

В СЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrouchevsky

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кн. 1-2

1924

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Краєзнавство.

ЄФИМЕНКО, О. Історія Українського народу. Під редакц. з передмовою й примітками академіка Д. І. Багалія. Ч. I. 168 стор., ц. 55 коп. Ч. II. XIV + 207 стор., ц. 60 к.

О. Єфименкова багато й серйозно працювала над історією України. Своїми монографіями та розвідками з історії України вона набула собі значне імення й зайняла місце поруч з батьком української історії — Антоновичем. Зрозуміло, що популярна книжка Єфименкової з історії України є велими цінна, поготив, що Єфименкова чудесно володіє літературною формою, і в цьому пункті майже не має суперників між російськими істориками (за Ключевського я не кажу)...

Книгу видало за редакцією академіка Д. І. Багалія, з дуже цінною передмовою його й багатьома примітками. („Коммунист № 190“).

ЯВОРСЬКИЙ, М. І. Коротка історія України. З передмовою Х. Г. Раковського. З малюнками. 110 стор., ц. 60 коп.

ЯВОРСЬКИЙ, М. І. Нарис українсько-руської історії. 130 стор., ц. 50 к.

ЯВОРСЬКИЙ, М. І. Нарис історії України. Частина перша й друга. Ц. по 80 к.

Історія революційного руху на Україні.

ДОВБИЩЕНКО, Я. Михайло Драгоманів, його життя, наукова, політична та громадська діяльність. З портретом. 111 стор., ціна 15 коп.

МІЯКОВСЬКИЙ, В. Революційні відозви до українського народу 1850—1870 р. (із матеріалів „Нашого минулого“). 80 стор., ціна 10 коп.

ЯВОРСЬКИЙ, М. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партійній школі. 16 стор., ціна 5 коп.

КАЧИНСКИЙ, В. Очерки аграрной революции на Украине.

Выпуск I. Уравнительный раздел земли. 106 стр., ц. 50 коп.

Выпуск II. Обообщение сельского хозяйства. 110 стр., ц. 50 коп.

ТУЧАПСКИЙ, П. Л. Из пережитого. Девяностые годы. 72 стр. ц. 50 к.

„Автор живо рассказывает об украинских кружках культурников, о переменах мировоззрения тогдашних украинских драгомановцев-народников, становящихся марксистами. Читатель найдет подробный рассказ об истории подготовки и организации первого съезда партии, какие вопросы обсуждались на нем, как получилось название партии и т. д. Издана книжка на исключительно хорошей бумаге, обложка исполнена хорошо“

(Газ. „Известия ВЦИК“).

Комуністична Партія (б.) України.

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (б.) УКРАИНЫ. (5—12 июля 1918 г.).

Статьи Квиринга, Затонского и протоколы съезда. 184 стр., ц. 90 к.

РАВИЧ-ЧЕРКАССКИЙ, М. История Коммунистической Партии Украины. 247 стр., ц. 2 р.

„Тов. Равич со своей крайне трудной задачей справился блестяще. Его история может быть рекомендована всякому партийцу, рабочему и студенту и всякому, желающему ознакомиться с историей Украины. Книга издана прекрасно на великолепной бумаге с большим количеством портретов“.

(Газ. „Известия ВЦИК“).

НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ З ДРУКУ
„УКРАЇНА“, кн. 3.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine“, revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hruchevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:
Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича,
С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького,
В. Перетца, Ю. Полівки, М. Птухи, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутков-
ського, В. Щербини, Б. Якубського та інших.

Книга 1—2

К И Ї В
Закінчено книгу 30 червня

1924

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1924

Дозволяється випустити в світ.
Неодм. Секретар Академії Наук **А. Кримський.**

20 Липня 1924 р.

Незабутній пам'яті

Ореста Левицького,

*високошлюбленого нашого історика,
члена редакційної колегії „України“.*

Від Редакції.

Поновляючи видання наукового журналу українознавства, котрого потреба так сильно відчувається всіма кінцями України, спішимо якомога скорше випустити в світ його першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальніших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг. Не затримуємо її доти, аж можна буде одержати праці наших старих і новоприєднаних співробітників з різних центрів України, з її західних земель і з-за кордону, аж виповняться і наладяться відділи хроніки українського наукового життя і под. Пускаємо те, що зібралось в нашій старій науковій осередку, в тім переконанню, що факт появи сеї книги потрібніший ніж які небудь огляди, інформації і дописи з місць для оживлення і уплявання наукової роботи. В дальших книжках програма видання розгорнеться повніше, а на початок і імпульс—сподіваємось—вистане і сього.

В першій відділі подаємо статті й замітки по історії соціальної, культурної і політичної, археології, мистецтву, мові, літературі, етнографії й краєзнавству України. При тім стараємось добирати теми загальнішого інтересу, маючи на увазі вимоги ширших кругів нашого громадянства, а zarazом—держатись рівня наукової, не популярно-наукової часописи, хоча й просимо авторів уважати на можливо-приступний і легкий спосіб викладу. Завдяки тому, що ся книжка, будучи подвійною, має трохи більший обсяг, маємо виїмкову змогу подати в ній доволі велику статтю про Коліївщину—з огляду на її особливу наукову вартість. Загалом же, ставлячи за правило не ділити статей, аби кожда книга становила окрему цілість, ми тільки часом зможемо давати більші студії. Пожадані розвідки не великі. Між иншим—бажані попередні з'ясування про результати дослідів, які мають потім вийти в повнім викладі.

Другий відділ призначаємо для матеріалів з літературного та громадського життя XIX й початків XX століття: мемуарів, листувань, недрукованих літературних творів, цікавіших документів, з часів аж до останньої революції—всього того матеріалу, який ілюструє хочби й дрібнішими рисами ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю сю революцію підготовляли. Редакція буде особливо вдячна за надсилання такого мате-

ріялу—крім того що безпосередньо належить до історії комуністичної партії та революції—бо се входить в сферу иньших видань. Також і статті на теми сучасного громадського життя в програму нашого журналу не входять. Пильно запрошує редакція як найширші наші наукові круги і до участі в відділі критики і бібліографії,—але звертає увагу, що невеликий обсяг журналу змушує до пильної економії в розмірах. Тому норма рецензії: від одної до двох сторін друку; тільки виїмково сі межі можуть бути переступлені.

Також і відділ наукової хроніки тільки широкою колективною працею зможе бути поставлений відповідно. Для сьогс редакція просить надсилати відомости про наукові відкриття, публікації і хід дослідів, наукові лекції (наукового, не популярного характера, що приносять якісь нові факти, або дають нове освітленне), засновання нових наукових товариств і інституцій, огляд діяльності їх за останні роки (розуміється—в короткім і стислім викладі), некрологи робітників на полі українознавства і т. п. В одній з дальших книг буде поданий помянник визначнійших робітників, померших за останніх пять літ, а в сій теж, як початок такої хроніки можна вказати огляд акад. Тутковського, написаний спеціально „на почин“ нашому виданню.

Нарешті редакція просить усіх прихильників української науки якомога популяризувати й поширювати наш журнал, як орган наукового єднання і плянового досліджування минулого й сучасного України—як реальний засіб утримування його в суцільности і звязку.

Адреса Редакції: Київ, Академія Наук.

Найдавніша стінопись княжої України.

При археологічних дослідках найдавнішої на Україні архітектурної пам'ятки великокнязівських часів—храма Спаса у Чернигові була відкрита під пізнішим тинком і ще пізнішими малярськими записами, які тяглися майже до наших днів,—решта старої росписи, сучасної самій будівлі собору.

Храм, заснований Мстиславом Володимировичем після 1024 року, був закінчений після смерти заснувателя (1036 року). В старій київській літописі—під 6542 (1034) роком це записано так: „Мстиславъ изыде на ловы и разболѣся. и оумре. и положиша и в цркви стго Спса. юже создал сам. бѣ бо въздано ея при немь възвыше яко и на конѣ стоячи рукою досячи“... Очевидно, роспись в храмі не могла появитись раніш, ніж сам храм був остаточно закінчений, щоб-то не раніш, як після 1034 року. Чи це сталось скоро після цього чи ні, не можемо гадати про це при сучасних даних, але мусимо зазначити, що думати про час значно пізніший після смерти Мстислава нема ніякої рації. Не буде помилкою сказати, що храм був закінчений зараз же після смерти свого заснувателя—„дебелого тѣлом, чермьномъ лицемъ, великома очима храбрым на рати і милостивым“, як характеризує його все-ж таки лаконічний літописець. Таким чином, для нашої росписи терміном буде друга чверть одинадцятого століття, і ні в якому разі не пізніше, бо вона написана на першій тинку, наложеній просто на поверхню цегляної кладки—типової для цих часів.

Ця роспись має велике значіння в еволюції форм і колориту українського мистецтва давнього минулого. Їй, напевне, буде присвячена не одна робота і, можливо, не довго чекати—вона скоро займе належне їй місце в ряді інших, поки-що нечислених пам'яток українського малярства великокнязівських часів. Але поки-що вона залишається єдиним прикладом зовсім нового для Київської Русі стилю і зовсім окремих технічних досягнень.

Але раніш ніж давати посильне описання нашої росписи, мушу розказати в самих коротеньких рисах і в загальній формі про ті роботи над собором, та його художніми, технічними та іншими особливостями, наслідком яких виявилась сама роспись, про яку далі піде мова.

Справа з дослідками Чернигівського Спаса розпочалася літом 1923 р. по дорученню, даному мені від Української Академії Наук, на кошти Чернигівського Губвиконкому. Виникла-ж ця справа з невеликих, але дуже похвальних побажань Чернигівського Губарха—дати можливість групі студентів місцевого ІНО, які входили, яко члени, в історичний гурток організований Губархом,—познайомитися з методами і прийомами археологічних дослідів над пам'ятками свого минулого. Уже в процесі підготовки до дослідів, коли виявилось, що Чернигівський Губвиконком, зацікавлений

піднятими роботами такого характеру над місцевими пам'ятками, широко пішов назустріч пропонованому нами від імени Української Академії Наук науковому дослідю найдавнішій з зберегшихся пам'яток і асигнував на цю справу певну матеріальну допомогу,—досліди можна було розпочати в тих розмірах, які потрібні були не тільки для ознайомлення студентів, а й для ширших студій над такою видатною пам'яткою, як Чернігівський Спас.

З самого-ж початку праці по дослідях Спаса виявилася й інша сторона, яка також допомагала працям в неменшій мірі, ніж матеріальна: під час дослідів з боку місцевої влади було зроблено немало важливих для цих работ заходів. І голова місцевого Губвиконкому гр. Попов і його заступник і в той же час голова тимчасової комісії по дослідях Спаса гр. В. Г. Биструков і нарешті весь пленум Виконкому (в одному з своїх засідань) дуже прихильно ставились до розпочатої справи і тим полегшили нам наше іноді трудне становище при роботах.

Що до тих побутових явищ, які стали нам відомими і торкались так або інакше работ, не могу не зазначити негативного відношення до роботи, робітників і самої мети роботи де-яких кол громадянства, які ніяк не могли чи не хотіли зрозуміти мети і вартости розпочатих работ. Звичайно, тут я не маю на увазі тих бабів, що збирались на площі і, показуючи пальцем на Собор, передавали одна другій: „Дивись, вже похилився; от, от скоро впаде, так підкопали!“ Це темні, темні люди. Вони не можуть дивувати нас. Але були й інші, які не вважаючи на свою приналежність до інтелігентних кол, теж не розуміли мети наших работ.

Правда, всі негативні явища, включно до писання „доношеній“ деякими особами, праці не перебили, і робота йшла, доки вистачило коштів і дозволяла погода. Роботи в де-яких частях залишились далеко незакінченими.—Але, про це слід казати в іншому місці. Зараз же будемо вести розмову про той художній твір, який являється одним з придбань наших работ.

Коли збивано верстви тинку на мурах Спаса біля і на парусі склепіння під західньо-північним барабаном, які набірались на протязі сотень років на поверхні чудового старовинного мурування, щоб спостерегти, де кінчається старовинна, а де починається кладка пізніших часів, помічено на внутрішній частині східньої арки, під західньо-північним барабаном храму, старовинний тинк із слідами малярських плям. Після того, як відчистили нові верстви тинку вище п'яти цієї арки, можна було побачити, що плями далі переходять в справжні і певні форми майже однокольно розфарбованої росписи. Це була, як потім виявилось, нижня частина постати святої, яку незабаром і відкрито.

Треба зазначити, що верстви нового і новішого тинку відлущувались від давньої, зовсім іншої по консистенції маси, дуже легко: відставали пластинами і майже не залишали після себе ніякої решти, крім легенької білуватої порохні, яка також легенько знімалася з поверхні росписи. Майже ні одна частина поверхні росписи не попсувалася від нового тинку, який закривав старий. І треба подякувати тим майстрам, які колись наклали цей новий тинк на старе малярство, що вони не збили в свій час оцієї старовинної частини старої росписи, і тим зберегли для нашого часу таку чудову решту старих досягнень в малярстві.

Після обережного зняття зазначеного нового тинку було запрошено художника-реставратора, між іншим—одного з самих обережних реставраторів, який спрепарував цю роспись так, що можна було побачити всі форми і всі відносини фарб між собою, всі досягнення світотіни, всі дрібниці техніки і нюанси кольорів так обмежених фарб.

Стінопись Чернігівського Спаса—деталь.

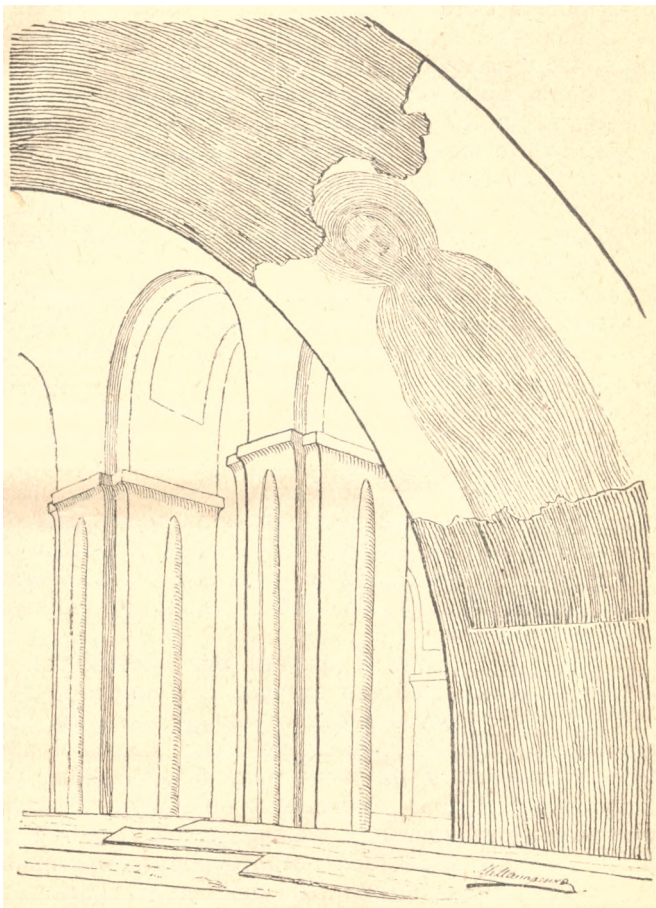
Стінопись Чернігівського Спаса—загальний вид.

Препарація полягала в тому, що вищезгаданий художник М. І. Касперович, якому дозволу тут висловити подяку за таку працю,—легенько зняв білувату порохню з поверхні, яка залишилась від нового тинку, наложеного пізнішими реставраторами храму, і промив розпись дістильованою водою з невеликим додатком білку. Розпись відразу-ж показала всі свої ще незагублені технічні і художні прикмети. За-для дальнішого збереження її ця препарація може бути і консервацією.

Розпись уявляє собою окремо намальовану постать святої, зображення якої збереглося до колін. Далі, нижче колін, старовинний тинк був збитий з кладки муру разом з розписсю, ще в ті часи, коли на старий тинк накладувався пізніший. Теж саме зроблено і з німбом над правим плечем святої і зо всім тлом над головою.

Перед нами — постать стоячої святої. Це жінка ще молодих років, яка стоїть по прийнятому в релігійному малярстві звичаю—обличчям до глядача, зі свіжим повним обличчям, з книжкою (евангеллям) у лівій руці. Навкруги голови широкий німб. На святій звичайна одіж. Так званий мафорій, цеб-то головна хустка, покрива її голову, він у значній мірі вже стертий і в сучасний мент в більшості здається білим. Але цей колір не та дійсність, що колись була. Колишня хустина, якою була покрита голова святої, була червоною, як і вся одіж. Тепер же червона фарба залишилась лише в невеликих частинах, решта—це той ґрунт жовтувато-білуватого коліру, на якому намальовано весь образ.

Вся постать задріпована в червоно-брунатну одіж: плащ, з-під якого не видно іншої одіжі. На правому рукаві коло плеча—помітна широка перемичка, як звичайно це буває на де-яких образах. Решта одіжі в сучасний мент має загальний червоно-брунатний колір, з білими продовжними смугами і смужками та плямами в інших напрямках. Розрізнити якінебудь деталі в сучасний мент не можливо, як-що вони й були колись;

Загальний вигляд арок і розписи.

але гадаю, що ніяких окрас на тканині одіжі, ніяких збірок, крім тих, що можливо зобачити й зараз, і не було на ній.

Крім обличчя і німба, на яких фарба збереглася дуже гарно, зі всіх інших частин постати вона з'їхала, стерлась, облупилась, відскочила, чим і пояснюються ті білі плями, які гуляють по всій постаті. З-під загубленої фарби скрізь прогляда той ґрунт, на якому написана свята.

З приводу цього ґрунту маю сказати де-кілька слів. Перш за все він варт уваги своєю поверхнею: вилощений, виглажений, іноді навіть блискучий, як слонова кістка. Приємного жовтуватого коліру (зверху від фарби—червонуватого). Консистенція його середньої густоти. В розломі помічається багато зерна, лушпайок, здається, ячменю, а може й пшениці—привезені мною шматки ґрунту більш докладно ще не досліджені). Крім того, часті волокна (нитки) чи конопель, чи льону, положеного в масу для з'єднання. Тому одламані шматки ще тримаються і не відскакують. Фарба, де відлущується від ґрунта, відлущується плямами, залишаючи по собі майже чисте місце, лише трохи пофарбоване верствою фарби, що була на ньому покладена. Цеб-то фарба, яка колись була лише положена на ґрунт, ані в якому разі не втягалась ґрунтом, а лежала верствою, іноді доволі грубою, на цьому ґрунті, з'єднавшись з ним лише за допомогою клейкості фарби.

Широкий плащ, так званий хітон, проходить прямими спокійними і широкими плямами по плечах і спада вниз. З-під його збірок виступа ліва рука святої, яка тримає закриту книжку (майже в вертикальному напрямі). Одна з збірок проходить прямою смугою з лівого плеча вниз навскіс під праву руку—це край плаща, під який заховався протилежний край, що спадає з правого плеча. Низче рук плащ і взагалі вся одіж святої дуже облупилась, стерта, також як і хустка на голові.

По всій постаті помічається лише одна фарба—червона, в різних відтінках. У світових частинах вона роспущена білими, а у тіневих—чорною фарбою (сажою). Тло навкруги постати сірувато-голубовате. Воно виконане тими-ж фарбами: білою та чорною, змішаною разом. Таким чином, обмеженість у кольорах доведена до мінімуму, якого трудно знайти в інших росписях.

Але матеріали ці (фарби) використані так уміло, як може використати їх лише майстер з великим минулим, з величезною практикою. Коли глядач бачить перед собою роспись, то здається, що на ній єсть і голубовата фарба, тоді як це лише мішанка чорної та білої; здається єсть і жовта, але це знов таки—біла, червона та чорна. Словом, комбінацією трьох самих звичайних не тільки не дорогих, але майже ніякого матеріального кошту не маючих фарб, майстер досягає всіх ефектів, які потрібні були йому, аби постать робила вражіння.

Та червона фарба, яка займає на постаті переважне місце, це так звана—червень, або інакше любрик. Це природній мінеральний продукт, яким дяки на селлах, ходячи по хатах з молитвою на водохрещі, пишуть хрести на білих крейдяних мурах хат, і яким користуються і в сучасний мент малярі.

Роспись, на превеликий жаль, не має ніякої написи, з якої можливо було-б зобачити, яка свята зображена художником. В складі тих атрибутів, що характеризують по прийнятому звичаю ту або іншу особу святого і т. и., наша свята не має ніяких характерних. Крім євангелля, що тримає вона в лівій руці, в росписі нема інших вказівок на те, хто вона така. Але не лише тут маємо таку постать. Така-ж сама, дуже перемальована, але ясно написана по старому знаходиться на тому-ж самому місці і в Кирилівській церкві у Києві.

Перш за все,—наша постать—проповідниця. Про це свідчить такий атрибут, як євангелія, яке вона тримає однією рукою, а другою, лівою, здається, вказує на нього. Далі—проповідниця молода. Між такими відомими в агіологічній літературі хотілось би назвати Ніну рівноапостольну (+ 335 р.) (Про неї дивись: *Михаил Сабинин*. Полное жизнеописание святых грузинской церкви. 1872 г.). Дуже трудно підшукати іншу особу, яку можна було б поставити на цьому місці в серії росписей, і в той же час не стару, не з аскетичним обличчям.

Правда, єще одне ім'я, теж рівноапостольної і, що дуже підходить до нашої постати—молодої і дуже красивої постати. Це свята Текля, якій на ближньому сході віддавалось дуже багато уваги будівлями в честь її храмів і т. и.

Що торкається самого головного, чим ми найбільше цікавимося, щоб-то тих художніх та технічних досягнень, які виявляються цією росписсю, то мушу зазначити перш за все той великий хист, яким володів майстер нашої росписи, велике майстерство, яке дає мені право назвати його першорядним майстром минулого. Про обмеженість фарб я вже мав нагоду згадати, також як і про їх комбінацію.

Зверну увагу ще на інше. Подивимось на обличчя. Воно живе, свіже, без яких би то не було аскетичних рис. Твердий витриманий погляд вперед. Правильні риси загального характеру обличчя і його деталей виконані такою певною, такою сміливою рукою, яка могла належати тільки маестро. Далі—все обличчя характеризувано двома, трьома дуже сміливими, рішучими плямами, які, що видно і на знімку, проложені віртуозно, одним рухом і рішучим ударом.

До таких ударів, що закінчують всю малярську роботу, належать в нашій росписі білі та рефлекс: під правим та лівим оком, на верхній губі, на правій часті нижньої губи, і рефлекс в тіневій стороні обличчя на лівій вилиці. Ці на перший погляд, неухажні плями—в дійсності і єсть ті художні і технічні досягнення, що з'являються у майстра наслідком довгих студій, довгого часу невтомних праць і живого, життєвого відношення до тієї праці, яку він виконує.

Зробити трьома самими елементарними фарбами, які знайдуться у кожного з громадян, таке живе обличчя, не всякому з художників нашого часу доступно. Не можу не згадати тут про те становище, в якому опинився я, як керівник над дослідами, перед цією росписсю. Потрібно було замалювати обличчя в величину оригінала. Ця робота виконувалась трьома майстрами, одним за другим. Але, стид сказати—ніхто нічого не зробив. Один з них почав працювати з тими-ж трьома фарбами, якими оперував і автор росписи. Все йшло гарно. Але нарешті, художник цей, по його гадці, не зміг досягти того, що малося в росписі, знищив свою працю,—між тим, це був дуже гарний майстер, який мені здавалося—з такою роботою мусів би справитись. Так роспись і залишилась до цього часу не скопійованою.

Перед нами реальний предмет зо всіма належними йому характерними рисами і особливостями. Всі конструктивні частини обличчя спостережені. Почувається знання форми кістки (ніде, ні в одному місці не змято); мускули підкреслені і виявлені, як того потребує самий суворий анатом. Зазначені так звані жирові покрови. Але, поруч із цим, в росписі мається така сила того декоративного елемента, в кращому значінню слова, який не завжди вдало з'єднується і гарними майстрами з реальними особливостями.

Що торкається фактури нашої росписи, то мені вже приходилось один раз висловитись із цього приводу (дивись мій коротесенький звіт

про роботу у IV томі Записок Історико-Філологічного відділу Укр. Академії Наук, стор. 243). Я писав:—„Пора вже покінчити пусті балачки і назвати темперу темперою, а фреску—фрескою. Давно вже пора ознайомитись з технікою і матеріалом наших малюваннів“. Це-ж саме скажу і зараз. Відомо, що зветься в мистецтві фресковою росписсю. Це малюнок водяною фарбою, положеною на сирий тинк, який втягує в себе воду разом з фарбою. Темпера, головним чином, фарба корпусного характеру, розпушена на яйці або на інших клейких р-створах, яка ляга непрозорою, тому що товстою верствою, на тинк. Бувають випадки, коли одна і друга техніка сполучуються, і фрескове малярство підправляється поверх темперою. І в тому і в другому і в третьому випадку тинк підготовляється частинами. Відрізняти одну техніку від другої пора вже навчитись. Звичайно, не дивна річ, коли неграмотні в мистецтві люде починають розмовляти про те, чого й сами не бачили, і не знають, і доказувати, що лежача товстим шаром фарба—це фрескова роспись; але бувають випадки, що й дослідники, які працюють над росписями, іноді змішують одну техніку з другою. Кожному дослідувачу пам'яток мистецтва треба бути і художником, щоб розуміти елементарні принципи і прийоми в мистецтві.

Хотілось би сказати і де-кілька слів з приводу тих міркувань, які виникали у мене в зв'язку з майбутнім існуванням цієї дорогої для України художньої святині.

Справа в тому, що не тільки ця роспись, а й усяка малярська річ, яку-б поставили на цім місці під порохню, копоть, сажу, пару зімою, спеку літом,—через де-кілька десятків років, а можливо і менше,—це залежить від того, чи багато буде у церкві лампад, свічок, людей, що моляться і т. и.—покриється густою верствою чорної коптяви від свічок і лампад, змішаного з тонкою порохнею, яка підіймається знизу від людських ніг та підмітання долівки,—покриє поверхню росписи. А в нашій росписі, крім того, вона зайде у всі тріщини і ямки, яких по всій відкритій росписі єсть велика сила, і тим самим значно змінить не тільки самий колорит, а й світлові відношення частин її. Тим самим, роспись із кожним роком, що вона буде перебувати в такому стані, буде псуватись більш і більш, і нарешті для науки і мистецтва може й зовсім загинути. А додати до цього треба ще й те небезпечне явище, яке помічено мною, що шар старого тинку, на якому намальована постать, в великій частині своїй, відстає від самої кладки муру—це стверджується тим гуком, який почувається при легенькому постукуванню, коли поверхня „бухкотить“, виявляючи під собою пустоту, цеб-то відставшу від муру частину тинку. Безумовно, таке відставання від муру буде продовжуватись надалі і, можна сказати, що якщо у тинку стане сили триматись де-який час, то недовгий.

Все сказане що до сучасного становища росписи ні трохи не збільшене. З нього можна зробити такі висновки. Зараз же, не гаючи часу, необхідно, аби надалі зберегти роспись, закріпити її на місці і захистити від куряви, порохні і інших зовнішніх впливів, які безумовно не за довгий час знищать роспись там на місці.

Далі—коли вона буде закріплена і захищена таким чином на місці, вона мусить бути приступною для огляду, цеб-то треба буде зробити до неї настіл, випустивши дошки з вікна хор північно-західного кутка собору, поклавши їх на сволочки, кінці яких впустити в мури та пілястру над самим карнизом. Звичайно, огляд публікою, про який я кажу, мусить провадитись під доглядом відповідної людини.

Але я радий буду помилитись, бо приєднуюсь до того міркування, що всі пам'ятки повинні залишатись на тому місці, де вони родились—тільки мені здається, що закріплення і захищення росписи, так як і ро-

бота (правда, значно лекша) по улаштуванню містка для підходу до росписи, потягне за собою так багато турбот, уваги і матеріяльних витрат, що—боюсь—не буде вона виконана місцевими Чернігівськими силами, навіть і при їх щирому бажанню.

Тому—другий засіб зберегти роспись: зняти її з муру, як частину, що в сучасний мент не грає такої ролі в загальному розміщенні нових росписей, як у часи минулі—і перевезти до одного з відповідних музеїв для дальнішої консервації.

Третього виходу з того становища, в якому знаходиться роспись, я не бачу, і його здається, і не може бути.

Залишати-ж роспись в тому стані, в якому вона знаходиться в сучасний мент після її відкриття, це в усякому разі (можливо, що це буде висловлено занадто різко!) злочин супроти пам'ятки першорядної ваги.

Про дальше існування такого важливого твору, як наша роспись, мусить дбати та інституція, яка повинна стежити за такими пам'ятками—Українська Академія Наук з її Археологічним Комітетом.

Київ,
1924. Травень.

Найдавніша згадка про театр на Україні.

Кажучи про початок театральних вистав на Україні покликуються звичайно на свідoctво видатного українського письменника, атонського ченця Івана Вишенського, а власне на його лист р. 1606. (*Ів. Франко*, *Ів. Вишенський і його твори 1895*, с. 310) до стариці Домникії (Арх. юго-зап. Р. I, т. VII, с. 29), де знаменитий полеміст веде мову про науку та мистецтво і торкається їх відносин до релігії... „не вѣдомость хулю художества, але хулю, што теперешніе наши новые рускіе философы не знають въ церкви ничтоже читати, ни тое самое псалтыри, ни часослова... А тежъ не вижу иных, толко простою наукою нашего благочестія воспитавшіеся—тые подвигъ церковный носять и отправають; а латинскихъ басней ученицы, зовемыя казнодѣи, трудитися в церкви не хочють, толко комедіи строятъ и играютъ“. *Ів. Франко* підкреслює „дорогоцінне в історико-літературнім згляді реченє про значне розширене і замилуване штуки драматичної по тодішніх школах православних“ (с. 313); з ним згоджується *К. Харлампович* (Зап.-рус. правосл. школы XVI и н. XVII в. 1898, с. 473). Але—оскільки можливо вважати оці слова за історичне свідoctво про існування у самісінькім початку XVII ст. українського театру? Православному аскетові, проповіднику слова божого театр—відповідно поняттям його часу і оточення—здавався чимсь гріховним; тому і в листі до кн. В. К. Острозького він не раз називає набоженство католицьке—„комедійскимъ и машкарскимъ набоженствомъ“ (Акты ю.-з. Р. II, 207), виводячи його з „тмы поганскихъ наукъ“. „Латына“, мовляв він, „танцуєть въ славѣ въ можности въ розширеню машкарского и комедійского набоженства“ (*ibid.* 217). До цієї теми він звертається в „Писаніи до всѣхъ обще въ лядской земли живущихъ“, залічуючи „поганскихъ учителей, Аристотелей и Платоновъ“ до числа ненависних йому „машкарниковъ и комидійниковъ“ (*ibid.* 225; порівн. 270: „ты жъ шествуй съ машкари и комедіями...“).

Таким чином, католики, що мали звичай робити по школах вистави для вправи учнів—здавалися Вишенському людьми, що їх не варто було поважати.—Дійсно, вже гуманістична школа на Заході, а після неї школа єзуїтська при кінці XVI ст. широко вживала театральних вистав, яко корисного засобу для виховання своїх учнів. Комедії та трагедії відгравалися учнями не тільки в класі, але й прилюдно поза мурами шкіл; теми brano з класичного репертуару, головнішою метою була вправа в латинській мові. Пізніше оці вистави набувають морально-виховавчі прикмети, сюжети беруться найбільше з біблейської або церковної історії. На Україні та взагалі в західній Русі вистави повинні були бути принадою, щоб уловляти прихильне до новин громадянство і непомітно приєднувати його до стада єдиної, що визволяє від гріхів, католицької церкви (див. *Харлампович*, с. 87), тому дозволено було грати п'єси польською, а м.б. і українською мовою. Тому *Ів. Вишенський* обурюється на театр, особ-

ливо на шкільний. Розвідки ак. М. І. Петрова, проф. Резанова та мої докладно констатують ролю цього шкільного польського театру щодо утворення українського; але, на мою думку, лишається ще не розв'язаним питання: чи існував так само і в українській школі звичай влаштувати вистави під час Вишенського, чи він писав про це на Атоні—з людського поговору?

Не один він був з письменників, що гудив цей звичай. Вільнодумні люде давньої Польщі к. XVI ст. ще задовго перед Вишенським побачили, що наука єзуїтів—чисто поверховна. *Немоєвський* спільно з аріянами докоряв їм за те, що вони приваблюють до себе молодіж „sztyczkami“ (Grabowski, *Literatura aryńska*, 255). Безіменний автор памфлету „*Equitis poloni in jezuitas actio prima*“, вже в році 1590 писав, що до появи єзуїтів у поляків були вчені люде та школи і обвинувачував оцих нових освітників за те, що вони приваблюють учнів не корисною працею, але—„комедіями та трагедіями“ (fol. A4). Кальвінський казнодій *Країнський* почасти нагадує українського мораліста: в „*Postylle Kosciola powszechnego*“ р. 1611—він радить батькам виховувати діток в покорі, не читати навіть комедій та блазенських пісень; зацікавлення до цього—він утотожнює з п'яцтвом та роспустою. (Grabowski, *Liter. kalwińska*, 208). Дуже виразно промовляв у цьому напрямі добре відомий на Україні *Мартин Чехович*, суворий аріянин в своїому творі „*Wujek, to jest krótka odpis na pisanie ks. Jakóba Wujka teologa S. I.*“ (s. l. et a.): „Безбожність єзуїтів“, писав він „гордує простим розумінням віри; вона хоче притлумити правду поганською вченістю“. Він обвинувачує єзуїтів за їхнє гонорство непожиточне для духу і переконує читачів, що єзуїти будують віру „na szkolnych pogańskich filozofów naukach na grammatyce, na wydwornej muzyce, na dyalektyce, a podobno więcej na zofistyce na częstych bucznych wystawnych kosztownych komedyach i tragediach“, котрими, каже, więcej młodzi psujecie niż naprawiacie“ (fol. E). Цей польський попередник Ів. Вишенського, так само як український полеміст висовує думку: необхідність ставити опір світовій поганській науці, вивчаючи святе письмо та науку вчителів церкви.

Отак—вже в рр. 1560—70 наш письменник мав попередника, що гудив внесення до школи театральних вистав; його підтримували інші польські автори к. XVI—поч. XVII вв., сучасники Ів. Вишенського. Неможна припустити, щоб він, що виступив, яко вчений експерт в справі про книгу П. Скарги на користь Унії—не знав про дискусію польських письменників щодо єзуїтських шкільних комедій. Тому мені здається, чи не є напад Вишенського—лише літературне явище, що склалось під впливом аналогічних нападів добре знайомих йому польських інвектив проти єзуїтів. Коли так—чи можливо з певністю сказати, що слова Вишенського про „строющих и играющих комедіи“ стосуються до українських шкіл його часу? Ця непевність підтримується ще тим, що до перших діалогів П. Беринди (1616 р.) та К. Саковича (1622 р.)—ми не зустрічаємо ані жадного драматичного твору, що вийшов зі шкіл—Острозької чи Львівської.

Муміфіковані тіла в Седневі.

З початку січня цього року інспектор чернігівської Окрполітосвіти, тов. Оландер, у справі служби, був у Седневі в 25 в. від Чернігова, б. маєтку Лизогубів.

Оглядаючи тутешню церкву, яка була збудована 1690 р. чернігівським полковником, Яковом Лизогубом, він звернув увагу на те, що у цокольній частині церкви є вікна, а ніякого ходу до тої частини нема. Після довгих розпитів місцевих мешканців, нарешті він натрапив на старого теслю Даниленка, який у початку 60-х років минулого сторіччя брав участь у ремонті церковної підлоги і несподівано подав найцікавіші звістки. Потім йому довелося ще раз повторити своє оповідання, котре я тут і подаю.

Коли цей Даниленко прийшов у Седнев на роботу, то головна церква була вже застелена деревляними дошками, а в обидвох приділах підлога була плиточна. По згуку від ходи він зрозумів, що під частиною північного приділу повинна бути порожнеча. Тоді він, разом зі старим паламарем Киселем, зняли у тому місці плитки, під котрими виявилася деревляна мостовина; пропилявши її, вони побачили крипту, куди й спустилася. Там стояли труни в два ряди. Вони почали відкривати труни; в них лежали, як він каже, „кості в одежі“, й лише в одній з них знайшлося добре уцілівше тіло попа, гладкого, тілистого, з чорними вусами й бородою, при чому Кисіль зазначив, що це є той саме піп, якого поховано 20 років перед тим.

Відносно добре збережене обличчя попа Даниленко пояснив тим, що це зробилося через звичай, який уживався тоді, а часом уживається й тепер—поливати обличчя небіжчика олією.

Таким же чином спустилися вони і в крипту під південним приділом. Там труни стояли тісно, в три ряди, один на одному. В одній труні вони побачили „кості“, одягнені у суконний гаптований однострій (мундир) із високим коміром, і в чоботях. Коли потім вони оповідали декому про цю нахідку, хтось їм сказав, що цілість одежи разом пропаде, як тільки винести її на двір. Щоб перевірити це, Даниленко знову спустився у крипту, взяв рукав і виніс його на двір. І дійсно, сукно разом почало рудіти й роспадатися на шматки. Інших трун у південній крипті, як він каже, вони не торкали, хоч сам тут же запевнює, що у правій крипті лежать „пани“, а у лівій—ріжні люде.

По вказівках цього Даниленка, таким же способом спустився у крипту й тов. Оландер. Потім, знову зачинивши вхід, він повернувся до Чернігова й повідомив про все це завідуючого Держмузеем В. О. Шугаєвського. Тоді були вислані з Чернігова дві спеціальні комісії для відповідних дослідів тих крипт. Перша комісія, в складі вищезазначеного В. О. Шугаєвського, завідуючого історично - археологічним відділом музею

Седнівські муміфіковані тіла.

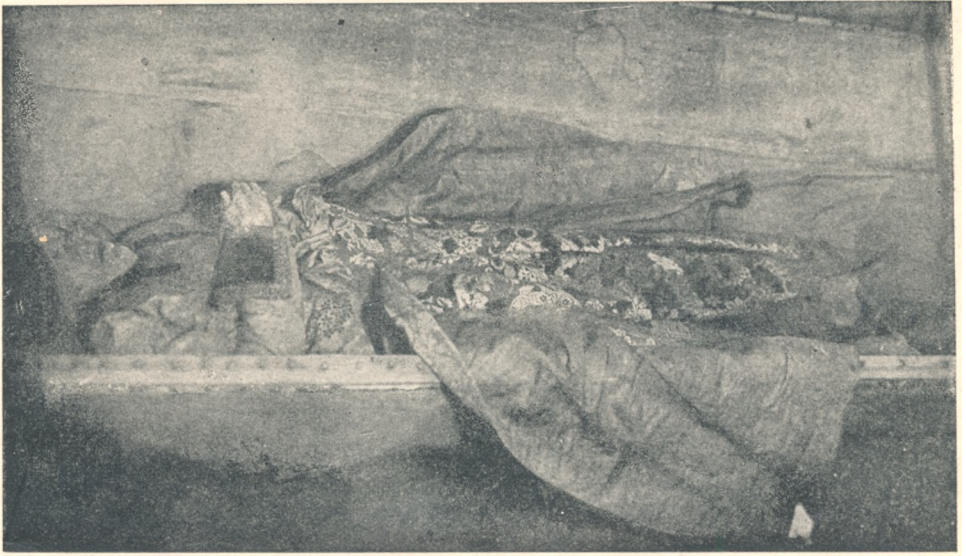

Південна крипта № 3.

Південна крипта № 4.

Седнівські муміфіковані тіла.

Південна крипта № 5.

Південна крипта № 6.

Седнівські муміфіковані тіла.

Північна крипта № 2.

Північна крипта № 19.

П. І. Смоличева та завідуючого відділом культів В. Г. Дроздова, з участю місцевих лікарів, працювала з 30 січня по 3 лютого, а друга, у складі зампредгубвиконкома т. Василенка, голови чернігівського Губвідділу ГПУ, тов. Заборенка, завгубоно тов. Зерновського, замзавгубфінвідділом тов. Белікова, лікаря тов. Павського, В. О. Шугаєвського й П. І. Смоличева, при участі представників місцевої влади й парафії—з 9 по 10 лютого.

Усі ці досліди дали такі здобутки:

Північна крипта, 6,6 м. довжини, 4,7 м. завширшки та 2,3 м. заввишки, має жолобове склепіння, добре обтинковане й вибілене вапном. У південній частині є ляда (люк), розміром 2×1,34 м. У північно-східному і північно-західному кутах мається по одній продуховині, загратований, що виходять на верх. Підлоги нема зовсім; ґрунт—супісок. Як виявив гігрометр, повітря сухе. Температура 1—2 ступні тепла.

У крипті розміщено 22 труни, у два ряди, головами на захід, 11 з них дитячі; дві з них стоять поверх других трун.

Найцікавіша з трун—№ 2. Вона соснова, тесова, з датою 1754 року, 20 лютого, та з написами, наприклад, такими: „О морс інтолерабилис“ („О смерте безпощадна“). Тут досить добре збереглося й саме погребіння. Небіжчик одягнений у шовковий жупан, цімановий з візерунками.

Де-які труни мають або орнамент, або теж написи, як, напр., „яко цвет вядает з времена века и вечность селит человека; имя ему от роду Василий, Данилов отчеством, по фамилии Гладкий название“... (слово нерозібане), або: „Всяк смотри гроб сей и виждь: каков я, таков и ты будешь“; треба додати, що труп цей зберігся зле.

Найкраще зберігся тут вищезгаданий піп. Коли знято було воздушок, який покривав його обличчя, то на нім показався досить товстий шар висхлих гусельниць, що покривали й ціле погребіння. Коли це обережно зняли, то виявилось надзвичайно добре збережене тіло і вся одіж (див. фотогр.).

Тіло № 2 взято було на лікарський дослід, який зробив лікар Кисіль. Довожу його дословно: „Труп сохранился целиком, кожные покровы сохранили отчасти эластичность, цвет кожи—серый с желтоватым оттенком. Волос нигде нет, как на трупе, так и вблизи его; ногти сохранились частично на руках и ногах. Сохранились хрящи носа и правого уха; как и весь труп, покрыты кожей. Глаза закрыты вполне сохранившимися веками. В полуоткрытом рте видны частично сохранившиеся зубы. Под кожей мышцы сохранились в высохшем виде. Сухожилия, кости и связки также сохранились, повидимому, без изменения. В области сердца была вскрыта грудная полость, отверстием в один квадратный вершок, ребра легко подрезались скальпелем. Извлечен кусок легкого, в виде темнокоричневой сухой массы, на подобие сухой древесной губки. Полости грудная и брюшная издают при постукивании коробочный тон“. „Части кожи, тканей и торфовидного порошка из грудной и брюшной полостей были взяты для микроскопического исследования“.

Взагалі майже на всіх трупах дорослих людей збереглася суха шкіра,—на деяких вона гладка, на деяких—шорстка, через брак личка (епідерми). Волосся ніде нема,—очевидячки, вони поїдені тими гусельницями, котрих тут велика сила. Збереглися у всіх трунів п'ясті рук і стопи ніг, з пальцями й нігтями.

Збереглося багацько одєжи: вишиваний підризник, парчові поручі і епатрахіль, білий серпанковий покривець (саван), п'ять очіпків, шапка з блакитної тканини, обшивана тюлем, дитяча шапочка, два „кораблики“, шматки вибійки, котрою вистелені труни, підголовок, три дерев'яні ікони,

три—бляшані і одна—на білому папері, нарешті, гравюра у рямці за склом. Де-які з цих речей взято до музею культів чернігівського Держ-музею.

Звернемось тепер до південної крипти. Там теж, під прорізанім квадратним прогоном виявилася ляда, що веде до крипти, такогож розміру і устрою, як і північна. Північна її частина була засипана битою цеглою, під якою опинилося і кілька трун. У південній частині крипти труни стояли в два ряди, рівнолежно довжині крипти. Усіх трун, окрім засипаних цеглою, сімнадцять, з них 8 з тілами дорослих людей і 9 з дитячими. Труни майже всі (за винятком трьох) цілі, частина з них пофарбована, а більшість оббиті тканиною. Тут відчинено тільки п'ять великих трун і кілька дитячих.

Найцікавіша з них, оббита зверху тканиною, мала у собі добре зацілілий труп, покритий парчевим покриттям. Обличчя, руки й ноги мають навіть нормально-тілесний колір, лише трошки потемнілий; обличчя зберігло навіть природну повність. Уцілілий носовий хрящ тільки опустився у носову западину. На голові—„кораблик“ темного оксамиту з шовковим кармазиновим верхом, покритим сіткою зі срібних ниток. Одягнена покійниця в кунтуш зі світлої парчи з рослинним орнаментом, на синій підбійці, з коліром кармазинового оксамиту і такими-ж брацарами, обшиваними позументом. Під кунтушем одягнена запаска з ясно-жовтої парчи, знизу обшивана позументом, та шовкова спідниця фіялкового коліру. На тій небіжчиці металевий взористий хрест на шовковім гайтані, а на п'ятому пальці правиці золота обручка з рельєфним рослинним орнаментом і з фініфтою. На ногах шовкові пантофлі з шкурною підошвою та високими деревляними закаблуками. В головах ікона, у котрої й фарби й поволока майже зсипалися.

Коли комісія скінчила свою працю, то чернігівський Відділ народньої Освіти, маючи на увазі велику вагу такої знаходки, звернувся до Наркомосвіти, тов. Затонського і до Української Академії Наук, прохаючи допомоги, як з наукового боку, так і з матеріального, для систематичного досліджування цих крипт. Академія негайно-ж призначила окрему відповідну комісію, в складі фахівців по всіх галузях, яких торкається ця справа, а саме — по анатомії, геології та українському мистецтву, приєднавши до них маляра; але потім, за браком коштів, справа, на жаль, відклалася. Бажано було-б, щоб кешти на це дослідження знайшлися якнайскорше.

З такими поправками в зв'язку з сучасністю Академія заснована, і під керівництвом духовництва, притягла до себе і старшину доби Гетьманщини. З Академії виносили ці старшинські діти загальну основу, розвій загальний, суму знання, з якого потім приступали до служби, до ріжнородних її обов'язків. Невидко в XVII в. якихсь заходів з боку старшини Гетьманщини внести дальші і глибокі поправки до системи Академії. Посилали дітей, обдаровували і при житті і зазначували в тестаменті більші чи менші дари для підтримання та поширення своєї *almae matris*, яка в своїх класах збирала до купи дітей панства—старшини, багатого козацтва та духівництва. Очевидячки, між панством і Київською Академією утворились добрі відносини і панство задовольнялось в більшості своїх освітніх потреб навчанням в Академії Київській. Переглядаючи реєстр студентів Академії з початку XVIII в. легко помітити тут значну кількість синів старшини.

Для східної частини Гетьманщини для тутешньої старшини в початку XVIII в. виявилась ще одна освітня можливість: засновано було Колегіум. Задумано її як школу для духівництва—в зв'язку з новими просвітними планами імператора Петра, в сьому ріжниця цієї школи від її попередниці Київської Академії, що виросла повні на місцевім ґрунті в зв'язку з місцевими планами; такою і заснована вона при Білгородській катедрі. Але знов такі інтереси місцевого панства вплинули на організацію цієї школи. Замість того, щоб бути школою лише для духівництва, вона—Білгородська школа—стала притягати увагу місцевого панства, яке тут в 1720-х роках не мало близьких шкіл для освіти дітей.

Інтереси місцевого панства підтримував представник адміністрації місцевої князь Голіцин. Він разом із ієрархом Тихорським були меценатами Білгородської школи, пізніше Харківського Колегіума. Князь Голіцин добре розумів освітні інтереси тутешнього панства і його уважність до школи була викликана ясним розумінням інтересів своєї верстви. Записані маєтки, як село Пісочки, хутір Гуки від князя Голіцина та генерала Шидловського, обдарування землями церковними, клопотання про збільшення бібліотеки книгами митрополита Стефана, це виявляє уважність з боку світської влади місцевої, як і з боку влади духовної: і та і друга розуміли потребу в вищій школі для своєї верстви, піддержували Білгородську школу (пізніше Харківський Колегіум).

Але поволи коло половини XVIII в. намічається зміна в освітніх інтересах панства Гетьманщини; хоч воно оточує своєю уважністю—як і раніше—обидві вищі школи: і Київську Академію, і Харківський Колегіум, але вимоги терплять зміну. Втягнена в вир європейських дипломатичних рахунків та європейських війн, шляхта відчуває потребу змін в організації військової справи. Традиційна виучка на самій службі вже не задовольняє, ясніше виявляється потреба в шкільнім підготовленню до військової кар'єри. Артилерійська техніка вимагає шкільного підготовлення, також це виявляється і в сфері військової інженерської науки. Вища школа в теперешнім (1720—1730 р. р.) складі навчання не може цього задовольнити і мусить статись якийсь компроміс між старими програмами і новими потребами.

Друга течія, яка теж вимагала з боку панства змін в традиційній системі школи, це—нове товариське поводження. Старі звичаї та манери лівобережного панства здавались перестарілими, коли з півдня попадали до столичного оточення, чи у себе дома починали обертатись серед заїзжих службовців. Тутешня українська мова і українська вимова російських слів давали провінціалну ознаку, якої так старанно хотіла швидше позбутись панська молодь Гетьманщини в 1740—50 р. р. Навпаки

знання європейських мов підвишало її в очах столичного товариства і через те здавалось дуже потрібним молоді Гетьманщини.

В цім напрямі йде праця коло зміни шкільного навчання. Технічна підготовка, європейські мови та манери товариського поведження—так виявляються в половині XVIII в. освітні інтереси панства Гетьманщини, його вимоги від вищої школи. Тут вже розходяться інтереси панства і духівництва, які раніше на спілку будували і підтримували вищу школу, чи то Академію чи то Колегіум. Давня школа—спільна для обох верств—мала розділитись на дві окремі самостійні школи в залежності від освітніх вимог кожної верстви зокрема і дві школи—світська панська і богословська для духівництва—мали жити по своєму окремому програму, самостійно.

Ускладнення освітніх вимог панства впливало на спільну вищу школу шкідливо для освітніх планів верстви духівництва, і представники його починають думати про надання цій єдиній вищій школі вузшого богословського характеру для однієї лише духівницької верстви. І при підготовці вчителів це питання теж неминуче вставало перед духовними керівниками вищої школи. Для Харківського Колегіума була можливість послати учнів для підготовки до Германії, і при тому треба було намітити завдання такого підготовки. Коли духівництво почало висловлювати плани реорганізації вищої школи, панство Гетьманщини та Слобожанщини висловилося—з свого боку—проти цього. Поки не було утворено окремої, і далі єдина вища школа мала задовольняти обидві верстви громадянства. Для Колегіума і далі князі Голіцини були оборонцями попереднього стану і широкого призначення школи. І пізніше кн. Голіцини робили відповідні заходи, щоб затримати за Колегіумом той же самий характер і звертались в тій справі до столиці (це в 1790-х роках): так уявляли собі чільні представники панства в ті часи—в середині XVIII в.—потребу вищої загальної освіти.

Для задоволення потреби в спеціальних знаннях при Колегіумі Харківському—без зміни його власної системи викладання—для панства утворено було окремі додаткові класи (1765 р.), з тим заміром, щоб дати спеціальні для військової служби потрібні відомості. Отже було заведено до програму артилерію, інженерські виклади, геодезію: цими викладами можна було задовольнити поки що вимоги старшини Гетьманщини та Слобожанщини. Ті ж самі освітні інтереси панства відбилися і на програму Харківської середньої школи кінця XVIII в. (Казенного училища), де теж до програму було заведено геометрію, геодезію, фортифікацію, артилерію і де учні учились робити укріплення, та здобувати їх в артилерійських маневрах, як згадано в споминах Ярославського про кінець XVIII в. І далі місцеве панство мріяло про технічну шкільну підготовку до військової служби: це виявилось десятиліттями пізніше при утворенню Харківського Університету, коли місцеве панство, підтримуючи думку про заснування Університету, гадало про викладання там і воєнних наук, про якийсь окремий факультет воєнних наук з метою підготувати до служби в війську і нарікало на нездійснення свого плану в проєкті навчання в Харківськім Університеті.

В другій половині XVIII в. для панства Гетьманщини і Слобожанщини були такі освітні шкільні можливості. Як найвищий ступінь—Київська Академія та Харківський Колегіум, ще з латинською основою викладання з де якими лише уступками новим течіям в системі наук. Стара основа—латинська мова і письменство—залишилась в повній силі в Київській Академії, захувала своє значіння і в Харківськім Колегіумі. Система класів з окремим навчителем в кожному залишилась давня;

постійні вправи на латинській мові давали уміння промовляти латиною часом вільніш, ніж на мові російській, де не було таких розроблених приписів красномовства та завжди готових цитат, як це було з Горація, Ціцерона, Квінтіліяна для промов латинських. Успішність в латинській мові урівноважувала неуспішність в інших науках і давала можливість переходити до слідувочої класи (в споминах Топчія про заховання цієї традиції і далі).

Лише поволі коло латинської мови, як основи викладання, завоювала права російська мова; це були вимоги нового часу, але лише поволі їм давали задоволення прихильники традиції. Заміна здавалась консерваторам неповні доцільною, хоч для багатьох учнів латинська основа була перешкодою для вчення і вони не могли її подолати. Для тих, що не могли опанувати латини, приходилось часом робити „словесні“ класи (два), які давали зменшену підготовку для низших ступнів служби коло церковного престоло. Як уступку новим течіям розглядали засновання класи російської граматики, заведення викладання російської елоквенції та поезії, рівно ж ведення диспутів на російській мові.

Учнів в Колегіумі бувало до 700-800, в старшій класі бувало 5-6⁰/₁₀ всього числа слухачів. Відсоток дітей старшинських поволі зменшувався чим ближше підходило до кінця XVIII в. та початку XIX в.

Заведення нових європейських мов було також ознакою нових течій. Як зазначено було раніш, знання європейських мов розглядали як прикмету нового товариського поведження. При огляді арх. білгородським Самуїлом Миславським Колегіума та додаткових класів при нім привітання говорили учні на мовах французькій, німецькій, італіянській. Це викладання мов йшло остільки успішно, що місцевий губернатор Щербинін думав навіть клопотатись про заведення друкарні, щоби в ній друкувати переклади з європейських мов для заохочення учнів в їх справах та поширення тодішньої російської літератури, але ці заміри не здійснились. Такий зразок показує нам, оскільки сучасники цікавились поширенням викладання європейських мов.

Військову технічну підготовку до дальшої служби в війську одержували або в столиці в спеціальних школах або на місці в тих додаткових класах з новим програмом.

Нарешті, бажанням засвоїти нові манери товариського поведження задовольняли приватні пансіони, що почали в другій половині XVIII в. з'являтись в містах Гетьманщини та Слобожанщини. Ці пансіони як раз відповідали бажанням місцевого панства і програм їх пристосовано до потреб часу та бажань верстви панської. Зміни також проваджено в звязку з реальними умовами та настроями оточення і через те тут були різні варіяції. Так, наприклад, до програму Чернігівського вільного пансіона для шляхетських дітей заведено крім мов та граматики ще математичні науки—аритметику, геометрію, тригонометрію; остання наука, очевидно, звязана з певними практичними завданнями—геодезії; далі вчили ще географії та історії (Топограф. описаніє Чернігів. г. 1783 р.) Інші пансіони мали свої окремішности в системі викладів, але всіх об'єднує уважність до навчання добрим манерам товариського поведження. Через те організаторами та керовниками часто виступали заїзжі чужосторонці поруч з місцевими людьми з славою дотепних педагогів (наприклад, в Харкові таким досвідченим педагогом вважали керовника приватного пансіона панотця Фотієва—див. у *Багалія*, Очерки, т. I). З французьких пансіонів відомі оповістки Харківського французького пансіона ще з 1777 р., отже ця традиція французьких пансіонів має свою давнину.

Вісімдесяті роки принесли для Гетьманщини та Слобожанщини перенесення загально-імперської шкільної системи. Як взагалі в імперії, так і тут утворюється сітка шкіл, губернських та повітових з єдиним програмом та єдиною всюди організацією. Це нищило місцеву українську систему шкільну з індивідуальними місцевими ознаками і втягувало в загально-російську освітню реформу. Так, ламаючи старі шкільні традиції, виникли в Гетьманщині та Слобожанщині нові школи, загально-освітні, без воєнно-технічного чи богословського нахилу. Програм цих шкіл не нагадував попередніх і до нього треба було пристосуватись місцевій старшині. Основа реальна, близьке до потреб життя, без елоквенції, реторики, але за те з поширенням математичного програму, де входила геометрія, механіка, з включенням фізики та природознавства, і навіть звичайної архітектури (не воєнної). Програм, як придивитись, для чотирьох класів був досить складний і не задовольняв вповні ні одної з тих освітніх течій серед панства, які ставили свої вимоги до школи. І ті, що тримались Київської Академії і Харківського Колегіума по-старому, і ті, що шукали в школі підготовки до служби в війську, не знаходили задоволення в новій сітці губернських і повітових шкіл. Першим бракувало тієї основи літературної, по якій ішов і розподіл учнів на окремі групи: в Академії були класи піітики і реторики, а в початкових школах серед козацтва в селах Гетьманщини учні поділялись на часословників, псалтирників, ірмолойників—таж система розподілу по літературному матеріалу.

В новозаведеній школі цієї основи літературної вже не було, увагу поділено між ріжними групами наук, вигляд школи через те ставав менш ясным та суцільним. Перші ступні викладання в новій школі конкурували з початковими школами старого типу, але не відразу їх замінили. Контингент учнів свій окремий для нових шкіл зложився не відразу, до реформи системи шкільної освіти для духівництва не зформувалось ще розподілу дітей ріжних верстов по їх майбутній спеціальности, і діти панства не розходились на перших же кроках шкільної освіти від дітей духівництва. В новій школі в перші часи переважали діти панства, коли воно вже придивилось до нової школи, і поки ще не отримало для виховання своєї молоді окремих шкіл. Уряд заохочував місцеве панство піклуватись долею школи і ставив кураторами шкіл—штатними чи почесними—осіб з місцевого панства, найбільше таких, що раніш служили в війську. Ці заходи уряду мали допомогти новій школі знайти признання серед місцевого панства і відвести його від шкільної традиції малих приватних шкіл.

Вперше тепер рішучо підкреслено було урядовий характер шкільної реформи та виповіджено війну старим шкільним традиціям, як невідповідним для панства. Малим школам мав прийти кінець; від дячків взято було дітей і передано до повітових шкіл. Але цю зміну не зразу вдалось перевести наприклад, в Ніжині, де була повітова школа, давня традиція заховувала свою силу і своє значіння, віддавали дітей до соборного дячка, до дячихи, до паламаря, до „старовѣрського майстра“ (повідомлення куратора Ніжинської школи).

Урядові розпорядження наказували робити спеціальні обслідування шкільної справи, виявити, тих, що без дозволу вчать дітей, забороняти їм це робити далі і накладати грошові кари на неслухняних. Наслідком таких шукань та переслідувань приватні школи дрібнішали, 30 учнів це вже стає великим числом, середня кількість трохи більше десятка учнів на одного вчителя: при такій кількості учнів заняття не звертали на себе

уваги ревізорів. Другий наслідок був той, що зацілвши, приватна школка перемінила свою клієнтелу і в містах далі притягала лише з міщанської верстви дітей, інші верстви залишились по-за її впливами.

Таким чином, на початку XIX в. закінчився процес розгалуження шкільної справи. Внутрішні вимоги верстов що до шкільної освіти зійшлись з ропсорядженнями уряду, опертими на тіж самі бажання панства. Стара школа загальна по своїому програму та по складу учнів, відступила своє місце новій, спеціальній по своїм програмам та пристосованій до вимог певної верстви і тільки для неї приступній.

Біля початків українства.

Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва.

I.

Ясним, а проте тихим загорілося світом на самому сконанні XVIII в. українське літературне відродження. Так само тихим, рівним світом світило воно в перші десятиліття свого існування. Розпочинаючи велике, мовляв Куліш, діло соціального реформаторства, людину ставляючи в особі потріпуваного мужика-кріпака, справжню в середині революцію счисляючи—українське письменство того часу на око́ло не виходило з меж лояльності до утертих державних форм, ніби мирилося з ними й навіть ані мріяло ще про політичне відродження і буття нації, як такої. Півстоліття вже минуло від сміливого почину Котляревського, літературне відродження перекинулося й до Галичини та забувало од Кубані (Кухаренко) аж до Сяну (Шашкевич з товариством), батько новітнього нашого письменства встиг у могилу зійти—а його нащадки літературні й наступники все ще твердо додержували азбуки лояльності й по-за своїм тихим світом культурної роботи ніби й не догадувались, яке за ним велике криється полум'я. І раптом воно спалахнуло...

На передодні, можна сказати, вихру, що струснув цілою Європою й схитнув культурний світ з його підвалин—тут, у Києві сімдесят і п'ять років тому, в половині 40-х років, гурток ентузіастичної молоді з молодим істориком та популярним поетом на чолі зробив першу пробу нові заложити підвалини під українську роботу. Маю на думці знамените Кирило-Методієвське Брацтво, що хоч і не почало було через своє недовге життя й жандармську вівісекцію робити практично, але ідеологічно нову розгорнуло сторінку в історії українського руху. Воно вивело українство з тісних суточок літературного провінціалізму і включило в систему світового руху, надавши разом і яскравого політично-громадського обличчя. Воно сформулувало першу виразну програму старого українства, як політично-громадської течії серед інтелігенції, на певних ідеологічних підвалинах засновану. Воно було само наслідком не так невизначних настроїв, як свідомої вже волі, не так самого чуття, як глибокого розуму, і одбилося на всій дальшій історії української ідеї, своєю печаттю позначивши її аж до останніх, можна сказати, днів. Був це, кажучи фігурально, перший крик новонардженої української думки й од його починаємо історію українського політичного розвитку не тільки ми, ба й люде далекі од українства приділяють йому „своеобразное и почетное мѣсто“¹⁾ в історії слов'янського порозуміння взагалі. Я не торкатимусь на цім місці ні за-

¹⁾ Пыпинъ А. Н. — Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПб., 1913, стор. 94

мірів, ні діяльності, ні долі Брацтва та поодиноких його членів,—спинюся тільки на тих моментах, що підготували заснування цієї організації, рощистили їй ґрунт, таких, а не інших надали їй рис і зробили взагалі не тільки можливим, а може і політично-неминучим факт, перед яким з подивом і пошаною схиляємо нині голови. Мое завдання—вияснити причини й обставини народження політичної думки серед української інтелігенції половини минулого віку.

Три політичні моменти складаються на основну фізіономію Брацтва, надаючи його концепціям надзвичайно яскравих, своєрідних, оригінальних і на той час глибоко радикальних рис: автономізм, як самостійність культурно-державна української нації, народоправство, як державний принцип взагалі, на демократії побудований, і федералізм, як спосіб урядження межинародних стосунків—поки що в сфері слов'янства, але безперечно з ширшим принципіальним закромом. На цих трьох принципах, міцно злотованих до того ж глибоким гуманізмом та християнською етикою, стоїть увесь світогляд братчиків, до них же, коротко кажучи, можна звести і всю програму Брацтва, як цілого, і в його теоретичних підвалинах, і в практичних висновках та постулятах. І ця програма та світогляд цей не були вигадкою кількох фантастів. Як зараз побачимо, це було тільки останнє може слово тих традицій, які зародились тут, на Київському ґрунті, дуже давно, достигали поступово й дали нарешті, як стиглий плід, програму нашого Брацтва: Братчики тільки синтезували ті давні традиції і ті впливи перехрестні і—то вже їхня індивідуальна заслуга, що вони влучили в найболючіше місце сучасності й з неї та і з минулого вибрати потрапили саме те, що найбільш не самого моменту потребам відповідало, а ставило питання докорінні і на повен зріст, у всій їхній, як на свій час, широкій трактовці.

Середина минулого століття взагалі була критичним моментом в історії людськості, свого роду межею поміж старим світоглядом та новими тенденціями. Проблеми, що поставила була на своїм прапорі велика французька революція, не одразу увійшли до життя, як факт, як практика. Хаотичний груз од руїн феодального ладу ще заважав вільному ходові людей і народів до кращого життя, але що далі йшов час, тим вільніше почувала себе думка людська, тим ширші захоплювала воно обрії, тим дужче вдаряла на все, що поступ людськості спинало. Пишно росцвітається на руїнах феодальних стосунків капіталізм і несе з собою не тільки проміслові успіхи в сфері чистої техніки, а й соціальний розклад, формування нового стану, пролетарського, те робітниче питання висовує, що заявивши про себе в 40-х роках вікопомним Комуністичним Маніфестом Маркса-Енгельса, робиться з того часу вісью, круг якої вся державна і світова політика обертається. Нові матеріальні обставини, перегруповання громадських сил ізробивши, викликали до життя й нову ідеологію, повалили до решти уламки старого ладу. Реставрований на-швидку абсолютизм, у „Священному Союзі“ освячений, у системі Меттерниха та в Миколаєвській Росії вживлений—всюду в Західній Європі падає безповоротно, а навіть у східній, у тій, що була „черна неправдою черной“, Росії дістає перші перестороги, що за якийсь десяток років довели до Кримського погрому, потім до скасування кріпацтва, до перших, коли не лічити ізольованого дворянського руху в повстанні декабристів, про́явів потужного революційного руху, якого переможне закінчення припадає аж на наші вже часи. Скрізь—у літературі (аболіціонізм і народництво), у філософії (позитивізм), у науці (дарвинізм), у техніці, в політиці, в громадському й державному житті, в економічних і соціальних стосунках—ми бачимо, як народжуються і нуртують, на верх вибиваючись, нові сили

й виявляють себе величезними здобутками, як величезною ж і боротьбою за існування, за перемогу. Можна сміливо сказати, що ХІХ вік взагалі був переступною добою в історії людської цивілізації, а в йому саме середина визначила доконечно той шлях, що ним далі мала йти людскість у своєму невинному ході до визволення.

Такий-от був той загальний фон, на якому наше Кирило-Методієвське Брацтво стало одним із часткових проявів внутрішнього нуртування на українському ґрунті, першим голосним криком збудженої до життя української нації. Одбиваючи на собі безперечно загальні ідеї віку, наше Брацтво вживило і ті тісніші обставини, що торкаються тодішньої Слов'янини, Росії, України, і навіть самого Київa.

II.

З погляду цих тісніших територіяльно обставин далеко не випадковим було, що оцей перший яскравий прояв слов'янського єднання пішов з України, а потужний крик українського народу залунав саме з Київa. Київ бо з цього погляду мав давні, славні і гучні традиції, яких не могли навіть віки рабства і пониження винищити й які систематично і регулярно, як зараз побачимо, оживають і вибиваються в його минулому на верх. Саме становище нашого міста здавна висовувало його на ролю посередника у всяких міжнародних справах. Поставлений на головній артерії південного сходу Європи, на Дніпрі, до того ж на найвигіднішому її місці— близько гирла останнього з головних судоходних допливів, з одного боку, і в безпечній віддалі од пограниччя з таємничим степом, отим Диким Полем, з другого; в центрі між Сходом і Заходом, Півднем та Північчю, з третього— Київ самим становищем своїм надавався як найбільше до ролі одного з світових осередків, посередника в міжнародних зносинах, яку історична доля на його поклала. І він цю синтетичну, об'єднальну службу свою світовій культурі одбував справді. Ми знаємо, що з його ще на світанку нашої історії був найголовніший пункт на великому шляху „із Варяг в Греки“, єднаючи далеку Північ похмуру з соняшним центром тодішньої культури, Візантією. Так само ми знаємо, що представники далекого азійського Сходу і представники тодішнього європейського Заходу в своїх зносинах стрівалися знов же не де инде, як тут, у Києві. Цьому саме Київ і завдячує своє місце, як великого в старовину культурного центра, оснища міжнародних стосунків і разом метрополії східно-слов'янських земель, справжньої „матері городів руських“. На цьому стояла і державна вага Київa, ота вічна боротьба за його давніх політичних сил, бо хто посідав Київ, той у руках мав ключ до Півночі і Півдня, Сходу і Заходу, і тільки тісний світогляд фанатика-войовника міг воліти й перевагу перед Києвом давати такому-от наддунайському Переяславцю з його далеко вузким районом впливу та безпосередніх зв'язків. Не випадково саме в Києві перехрещуються найрізноманітніші впливи з усього відомого тоді світу і глибокий має зміст ота наша літописна легенда, що заступників од усіх відомих тоді візантів релігійних— з Сходу, Заходу і з Півдня— збирає до Володимира Великого: обернути його у свою віру— значило разом і під свій вплив підбити цю осередкову землю, ближче з нею породичатися й максимум осягнути користи. Київська князівська династія й справді увійшла незабаром у тісні родацькі зв'язки з одного боку з блискучою Візантією, з другого— з далеким Заходом. На київському столі великокнязівському ми бачимо пишних царівен з Візантії, як і київських князівен у подружжі з могутими Капетингами, не кажучи вже про всякчасні стосунки з скандинавськими сторонами. В політичній системі тодішнього світа

займає, як видно, Київ надто почесне місце і як раз таке, що виробляло йому репутацію й традиції одного з світових центрів людського єднання,—і не випадково декому з сучасників здавався Київ самому пишному Царгороду суперником.

Татарська навала XIII віку, занепад і загибель Византійської держави під тиском мусульманського світу та доба великих відкриттів географічних, що нові показала шляхи європейцям на Схід і навіть новий світ здобула за океаном—переставили центри культурного життя і світової політики. Київ лишивсь тоді осторонь, з боку од великої дороги людського об'єднання й занепад був разом з цілою країною, для якої був осередком. Так перебув він довгі віки в занепаді і забутті; серед руїн давнього побуту та далеких виблисків колишньої слави. Але не вмерла давня традиція, як не вигасла й фізична потреба в такого роду культурному осередкові та посередникові, хоча й у вузких уже межах. І от коли з другої половини XVI в. Україна починає відживати потроху, Київ незабаром займає знов домінуюче у її становище. Роля Острога, Львова й інших міст, як центрів тодішньої нашої культури, точилась дуже не довго; вони метеорами пролітають у нашій історії, щоб вагу свою скороминушу здати знову ж таки Києву. З першої половини XVII в. він ще раз одновлює свої традиції й стає культурним осередком, що постачає ідеї, засоби освіти і культуртрегерів на ту частину Слов'янщини, яку історичний процес осторонь поставив був од західньої освіти і політики того часу. Він зробився передатковим місцем знання, науки й письменства і навіть громадських форм на Московщину, на Білорусь, на Волощину, на Балкани. Православні сусіди чуйно прислухаються до того, що робиться в Києві, й його здобутками живляться. Потужний на Україні брацький рух у кївському брацтві знаходить своє завершення й укоронування. Літературні інтереси знаходять своє найвище задоволення в діяльності на Київському ґрунті — згадаймо хоча б Лаврську друкарню з її літературним гуртком, що надзвичайну розгорнув продуктивність і витонченість як з літературного, так і з технічного боку. Потяг до освіти, що виявлявся „фундуванням шкіл посполитих“, знов же таки найвищого досяг щабля в Кієво-Могилянській колегії, згодом академії, єдиній вищій школі на цілу православну Слов'янщину й єдиному розсадникові вчених для неї. Українське письменство з Києва так само далеко навкруги пускає своє проміння, впливає на сусідів та й у них викликає початки нового літературного руху. З часів Хмельницького Київ набуває знову ваги й політичного центру, що знаходить голосний відгук в анналах тогочасної світової політики. І не вважаючи на суворий вітер з Півночі, що повів на Україну по 1654 р. і незабаром приморозив первістки культури, науки і письменства, ролю й традиції культурного осередку Київ зберіг аж до нових часів, коли вимагання часу на нові вже підвалини поставили по-требу національного самоозначення. Але вже в ті, попередні, часи саме тут, у Києві, зародилась ідея слов'янського єднання, правда, неясна ще й невиразна, але тим значенніша, що вона, треба думати, робила деякі підсумки практики того часу.

Думку про самостійність українського або руського, як тоді говорили, ба навіть „сармато-козацького“ народу виразно поставили вже перші українські публіцисти кінця XVI-го й початку XVII в.—звичайно, навпроти головним чином Польщі, що завзялася була тоді зденационалізувати Україну. Автори „Апокрисиса“, „Перестороги“, а надто „Треноса“, під покривкою релігійних інтересів чи й без них, сміливо і різко ставлять ідею самоцінності і самостійності українського народу. Цю ідею перехопили у них далі діячі кївських культурних гуртків, але поширили її згаданою

вже проблемою слов'янської взаємності, слов'янського єднання. В гуртку Плетенецького, якого ідеологом був Захарія Копистенський, вже виразні бачимо слов'янофільські концепції на ґрунті літературного єднання. Подаючи напр. свій переклад однієї з книг Івана Золотоустого на тодішню українську мову, Копистенський так озивається до всіх слов'ян: „Приемліте його плем'я Россове і Слав'яне і Македонове; стяжіте і Болгарове, Сербове і Босняне; облобизайте і Істрове, Іллірикове і Далматове; срящіте і Молдов'яне, Мултяне і Унговлахове; всприйміте і Чехове, Моравляне, Гарватове,—і вся широковластная Сарматія взлюбі і притяжи и“.¹⁾ Це безперечно відгук тих слов'янофільських настроїв, якими жив київський гурток Плетенецького й які сами були наслідком позиції Києва та його культурних засобів для Слов'янщини того часу. У інших письменників київських знайдемо навіть деякі практичні висновки та постулати з отих слов'янських симпатій. Так, Галятовський (у „Лебеді“), Радивилівський (у казаннях), Баранович ставлять уже так звану східню проблему, вимагаючи визволення балканських слов'ян з-під кормиги турецької. Баранович у цьому йде ще далі і мріє навіть про федерацію з Москви, Польщі та України, що створила б нездоланну державу і таким способом, втягаючи потім до себе інші слов'янські народи, усім їм забезпечила б ясну будучину та щасну долю. Нехай це були мрії, але мрії надто характерні. Вони показують, що було щось на Київському ґрунті таке, що ставило питання міжнародної солідарності й єднання. Так одбилося ще в XVII в. осередкове цього міста становище серед слов'янських народів.

III.

Кінець XVIII-го й початок XIX в. це був час, коли загальної своєї вартости признання здобула не тільки особа людська, але й нація, як така. Під впливом, з одного боку, ідей французької революції, головним чином декларації прав людини та громадянина; під впливом, з другого, американської війни за визволення, а потім цілої низки європейських війн на початку XIX в.—перед народами, що втягувались потроху у вир новоорганізованого капіталістичного життя, встали питання про власну долю незалежно від долі держав, до яких належали, про свою майбутність не як державних організацій, а саме як націй, як колектива людського з власними інтересами й метою, культурними, а не самими політичними ознаками об'єднаного. Всюди повстають національні організації визвольної натури, що ставлять собі за мету об'єднання й визволення нації з-під ярма чужинців (Італія, Німеччина, Греція, Слов'янські народи); передові люде часу, як Байрон, несуть свої голови на вівтар визволу націй з поневолення. Народжується теорія національності в філософії Фіхте-Старшого; одбувається серед поневолених націй потужний процес романтичного захоплення ідеєю народности та національного відродження. Політичні, економічні й літературні фактори все в одну б'ють точку; впевнений розвиток капіталізму будить і до життя кличе померлі ніби народности... І заворушились надгробки, захитались хрести на могилах живцем похованих, „не історичних“, мовляв, націй. Кладовище народів повне стало отих воскреслих мерців, примусом колись на холодне ліжко національної смерти покладених. Один по одному встає той чи інший Лазарь серед народів, і навіть з ознаками розкладу і тління—„уже бо смердить“, казали про його—жваво, з поновленими силами втягується в життя, і тее втягування набірає рис національного відродження. Як же події ці одбилися тут, на Україні?

¹⁾ Титовъ Ф., проф.—Типографія Києво-Печерской Лавры, приложеніє къ первому тому. Київъ, 1918, стор. 102—103.

Серед воскреслих слов'янських народів був, як знаємо, і народ український в особі своєї тодішньої інтелігенції. Її захопила ідея національного відродження слов'янських народів і цю ідею вона прикладає до свого ґрунту в літературних спершу, а потім і в політичних формах. Автономистичний принцип, що мав своїх борців і мучеників безліч з 1654 р., не вивітрився ще; автономні традиції жили в пам'яті українців і саме вони й були стимулом до бажання знайти якийсь вихід з мертвущого централізму, що вже сам один роспаношився був на руїнах старожитних вольностей українських. Бажання це пробивається не тільки в таких літературно-громадських фактах, як надзвичайна популярність саме того часу знаменитої „Історії Русовь“ псевдо-Кониського, але навіть всупереч тому процесові збезкровлення українського народу новим „исходом“ інтелігентних сил, що відбувся безпосередньо перед цим. Наперекір цьому шкодливому й болючому процесові, на Україні, тісніше—в Києві знов стають у першій половині ХІХ в. на чергу дня справи межинародніх стосунків та їх справедливого розв'язання. Ці перші спроби поставити і розв'язати національну проблему для нас особливо цікаві, бо вони ж були безпосередніми предотечами і наших Братчиків.

Сто з верхом років тому, а саме 12 березня 1818 р. засновано в Києві масонську ложу „Соединенныхъ Славянъ“ („Les Slaves réunis“), що мала, як видно, спеціальні завдання політичної й громадської натури. Сама бо її назва та знак—хрест із написом „jedność słowiańska“—завдання цієї ставлять виразно. „В ложі,—доводить історик масонських організацій на території бувшої Росії, В. Семевський,—членами було багато полків, росіян та українців, і сама її назва показує бажання встановити дружні зв'язки між цими трьома частками місцевої людности“¹⁾. Але—треба думати—не тільки про місцеві справи та стосунки йшлося тут: безперечно мусіло бути щось ширше. Адже ідея слов'янської єдності, звичайно, сама вже виходить по за-межі місцевих справ, і вже це одне свідчить, що ложа „Соединенныхъ Славянъ“ і ширші мала завдання, цілу Слов'янщину своїми думками обіймаючи, як перший ступінь до федерації народів. У всякому разі цю ложу треба поставити, як одно з перших кілець у тому ланцюзі політичних і федералістичних змагань, що вже кілька літ потому виявили себе рішуче й яскраво на київському ж таки ґрунті в таємному, сучасно вже політичному товаристві, що теж гасло „соединенныхъ славянъ“ поставило в своєму заголовкові.

„Общество Соединенныхъ Славянъ“ виросло з колишніх масонських елементів р. 1823-го, але поставило собі вже далеко конкретніші й чисто політичні завдання. Насамперед стає воно безоглядно на федералістичний ґрунт і в своїй програмі його особливо підкреслює. Як писав один з найвизначніших членів цього товариства, Горбачевський, вони „за головну мету мали визволення всіх слов'янських племен од самовластя та знищення національної зненависти, що поміж деяких з них зародилась, і поєднання всіх слов'янських земель у федеративній спілці.“²⁾ Кожна держава з федеративного того зв'язку у себе дома, в середині, мала бути цілком незалежна і тільки спільні справи федерації підлягали б федеративному конгресові. Відповідно до тієї мети бачимо у „слов'ян“, як звали себе члени товариства, і деякі одміни в тактиці, якими вони різнили од централістичного „Южного Общества“, що тоді ж таки заснувалось було на Україні з елементів зайшлих, як частина російських революційних організацій. „Южане“ мали на думці єдине счинити військовий бунт

1) Семевскій В. И. — Политическія и общественныя идеи декабристовъ. СПб 1909, стор. 303.

2) Горбачевскій И. И. — Записки декабриста Москва, 1916. стор. 17—18

на дуже централізованих основах; „слов'яне“ ж дбали про широку політичну роботу, до якої затягали заступників од усіх шарів громадянства, планомерно й організовану пропаганду провадячи. Доля декабристської змови, а разом і повстання на Україні, показала, що власне „слов'яне“ в тих змаганнях мали рацію, хоч і мусли тоді поступитись перед прискореним маршем своїх антагоністів од централізму. Останнє було суцям нещастям для громадського розвитку на Україні, бо переможний тим разом централізм затяг федералістичні елементи на Україні в фантастичну, мало або й зовсім не підготовану гру, що скінчилась не тільки повним таємним товариством розгромом, але й зупинкою в громадському розвитку. „С сего времени,—як згадував опісля Горбачевський,—славянский союз существовал только в мыслях и сердцах немногих, которые не могли забыть возвышенной и великой, хотя, может быть, по мнению некоторых, мечтательной идеи федеративного союза славянских народов“¹⁾. До цих „немногих“, які разом з ідеєю федерації мали вже й зерно національної української свідомости, належали, опріч автора допіру цитованих слів, Петро Борисов, Драгоманов, дядько знаменитого українського діяча, Микола Маркевич та інші. „Вы еще найдете у нас живым дух Полуботка“²⁾—ці слова останнього добре показують, що федералізм переставав бути вже абстрактною мрією, а прищеплювався на ґні, що з конкретного ґрунту українських традицій виріс, і доживавсь лиш слухного часу, щоб широко пустити од себе парости навкруги.

І такі парости ми справді таки й знайдемо на всі боки від основного ґня.

З членів згаданої вже масонської ложі, що мали зв'язки потім і з товариством „Соединенных Славян“, особливо цікавий нам дідич з Полтавщини, Василь Лукашевич як своєю особою й зв'язками, так і діяльністю. Через його Київ єднався з Лівобережжям, з Полтавою, з тамтешньою масонською ложею „Любви кь Истинѣ“ з такими її членами, як Ів. Котляревський, Кочубей, Тарновський, та з гуртком автономістів, що купчився коло відомого князя Мик. Репніна. Та діяльність Лукашевича сягала ще глибше до ґрунту. Одночасно він заснував був і якесь, ближче нам невідоме, українське таємне товариство, щоб гуртом добувати незалежності Україні. Це товариство було, здається, досить численне і мало зносини як з російськими, так і з польськими політичними організаціями, ставячи свого привідцю ніби в центрі тодішніх політичних організацій. Живим мостом у другий бік—між українцями та поляками й росіянами—на Правобережжі був відомий Тимко Падурра, абиякий віршовник, але безперечно цікава з політичного боку постать. Типовий агітатор свого часу, він з одного боку спитувався зав'язати зносини з Котляревським, а з другого—пактує на виразно українському ґрунті з декабристами. В південному відділі декабристів,—як чував од самого Падурри небіжчик К. Михальчук,—на якійсь нараді їхній у Василькові чи в Білій Церкві був Падурра й промовляв про Україну, во ім'я справедливости вимагаючи визнати право її на автономію, і це викликало величезну сенсацію і ніби-то спонукало Рилеева написати свою поему „Войнаровский“³⁾. Що через Падурру йшли звязки і в другий бік—до польських конспіративних гуртків, які саме готувалися вже до повстання 1830—31 р.—про це можна й не розводитись, бо це само собою розуміється.

¹⁾ Там-же, стор. 15.

²⁾ „Русская Старина“ 1888, кн XI, стор. 599.

³⁾ Михальчукъ К. П.—Изъ украинского былого „Украинская жизнь“, 1914, кн VIII-X, стор. 83.

П'ятдесят літ „Исторических пѣсен Малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова.

Сього року кінчиться півстоліття від появи одної з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць—„Исторических пѣсен малорусскаго народа“, виданих під редакцією Антоновича і Драгоманова. Цензурна дата на першій томі—10 серпня 1874 р., в грудневій книжці „Вѣстника Европы“ за сей рік була вже рецензія Костомарова на сю книгу. Сі дві дати орієнтують нас в часі фактичної появи. 1874 рік стоїть на її титуловій сторінці; 1875-им роком датована перша частина другого тому, на котрій ся публікація перервалась (цензурний дозвіл 4 квітня т. р.). Більш її не виходило.

В довгій ряді етнографічних українських публікацій ся книга займає зовсім окреме, виїмкове місце. Се не був звичайний собі збірник етнографічного матеріалу—хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі. Подібно своє завдання зрозумів свого часу Срезневський, складаючи „Запорозьку Старину“, тільки він і весь той гурток молодих українських романтиків ставивсь до сього діла занадто свобідно, не спиняючись перед свідомим власним компонуванням та поправлюванням автентичного матеріалу. Київська-ж громада 1860-х рр. хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену, зведену і об'ясну на найкращими своїми науковими силами.

„Треба звести тексти і варіанти пісень; далі треба об'яснити їх—відповідно тому ступневі, на котрий тепер піднялась наука історії малоруської; треба, нарешті, й відлучити те, що єсть автентичного, народнього в тім що вважалось і видано за таке в часах ранійших, менш перебірчивих,—а що підроблене. Тільки після такої роботи історична поезія малоруського народу стане вповні зрозуміла, і стане сама певним джерелом для історії народу, що її витворив і затримав в пам'яті протягом віків“ (с. II).

З яким зацікавленням, а навіть ентузіазмом ставилось тодішнє українське громадянство до сього пляну, дасть нам поняття отсей лист одного з молодих галицьких народовців з Станіслава, котрого Драгоманов, як редактор видання, закликав до участі в збиранні матеріалів:

„Над усе звістка про збірник історичних пісень після Вашої програми усіх порушила, бо оце видним ділом стають замисли й наші далекі. Оже скрізь но у нас одна думка й о однім мова: слати наші записки докладом до сього видання, та й записувати далі серед співучого народу—щоби як уже не дорогоцінними думками, то множеством матеріалів додержати Вам рівновагу,—щоб зробити народну (поправлено на: громадську) повинність як ще не накладом у грошех, то бодай у праці:—доки за рік-

два видане ліричних пісень нашою участю нам припаде. Ото й нема мови нині між Станіславцями як о піснях історичних, пісні сортуютья і переписуютья, казки лагодятья, а тим часом гімназисти-громадяне що на селі—при жнивях записують далій, а по храмах та ярмарках на лірваків полюють завзято. От і в Станіславі: підмовили ми иногді двох лірваків до себе; та лихо—бояться сліпці співати про Морозенька і Нечая (мусимо дізнатись, через що і кого саме, бо ляцька рука видима), ото й не поприходили оба, хоть обіцялись. За те сими днями за другими заповують на храму у Лисці. За їх помочою збракований (перебраний) вже мій збірник, і вже нині для Антоновича готово у мене 126 пісень і співанок історичних, решту від збирачів по селах сподіваємося, той тогди висилаємо, щоб ще перед 1 вересня настали. Дотолі у мене фабрика правдива. Не маємо чого жалувати на брак історичних пісень в Галичині. Нарід в нас есть, оже й був—жив, і має він свою історію, хоть і правда що пасивну“.

А посылаючи 22 серпня 1871 р. сей перший транспорт історичної поезії на руки Антоновича, той же співробітник писав на його руки:

„Слава вам, мужі Києне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за будучности його поруку, за ниву словесну українську, що видавши твори й прислів'ями й казками, нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите! Приймайте в добру годину і сей доклад до Вашого видання, що Вам с під Карпатів ішлеся, доклад невеличкий і тому, що давнина наша по історії пасивна, у юнацькі пісні не богата, і тому що за короткий час від липня до вересня годі нам було більше записок побракувати крім тих що ми у Станіславі на похваті найшли. Та за перепискою і за по розумінем з тими людьми, що по жнивях назад до Львова і Відня повернуть, маємо всю надію живо і не одну ще таку послілку як теперішня на руки засилати, доки наблизится за пару літ і до нас черга, і видамо збірник всіх ліричних пісень українських—нашою причиною і на власну руку,—віддамо довг народови нашому, та й будем вмирати“.¹⁾

Живо захоплювала громадянство ся праця і на великій Україні. Редактори збірника перечисляють довгу низку осіб, котрі передавали їм для використання свої ранішні збірки, робили нові спеціальні розшукування за новими текстами й варіантами, брали участь в спорядженню сього корпусу, вибирали й зводили варіанти. Поруч ветеранів українського народництва як Максимович, Костомаров, Куліш, Оп. Маркович, М. Білозерський, бачимо тут і представників молодших генерацій як М. В. Лисенко, Руданський, Новицький, Чубинський, Ів. Рудченко, Ніговський, Ніс, Мартинів, О. Русов, Сіницький, Штангей, Стоянів, Шиманів, Андрієвський, Лоначевський, Судовщиків, Ільницький, Залюбовський, Лободовський, Ганенко, Гайкевич, Симашкевич, Кропивницький, С. Ф. Ліндфорс,—потім дружина О. О. Русова, Олена Косачева—сестра Драгоманова, й ин. Було се дійсно громадське, всенародне діло, ведене з завзятем і захопленем, в почутью обовязку перед народом: дати йому змогу сказати своє слово про минувшину, проголосити своє право на історію сього краю, на котрий заявляли претенсії російські й польські імперіялісти, і осудити їх політику. Поясняючи політичну вагу задуманої публікації, Драгоманов так розшифровував її потім, за кордоном: провідники боротьби за всенародне визволення мусять знати, з якого боку підійти до мас, щоб підняти їх на сю боротьбу. „Проби показали, що так—простою зміною уряду—не можна

¹⁾ Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. (Збірник філол секції... т. ім. Ш. XIII), 1910, с. с. 3 і 7.

скасувати стару неволю і неправду в громадах... для цього треба, щоб коли не всі люде, то більша їх частина розуміла сама, що треба так а не инакше жити. Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити громади від неволі й неправди, як не вони самі (люде)“. І тут не раз народня творчість, і зокрема народні пісні дають найкращий ключ до соціально-політичного світогляду мас. „Пісня для неписьменного чоловіка, все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її памятав,—та ще й не один чоловік, а цілі тисячі“. „З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битись з неволюю на їхній землі“¹⁾.

Таке було всенародно-політичне, революційне значіння сього історично-літературного діла. Безсумнівна річ, що подібно—хоч може не так ясно як се висловив Драгоманов, було воно усвідомлене й громадянством. На чолі сього діла поставлено не тільки з наукового, але і з політичного боку найвизначніші сили, котрими розпоряджала ся генерація, і вони виконали своє завдання з великим хистом, розумінням і тактом.

Маючи на меті дати можливо широкий образ того, як історичні (соціальні і політичні) зміни відбивалися в народній пісні, вони вийшли за межі історичної поезії у властивім значінню слова:

„Хід роботи в виборі, об'єднанню і толкованню пісень, котрі з першого ж погляду приймаються за історичні—себто пісень з іменами осіб і подій записаних в літописях, поволі привів нас“—писали вони потім в передмові—„до неминучої потреби прийняти термін „історичні пісні“ дещо ширше, ніж приймали його иньші видавці. Названі поіменно особи й події можуть бути зрозумілі тільки в звязку з усею обстановою, що їх оточувала; вони тільки зовнішні показчики тих процесів, що переходять в загально-народнім житю. Тому ми спинились на гадці видати під звичайним, хоч і не зовсім докладним, через свою загальність, іменем *Історичних пісень малоруського народу* всі пісні, на котрих відбилися зміни соціального устрою сього народу,—як иньші відбили на собі історію його релігійно-обрядового життя, иньші—родинного й економічного. Вибравши з друкованих і рукописних збірників пісні історичні в такім розумінню—як би вони не називались що до форми, матимемо *поетичну історію соціальних явищ в Полудневій Русі*“²⁾ що найменше від IX в. до таких сучасних подій, як скасування панщини і угорське повстанне в Австрії в 1848 році і визволенне селян та польське повстанне в Росії в 1863 р. Богатство сього рода пісень і та яскравість, котру заховують в них риси такої довгої історії вражає тим більше, що всі наші пісні записані останніми часами, в XIX віці, і всі заховані в пам'яті неписьменного сільського люду“.

Супроти сього, редактори збірника своє завдання, як укладчики і коментатори, покладали в тім, щоб вияснити, „наскільки пісні, заховані памятю малоруського селянина протягом стількох віків, дають поетичну репродукцію реальних образів дійсности сих віків, що змінювались послідовно“,—виявити „реальний художній характер пісенної творчости малоруського народу“ (с. XVI).

Відповідно сьому завданню редактори тримаються хронологічного порядку в роскладі свого поетичного матеріалу. Слідять за „поетичними

1) Нові пісні про громадські справи, 1881, с. 3.

2) Курсив в оригіналі.

репродукціями“ різних епох життя українського народу, за відгомонами ситуацій і подій в їх хронологічній послідовності, і наводять твори народного репертуару різних форм і різного характеру—але тільки передані в пісенній формі: пісні обрядові (величальні пісні й веснянки), балади—або як їх звуть тепер часом: „низші епічні пісні“, пісні історичні у властивім розумінню сього слова про особи і події, і нарешті так звані думи, але тільки ті, які сильнійше закрашені історичною за красою, яскравійше відбивають на собі епоху (козацьку в данім разі).

Таким способом згруповані зпочатку пісенні твори, в яких відбивається „вік дружинний і княжий“, по термінології редакторів. Се переважно величальні колядки й щедрівки, але також і веснянки про вотораря і князя Романа, весільна танечна співанка про Чурила; легенда—співомовка, *cantefable*, про Михайлика й Золоті ворота, котру редактори вважають останками колишньої „думи“ про Батиїв погром, що затратила свій колишній „віршовий епічний характер“—захований тільки в одній чотиростишній строфі; і, нарешті, кілька балад з іменем „князя Михайла“ та згадками „княжого боярина“. По гадці редакторів сі останні характеризують епоху вирождення дружинної верстви: „дрібної феодальної боярщини“ XV—XVI вв.

Разом сей дружинний відділ займає несповна п'ять аркушів друку і містить 20 номерів по систематизації редакторів.

Далі йдуть „пісні віку козацького“, поділені на кілька відділів. Перший, що обіймає часи до повстання Хмельницького, має заголовок „Боротьба з Татарами й Турками“; в величезній більшості згруповані тут думи і пісні, що займаються темами татарської та турецької неволи; поруч того кілька пісень про походи козацькі на татарські й турецькі володіння, степову війну, смерть козака в степу. Тут маємо 10 (по класифікації редакторів) номерів дум в більш-менш повнім виді і два фрагменти, решта—37 номерів—се історичні пісні й балади; разом 16 аркушів друку. Редактори при тім виключили 14 номерів, котрі вони вважали підробленими (між ними славно „думу“ про трьох ватажків, що так довго парадувала по різних антологіях та історіях літератури як найкращий взірець української народньої поезії); дві явно підроблені пісні (про Лянскоронського і Сверчовського) вмістили в своїм збірнику, але виразно зазначивши свої сумніви¹⁾; одну (про Івана Богусловця) зганили вже в дальшій випуску, доставши нові варіанти; при деяких також одмічені сліди „рук грамотної людини“. Головна увага коментаторів була звернена на вияснення історичного підкладу творів—тих подій і обставин, з котрих вийшла та чи инша пісня; се було ділом Антоновича. Драгоманов же дав до деяких пісень цінні екскурси в бік фольклорних порівнянь. Чисто літературна, стилістична сторона лишилась здебільшого не рушеною—се потім підніс як слабшу сторону збірки Костомаров, рецензуючи її зараз по виході на сторінках „Вѣстника Европы“.

Другий том мав, по плану, укладчиків, обіймати II і III відділ „пісень віку козацького“: II відділ містив пісні „про боротьбу з Поляками за Богдана Хмельницького“, III мав принести пісні про Гетьманщину від 1657 до 1709 року. По словам редакторів (передм. до II т.) се все було приготовлено до друку вже в осени 1874 р. Але вість про вихід першого тому корпусу, очевидно, розворушила громадянство, і з відусіль стала напливати сила нового матеріалу (редактори називають нові збірки Максимовича, Оп. Марковича, С. Носа, Манджури, Мацієвича, Ганицького, Шевченка, Стрільбицького, Як. Новицького). Вони давали особливо багато для 2-ї пол. XVII в. і пізніших часів, тому редактори порішили на-

¹⁾ Нові українські пісні про громадські справи, ст. 127.

швидко доповнити тільки матеріал про Хмельниччину і випустити його окремо, як I випуск II тому, додавши до того деякий матеріал книжного походження: уривки з віршів на смерть Сагайдачного опубліковані свого часу Максимовичем (повний текст Петерб. Публіч. бібліотеки, з котрого черпав Максимович, видав Голубев) де-які вірші про Хмельниччину і пізнішу драму „Милость Божая Україну отъ обидъ лядськихъ свободившая“). З народніх творів сюди війшли 6 дум більш-менш суцільних і два фрагмента, та 10 пісенних нумерів—з котрих одначе тільки дві або три підходять під категорію дійсно історичних пісень: інші механічно зв'язані з історичними йменнями пісні різних категорій, або невеличкі фрагменти. Цілий ряд пісень на тему боротьби козаків з Польщею з часів перед Хмельницьким почасти друкованих в раніших збірниках, почасти одержаних в рукописах, знов був редакторами висортований, а „опорочені“ тексти з критичними увагами обіцяно було подати в кінці видання.

Друга частина тому—„пісні з часів Гетьманщини під московським підданством од смерті Б. Хмельницького до першої руїни Січи й кінця Мазепи в 1709 р.“, як їх потім характеризував Драгоманов¹⁾—для котрої прийшло стільки нового матеріалу, мала вийти слідом—але не вийшла. Драгоманов в передмові до одного з своїх пізніших видань толкував се тим, що з початком 1876 р. він виїхав за кордон (а ладитись до виїзду став ще з осені з плянами закордонного політичного видавництва), літом же 1876 р. вийшов звисний заборонний указ. Друку етнографічних текстів він одначе не забороняв; але Драгоманов та мабуть і Антонович також, уважали неможливим дати відповідний коментарій до сих пісень, рахуючись з новими цензурними вимогами. На сім пункті потім виникла цікава дискусія між Драгомановим і київською громадою, коли Драгоманов став плянувати продовження сього видання за кордоном, а київська громада доводила безхосенність такого закордонного видання, не допущеного цензурою до Росії. Драгоманов на цензурних прикладах доводив, що в межах Росії збірник міг би пройти тільки в такім покаліченім вигляді, з таким однобоким коментарем (пропущенням всього, що зверталось би против російського режіму і допущенням того тільки, що зверталось би проти Польщі), що про народні настрої давалось би зовсім невірне поняття. Се може нам пояснити чому видання третьої книжки козацьких пісень так загаялось.

В кожнім разі Драгоманов категорично пише (1883 р.), що виїздячи за кордон, він розділив „зведені до купи спільною працею списки пісень“ з Антоновичем так, що Антоновичеві зістались пісні від Хмельницького до Мазепи і цікл гайдамацький, а з собою Драгоманов узяв інші пісні XVIII віку і весь матеріал XIX (пісні рекруцькі, кріпацькі, пісні про волю, „про найми і здирство“). Він потім і опублікував значну частину свого матеріалу з початку, в 1881 р. загальний огляд пісенних мотивів від скасування Гетьманщини до смерті Олександра II, з багатьма цитатами, а далі серію пісень про першу руїну Січи, 1709 р., про Палія і Мазепу, про роботи на лінії і на каналах, про московську службу в Гетьманщині—се зложилось на дві книжки „Політичних пісень Українського народу“, випущені в Женеві в р. 1883 і 1885 (перший і другий розділ першої частини, продовження не було).

Таким чином первісний плян не був сповнений. „Повна історія нашого народу в його власних піснях“¹⁾ не справдилась. Лишилась неви-

¹⁾ Нові пісні про громадські справи, ст. 127.

даною вся серія пісень зарахована до другої половини XVII в., в тім числі й кілька дум; пісні історичні й балади з польського володіння XVIII в. — в тім числі весь цікл гайдамацький; „козацтво по руїні нової Січі: Запорозжї в Туреччині і Чорноморді“, по класифікації Драгоманова; нарешті—пісні на соціально-політичні теми XIX в., тільки сумарично оголошені Драгомановим.

Нинішнє п'ятидесятиліття нагадує нам про сю недокінчену працю про сей несповнений обов'язок перед народом і його творчістю.

Він повинен сповнитися.

Приймаючи катедру історії Українського народу у Всеукраїнській Академії Наук,—що зійшлося з отсим п'ятидесятиліттям, я поставив собі в обов'язок між иншим і відновленне сеї недокінченої попереднім поколінням істориків праці—з деякими неминучими змінами в її переведенню, які диктуються змінами в напрямках і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя.

Ті мотиви, які водили сею працею в 1860—1870-х рр., розуміється, в значній мірі стратили свою гостроту, що надавала сьому поетичному корпусові значінне національної, революційної маніфестації.

Ті критерії, з якими підходилося тоді до сього матеріялу, не можна сказати щоб не мали в собі правди для того часу, але ми не потребуємо їх *тепер* так висувати на перший плян. Ті соціально-політичні завдання до котрих приладжувано сю працю тоді, нині розв'язані, чи розв'язуються иншими методами і засобами.

Ми й *тепер* не заперечимо, що сей писаний матеріял дуже цінно відбиває в собі соціальні ідеї й змагання народних мас в давньому і не дуже давньому минулому й варт з сього боку уваги історика соціального життя,—хоча народні маси за сей час виявили своє соціальне обличчє далеко виразнійше иншими способами.

Але студювання сього самого й иншого поетичного матеріялу переконало нас, що надія подати „повну історію нашого народу в його власних піснях“ була перебільшена; що поетична творчість і традиційна пам'ять народу на спиняється скільки небудь повно і рівно на його історичних переживаннях, і їх більша або менша сила чи яскравість зовсім не дають міри інтенсивности колишнього вражіння чи заінтересовання сих мас тою чи иншою особою чи подією. Тут, очевидно, мають впливи дуже складні психологічні й естетичні фактори, до котрих треба підходити не тільки з історичною, але і з літературною мірою. Тим не менш, розуміється, не траплять сього інтересу просліджування, які саме факти відбились в поетичній уяві і як вони переломилися в традиції. Але виключно історична точка погляду, з котрої розглядались ці поетичні твори в старім корпусі, нинішньому дослідникові не може не здаватись однобічною. Бажання його укладчиків—взяти від них все для історичного толкування—мусять бути признані за перебільшені.

Се те корисне, оправдане перебільшення, яке віддає сью прислугу, вказуючи, через вичерпанне певного методу досліду, необхідність підійти до сього матеріялу з иншими мірами й критеріями.

Се й робили пізніші дослідники, які звертались до сього матеріялу. Тим часом як пок. Франко задумав і дійсно почав був в своїй капітальній, на жаль недугою перерваній праці („Студії над українськими народними піснями“, 1907—1913) нову ревізію пісенного матеріялу з історичного становища,—пок. П. Г. Житецький поставив питання про думу як *літературний* рід: зв'язав разом думи історичні, включені в корпус Антоновича—Драгоманова з думами моралістично-побутовими, що зістались поза сим корпусом, і як літературну цілість піддав, історично-

літературному і стилістичному аналізу. Сею дорогою пішли потім інші, молодші дослідники як Ткаченко-Петренко, Єрофеїв, а львівський фольклорист-музик Філярет Колесса рядом цінних студій вияснив формальну сторону думи з боку метричного і музичного, як цілком окремішнього літературно-музикального роду.

З другого боку ряд дослідників—почавши від нині покійних Веселовського, Драгоманова, Дашкевича, Сумцова—і кінчаючи нині працюючими як Гнатюк, Полівка, Кузеля, Яворський й ин., присвятили чимало праці виявленню тем дум і балад, їх міжнароднім розгалуженням, зв'язкам мотивів дум і пісень, переходам пісень „іменних“ і зв'язаннях з історичними йменнями й подіями—до категорії пісень історично-побутових безіменних, і навзаєм. Клясична праця Френсіса Чайльда про пісенні теми, хоч не доведена до кінця і не освітлена загальною студією, котру він відкладав на кінець,—дала свого часу дуже цінний перегляд інтернаціонального європейського матеріалу і отсього неустанного процесу так би сказати історіозації і де-історіозації поетичних тем: прив'язування новелістичних, побутових, анонімних тем до історичних імен і подій та наверствовання певних історичних подробиць на таких мандрівних інтернаціональних новелістичних чи баладних темах, і навпаки—оголювання історичної пісні з історичних акцесорій та переходу її до категорії анонімних, так званих „низших епічних пісень“. З цього боку праця Чайльда послужила—можна сказати школою, яка вчила, як належить підходити до історично-літературного толкування таких епічних пісень, і нашої українській етнографії й історичній поезії—яка на жаль в останніх десятиліттях не виявляла бажаної енергії досліду, ще належить багато взяти з сеї інтернаціональної лабораторії. Належить взяти і нам приступаючи до відновлення недокінченої праці над виданням і дослідом скарбниці української історичної пісні.

Принцип історично-літературний, полишений на далекім плані при укладанню старого корпусу, тепер мусить бути взятий під увагу в повній мірі. Укладання по хронологічній схемі різних категорій пісенних творів мало свою рацію тоді, але повторяти його ще раз нема причини. Поновляючи завдання можливого повного корпусу, *історичних пісень дум, та історично-побутових, „бродячих пісень“*, як їх називали редактори старого корпусу, або низших епічних пісень, як їх часто звуть нинішні дослідники, а ми за Чайльдом будемо називати для короткості *баладами*,—ми мусимо підходити до цього матеріалу не з виключно історичного, тим менше—хронологічного становища, але також і з історично-літературного. Сим разом мусимо угрупувати матеріал власне з цього становища, а не розбивати й розпорошувати по хронологічній схемі, так як се робилось тоді.

Виходячи з цього принципу, пісні обрядові всіх категорій мусимо лишити на боці, так само як і вірші книжного походження. Мусимо зайнятись виключно *епічною піснею*.

Серед неї на першій місці стоять *думи*, так як були в центрі уваги й укладчиків старого корпусу, як найбільш оригінальний в формі й змісті, спеціально український рід. До їх корпусу вони ввійшли тільки частинно, й губились серед иншого пісенного матеріалу. І так з того часу і досі, як се ні дивно, ми не маємо повної збірки дум—сеї найкращої й найхарактернішої, найоригінальнішої категорії нашої устної поезії. Нинішнє п'ятдесятилітте нагадує ще раз сю прогалину.

Треба нарешті дослідникам і громадянству мати можливо повний науковий корпус сих творів.

Наукові досліди, серед котрих перше місце після праць П. Гн. Житецького мушу віддати творам згаданого вже львівського ученого Фі-

лярета Колесси вияснили вповні, що ми маємо тут ясно-визначену певними мелодічними ритмічними, стилістичними і настройовими позначками літературний рід, вповні оригінальний, органічно розвитий на нашім словеснім ґрунті.

Назва *думи*, котрою його стали означати за прикладом Максимовича, що перший вказав на сі твори, як на особливу літературну категорію, як відомо, вповні умовна, конвенціональна. Вона не звісна ні в народнім ужитку, ані—здається мені—навіть в нашій українській літературній традиції не прикладалася ніколи до поетичного твору, пісні або що. Пішла вона, по всякій правдоподібности, з польської літератури: Максимович, подаючи першу дефініцію *думи*, цитує при тім характеристику польського літературного критика К. Бродзінського, який одначе вжив се слово не в нашім розуімню *дум*, а так як уживалось воно в польській літературі—в значінню елегічних пісень.¹⁾

Найстарший факт того роду, се згадка Сарніцького, в 2-ій половині XVI-го віка, про „елегії, quos dumas Russi vocant“, при чім треба мати на увазі, що се Russi може означати не тільки Українців по національности, але й „людей з Руси“, як означіння провінції і географічного розповсюдження сього терміну—„думи“. У інших польських письменників він прикладається не до польських пісень, а головно до тих епічних творів, які розносилися в XVI—XVII вв. популярними сербськими співцями й спеціалізувалися кінєць кінцем як означенне українських пісень. Саме се слово могло бути принесене „сербами“ в значінню епічної пісні (в болгарській мові дума значить „слово“). Ділом Максимовича було се, що він спеціалізував сей вираз в приложенню до кобзарських пісень, котрі ми називаємо сим іменем: нерівноскладових творів епічного змісту. Його дефініція була прийнята Срезневским в „Запорожській Старині“ й утрималась в нашій фольклористиці, не вважаючи на ріжні пізніші вагання, спринчені, в ґрунті річи, тим же польським уживанням сього слова. Так Лукашевич вернувся був до вживання „думи“ як терміну для кожної елегічної, чи взагалі лірично-закрашеної української пісні, в розуімню Бродзінського й інших польських романтиків. Натомість Метлинський, розвиваючи характеристику Срезневского,²⁾ хоч не ставив собі завданням дати зовсім точне означенне *думи*, підійшов досить близько до сучасного розуімня її. „Пісні моралістичні, — каже він в передмові до своєї збірки, —иноді зявляються в формі *думи*, або стихів вільного, нерівного розміру, близького до благозвучної прози, з римами, і сим наближаються до відділу пісень билевих, що представляють зовнішні події народного життя“. Житецький, характеризуючи думу з формального боку багато пізніш (1892)—в першій праці, що ставила собі завданням досліду її як літературної форми, — як свого часу Срезневский, — підчеркнув замислування *думи* в римуванню — не дуже добірим, але можливо як найбогатшим, і вплив сього

¹⁾ В передмові до першого видання пісень („Малоросійскія пѣсни, 1827), ст. VI Максимович пише: „Особенно замѣчательны думы—героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко времени гетманства—до Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поють слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малоросійскими рапсодами. Восемь таковыхъ думъ издалъ князь Цертелевъ подъ названіемъ: „Опытъ собранія старинныхъ малоросійскихъ пѣсней“. Максимович при тім цитує таку характеристику Бродзінського (з російського перекладу): „Малоросійскія думы извѣстнѣ сербскихъ пѣсней. Въ нихъ гораздо болѣе сладкой меланхоліи; в пѣсняхъ же военныхъ болѣе силы и картинъ пѣитическихъ“

²⁾ Срезневський, пояснюючи, чому він друкує думу не як вірші, а як прозу відзивався про них так: „Дума не пѣсня, хотя и поется, подобно пѣснѣ, под звуки бандуры; рѣемы в думѣ не составляютъ необходимости, а суть только роскошь, служащая къ большему украшенію благозвучія. Чѣмъ болѣе рѣемъ, чѣмъ чаще рѣемы, тѣмъ лучше слогъ думы“.

римування на строфічну будову, або періодизацію думи („як тільки зявляється в розвою оповідання рим, він зараз же відокремлює стих“). Але по за тим підніс іще й тісний звязок ритмічної будови з синтактичним укладом:

„Кожен стих думи, який би не був його обсяг,—пише він,—містить в собі оден риторичний акцент. Звідси ясно, що в стиху думи нема стіп, бо кожен з них рівний окремій стопі (розуміємо стопу тонічно-ритмічну, а не тонічно-метричну, прийняту в літературній версіфікації). В поміч акцентів, для яснішого відріжнення одного стиха від другого приходять ритм—і один той самий ритм сполучає іноді більш десятка стихів. Стих думи іноді зростає до тої міри, що ми маємо в нім вповні розвинену і закінчену гадку. Стих сей звязується з кількома меншими стихами здебільшого однородним римом, тому від цілого ряду таких стихів одержується вражіння текучої плавної мови, що притягає увагу читача не стільки зовнішньою конструкцією, скільки змістом своїм. Давно вже звуть сей розмір ритмічною („м'яроною“) прозою, і дійсно відсутність в нім дрібних одиниць звичайного віршового розміру і повна свобода в конструкції наближають його до натхненої промови оратора, що непомітно для себе почув у своїй вимові ритмічний хід мови. Само собою зрозуміло, що се така віршова (стихотворна) міра, яка не може стояти в повній залежності від музичного ритму. Відомо, що всі думи співаються одним способом (нап'явомъ), дуже типовим, але в музичнім рисунку дуже не хитрим. Напів сей не що инше, як мельодійний речитатив, котрому надається експресія, згідна з змістом стиха—то жвава і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, користуючися з рухомости стиха, для котрого не обовязкова симетричність частей, звязаних одностайною правильністю музикального такту, виконавець думи являється інтерпретатором стиха, надаючи йому той чи инший вираз, згідно з настроєм його власного почуття. Відси ліричний, патетичний тон, що вносить особливу інтимність в музикальне виконання думи“.¹⁾

До сеї досить повної характеристики кілька суцїх рис додав, як спеціяліст в ритмиці й музиці Філярет Колеса, котрого дефініцію можна вважати останнім дотеперішнім словом в означенню думи як музикального і літературного типу: „Дума се мельодичний речитатив із свобідним ритмом і змінною формою імпровізації, рецітація, достосована до синтактичного укладу і ритмики слів у тексті, виказує поділ на симетрично збудовані, однак ріжновидні періоди, без повторювання сталих відношень строфи. Мельодично-ритмічні акценти, розділені дрібними, неакцентованими нотами, визначають граматичні наголоси підходячих віршів у приблизно однакових відступах“.

„Віршова будова дум ґрунтується головнo на паралелізмі, що проґрунтується аналогичним по значінню укладом слів у рівнобіжних рядках, приблизно однаковим числом наголосів та складів і свобідним, найчастійше дієсловним римом“²⁾.

Отже при всїй конвенціональності назви думи самий сей рід словесної творчости вирисовується перед нами дуже виразисто і твердо, як

¹⁾ „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, первісно в К. Старині 1892. I с. 26—29. До влучних помічень шан. дослідник додав замітку меньше влучну і характеристичну тим, що вона показує, як часто забувається припадковість і конвенціональність самої назви дум а. з котрої не допустимо що-небудь брати для характеристики сього літературного роду: „Такимъ образомъ, стихотворная форма думы находится въ полномъ соотвѣтствіи съ ея внутреннимъ строемъ, который выражается самымъ названіемъ ея“. Назва „думи“ нічого не може виражати з її істоти, бо цілком довільно звязана з нею.

²⁾ Мельодії українських народніх дум, I с. XXXIII (1910).

з музичного, так і з літературного погляду, і повинний бути нарешті представлений в усій цілості і повноті, як з своєї музичної, так і літературної сторони, як обект дальших дослідів, котрих він в високій мірі заслугує своєю національною і загальною вартістю.

При всій своїй оригінальності і сорозмірно новій фактурі наші думи і в своїй літературній і в музичній структурі стоять в дуже інтереснім звязку з ріжними архаїчними формами, як українськими, так і иноплеменими, і через се власне мають великий інтерес: не тільки для українського громадянства—як одна з дійсних перлин нашого народнього життя, але й для дослідника творчости взагалі, як дуже інтересна і своєрідна її категорія.

Та оскільки можна орієнтуватись по дотеперішнім студіям, найбільш історичні верстви сеї творчости—ті що найбільш цінились дослідниками-істориками,—мусять уважатись верствами не тільки найновішими, але й найменш характеристичними для сього літературного роду. Ліризм і патетична експресія, що характеризують музичну й словесну будову дум, очевидно, мали служити для відповідного віддання глибоко-схвильованого почуття иншого порядку ніж побідні настрої цікляу Хмельниччини—найбільш історичної частини репертуару дум. Невільницький плач, „невільницька псалма“,—як старі кобзарі називали „настоящі“ пієси сього репертуару,—се по всій очевидности, таки дійсно перша підстава, основний тон його. Зовнішня будова думи—се степенування виразу і настрою через наверстовування паралельних, симетрично наголошених і спільним римом зкінчених стихів, очевидно, утворилась не для иншого завдання, як для того, щоб дати відповідну музикально-поетичну форму такому плачу-голосінню. Оpubлікованне першого корпусу українських голосінь, довершене недавно, працює галицьких дослідників, дає змогу ближше приглянутись сій—до нині ще захованій архаїчній галузі патетичної лірики й провїрити раніше вже зроблені помічення над аналогїями українського голосіння з ріжними формами української лірики. Філярет Колесса свою новішу працю про походженне дум спеціально присвятив їх аналогїям з голосіннями за помершим, і збирає свої помічення в такій тезі:

„В думках бачимо лише вищу стадію того самого речитативного стилю, який виступає в голосінях на давніших ступнях развою, у примітивнішому складї: відси й беруться де-які ріжніці між одними й другими. Та голосіння споріднені з думками не лиш музичною формою і віршовою будовою, але також мотивами, поетичними образами та глибоким ліризмом“.

Автор на подвердження посилається на виводи дослідників про примітивне сполученне похоронного обряду з співами і хороводами,—користуючись передсмертною працею по історичній поетиці Ол. Веселовського. Він вказує на генетичний звязок початків героїчної епіки з похоронним голосіннем, власне з епічним елементом його: прославленнями діл помершого. Можна вказати на ще яскравіше представлення справи з сього боку в звісній праці американського історика поетики Френсіса Гаміра (Gummere) про „Початки поезії“, що свого часу була прийнята з великою повагою західними науковими кругами, як певного роду заміна недоробленої праці Чайльда, але на жаль мало відома нашим дослідникам. Розслідуючи колективні завязки епічної пісні-балади, він дає дуже інтересні вказівки на звязок її з весільним і похоронним обрядом, з оплакуванням помершого і прославленням його прикмет і діл, що мало метою підняти родичів на пімсту за нього. Без сумліву в „плачі“ треба справді шукати завязку того патетичного тону, що характеризує музичну й словесну будову думи.

В нинішнім репертуарі ми знаходимо його в найбільш ясно і сильно виявленій формі в невірницькім плачу, котрого маємо дві варіанти—плач невірників і плач невірника, і в описах смерті козака чи невірника в степу, не оплаканої і не відомщеної: сей мотив приходить в думках про „рубаних козаків“ (Федора Безрідного), про самарських братів, утечу братів з Азова. Укладчики нашого старого корпусу цілком вірно, хоча й побіжно зазначили се, що „найстарші взірці думи, певно, се дума про неволю турецьку і утечу трьох братів з турецької неволі з Азова“ (передм. XV), і вказали на аналогію сеї невірницької думи з словом о полку Ігоревім, — що „на добрую долю есьє сказаніе о неволѣ братьевъ Игоря и Всеволода у Половцевъ“, і що до форми може бути назване „южнорусскою думою XII в., не имѣвшею только рифмы новѣйшей украинской думы“. В своїм аналізі „Слова“ (в „Історії української літератури“) я мав нагоду піднести той патетичний, афектований тон, що дійсно зближує його дуже яскраво з невірницькими думками, з одного боку, з голосіннями—з другого. В нашій словесности се були, очевидно, тони такі ж старі як похоронний обряд. Але коли ми питаємо себе, коли і в яких обставинах сі мотиви мусіли дістати останне літературне оброблення, се дасть нам відповідь і на питанне, до якого часу належить та форма дум, в яких ми маємо сі теми, інакше сказавши—коли остаточно сформувалась нинішня форма думи.

Сей момент, знов таки, правильно вказали й покійні укладчики корпусу, і новіші історичні та літературні досліди вповні потверджують їх гадку. Останній момент, коли ще раз обгострились напади степовиків на Україну, забіранне її людности до неволі розвинулось в страшних розмірах, і плач над долею невірника, мотиви боротьби за його визволення і голосіння над тими борцями, що зложили свої голови в безлюднім степу, не оплакані й не похоронені—се кінець XV в. і перша половина XVI, почавши від обгострення відносин Польсько-Литовській держави з Кримською ордою, з Менглі-гераяем, що ставши васалем Туреччини і союзником Московщини, звертає всю хижацьку енергію своєї орди на руйнування України, як провінції Литви-Польщі. Тоді от, в першій половині XVI в., до того часу, поки козаччина не зломилась до решти ординської сили, незвичайну гостроту здобули такі теми, як масове забирання у неволю, відірвання бранців від роду і краю, страждання на турецьких каторгах, невірне і вільне ренегатство, щасливі й нещасливі утечі з неволі та блукання в степовій пустині, лицарська козацька боротьба за визволення, бранців, її успіхи й неудачі, трагічний кінець козака, що кличе до пімсти його товаришів і т. д. Вони й були очевидно оброблені в експресивнім, патетичнім, піднесеним тоні, за поміччю загальних місць, чи мальовничих засобів народньої поезії свійської,—і тої героїчної сербської, спопуляризованої в тім часі мандрівними „сербамі“, що теж додала не одно з своєї скарбниці. Ті теми сучасної думи, які своїм характером і способом представлення найблизше підходять до сих вихідних обставин, повинні бути положені в основу розсліду сього літературного роду і мусять почати собою будучий корпус, побудований на принципах історично-літературного дослідю—еволуції сеї поетичної творчости. Се невірницькі плачі і плачі над долею невірника, про котрі я сказав. Але тим часом, як самі невірницькі плачі дійшли до нас в такій свіжості і безпосередності, як вони могли співатись на українських базарах XVI в., інші елементи сеї первісної невірницької думи бачимо лише епізодично включені в теми епічного характеру, з побутовою або моралістичною закраскою, як дума про утечу азовських братів, Марусю Богуславку та Івана Богуславця, про сокола і ин. Моралістичний елемент, впроваджений до сих тем, продовжується далі в суто моралістичних творах, в обстанові або історичній, козацькій, або загально-

побутовій, як думи про Олексія Поповича, Івана Канівченка, вдову і трьох синів. Елемент же епічно-романтичний знаходить свій вираз в такій поемі на невольницьку тему, держаний уже не в елегійнім, а в триумфальнім тоні, яку дає дума про Самійла Кішку.

Тема гіркої самотньої козацької смерті—далеко від роду і батьківщини так само розроблюється в різних напрямках, то комбінуючися з елементами моралістичними (дума про самарських братів), то розроблюючи ту чи іншу мальовничу деталь козацького життя (прощання козака з бандурою—цікаве особливо своїми полуднево-славянськими аналогіями). то підносить престиж козацького війська (Федір Безрідний). Іншим разом розвиває поетичні мотиви на тему гіркої розлуки з родом (прощання козака з сестрою, прогнання пасинка з дому вітчимою). Переходить в сумовиту іронію над гірким горьованнем козацької сім'ї, полишеної козаком на власне призволенне. Але з другого боку, переводячи свою повість з тону мінорного в мажорний, оповідає про поєдинок обідранця козака над пишним татариним. А звертаючи вістре сеї антитези замість турецьких дуків до своїх доморадних, дає соціяльну поему про Ганжу Андибера та його глузування з дуків—срібляників.

В цих трансформаціях, набираючи епічного елемента, дума часто і залюбки, для більшої документальности прикрашає свої оповідання географічними та історичними йменнями. Сі ніби-то документальні інкрустації викликали велике зацікавлення. Наші дослідники витратили немало праці й дотепу, щоб на підставі їх означити історичну епоху, в котрій розвивається тема тої чи іншої думи, помітити анахронізми, які виникають з недорічного комбінування сих імен, і т. под.

Але треба признати, що се було здебільшого марна робота. Автори й перерібщики дум навірали імена з послуху, видумували від себе фантастичні, quasi-історичні прізвища і ситуації, і надавати їм якоесь серйозне значіння не годиться. Розуміється, трапляються часом реальні подробиці того часу, або відбиття дійсних географічних, економічних або культурних обставин, дуже цінні для історика. Але номенклатура їх дуже часто така ж мало історична, як номенклатура Шекспірових драм. Думи сеї групи тільки *підкрашені історично, але не історичні в основі*. Вони повинні студіюватися з становища історично-літературного, порівняно-фольклорного. Під ними може знайтись і якась історична подія, але зовсім незалежно від тої номенклатури, котрою прибрана кінець-кінцем тема думи. Так під думою про Самійла Кішку викрито історію невольницького бунту 1642 р., котра не має нічого спільного з Кішкою й його часом, і под.

Дійсно історичні думи про Хмельниччину, що являються одною з пізнійших верств в нашій репертуарі, і в історії розвію думи се, без сумніву, одна з новітніх стадій. Поруч неї могли бути ще інші пізніші верстви, які не дожили до наших часів, так як дожила дума про Хмельниччину. Дума про Сірчиху і Сірченків, що стала звісною з запису Ломиковського, дає взірць таких пізнійших композицій, збіраних з різних загальних місць, для поетичного оповідання про пізніші події. Вона становить явище аналогічне з такими ж пізнішими контамінаціями билинними і думами на теми побутово-моралістичні й дає здогадуватися про цілу пізнішу історичну верству, очевидно, затрачену в традиції XIX віку. Правдоподібно, тут були думи про різні події другої половини XVII в. Але оскільки вони не побрали загальної інтересної епічної змісту, вони мали шанси дуже скоро забуватися, коли загрававсь інтерес до оспіваної особи чи події, і тому вигинули.

Так представляються головні розгалуження нинішнього репертуара дум. Не вважаючи на великі спустошення, пороблені в нім часом, він ще визначається різnorodністю, багатством різних течій і мотивів,—особливо коли взяти під увагу, що нинішні тексти в переважній більшості не віддають своїх архетипів, а самі являються контамінацією, сполученнями різних загальних місць взятих почасти з тих дум, які ми маємо, почасти—з нині вже затрачених. Исторично-літературному дослідюві зістається ще велика, интересна, вдячна робота на сім полі.

Але перед усім мусить бути дана для того збірка текстів.

Я вважаю, що се повинно бути зроблене як найкоріше. За тим може прийти згодом исторично-літературний, порівняно-фольклорний коментар, збірка музичних записей з відповідними поясненнями ритмічно-музикальної структури. За збіркою текстів дум пішов би корпус историчних пісень, далі—балади. Розуміється, я не хочу недооцінювати всіх трудностей переведення сього пляну в нинішнім розбиттю наукової праці, распорошенню колишніх збірок матеріялів і т. д. Я даремно распитую за ріжними рукописними матеріялами: текстами зібраними для старого видання і под. Бажаю дійти й тих рукописних записей, з котрих друковалися всі видані тексти; може бути що з часом, при заінтересованности сим громадянства, се й удасться, бодай почасти. Але відкладати до того часу виданне, скажім, отсього корпусу дум я вважаю недопустимми. Дуже можливо, що та збірка, яку ми зараз зробимо, буде мати характер тимчасовий, „робочий“, і тільки згодом буде заступлена виданням дефінітивним, „ne varietur“. Але таке робоче видання сильно потрібне зараз, і чим більше воно викличе заінтересовання, руху на сім полі, відкриє нових матеріялів і под.,—тим краще і корисніше буде для науки.

Сим, як я вже сказав, має між иншим зайнятись катедра, яку я маю честь зайняти, і я користаю з сеї нагоди, щоб поставити де-які питання:

Чи не відомо, де переховуються тексти вжиті для старого корпусу дум і пісень, особливо матеріяли не вивезені за кордон Драгомановим—тексти другої половини XVII в. і цікль гайдамацький?

Чи не відомо, де знаходиться копія записи Ломиковського, з його іменем, котру привозив до Києва в 1870-х р.р. пок. Маслов, і з неї зняв тоді копію Драгоманов, але без права опублікування, як се він потім расповів в „Життю і Слові“ 1895 р.?

Хто знає, де взагалі переховуються які-небудь записи дум, хоч не використані, хоч і використані вже до друку?

За всякі такі вказівки катедра буде дуже вдячна. Ще більше тим, хто уділить свої записки для скопіювання. Бо при виданню бажано взяти до уваги всякі записи, хоч би й малоцінні і вже використані до друку.

Квітень, 1924 року.

Читано на прилюднім засіданню
Историчної Секції 11 травня 1924 р.

Здобутки природничого обслідування України за останні десять років (1914—1924).

Розкривати тайни нашої питомої природи, освітлювати яскравим світлом науки наші природні багатства й робити їх громадським майном,— це принадне завдання здавна приваблювало справжніх вчених, було їх широю мрією, що їй вони присвячували своє життя та усі свої сили. Тому не диво, що й за останні десять років, за надзвичайно важких часів усесвітньої війни, революції, економічної руїни, за часів голоду й холоду—вчені не могли припинити своїх корисних для народу праць і продовжували свої досліди, почасти використовуючи зібрані раніше матеріали.

Отже й за останнє десятиріччя ми маємо чимало солідних наукових праць з усіх галузів природознавства на Україні і ще більше праць виконаних, але ще не оголошених через важкі умови друку. Хоч не всі ці праці дійшли до Києва, проте надзвичайно важко зробити навіть короткий огляд усіх тих наукових здобутків, що оголошені й дійшли до нас. Тому доводиться обмежитися лише змалюванням в головних рисах найвидатніших здобутків наукової праці з обсягу різних паростей природознавства (геології, гідрології, кліматології, ботаники та зоології).

I. Мертва природа (геологічні дисципліни).

Величезні мінеральні маси (так звані „гірські породи“), що з них збудована у нас земна кора, їх ріжноманітні складовини (мінерали) й різні величні явища або зміни, що переводяться в земній корі в велетенському мірілі та історія цих явищ—усе це становить широкий обсяг геології. За останні роки на Україні найбільш пощастило вивченню геології Правобережжя—Волині, західньої та південної Київщини, південної Минщини й сумежних місцевостей (обширі і різнобічні праці В. Д. Ласкарева—№ № 10—11 і автора цієї статті—№ № 29—46).¹⁾

І. Найстарші гірські породи України, що походять з середини землі та становлять найкращі будівельні матеріали—вибухові лави, кристалічні породи (граніти, діоріти, габро-норіти, порфіріти то-що) й кристалічні лупаки (гнейси, лоякові лупаки)—були досліджені й докладно описані в багатьох працях Ласкарева (№ 10), Безбородька (№ 2), Тутковського (№ № 39, 40, 41, 45) і ин. Згаслі вулкани України описав Тутковський (№ 35). Явища зрушення (діслокації) в земній корі описані здебільшого в працях Ласкарева (№ 10) і Різниченка (№ 22, на Канівщині). Сліди ко-

¹⁾ Див відповідні №№ в доданому списі головної літератури.

лишніх гейзерів (№ 46) та велетенські казани (№ 43) в граніті досліджені й описані в працях Тутковського.

2. З окремих мінералів, що описані в багатьох працях, найбільшої уваги варте цікаве відкриття професора М. І. Безбородька, що знайшов радіоактивний мінерал (ортит) в гранітах Гайсинської та Тульчинської округ і радіоактивні джерела води, що витікають з тих гранітів (№ 4). Це відкриття може мати великі наслідки для техніки й медицини. З осадових порід (здебільшого Київщини та Волині) описані Тутковським (№ 34), родовища гарного янтаря (бурштина), що можуть мати велику будучину з огляду на майже остаточну вичерпаність єдиних в Європі родовищ янтаря в Пруссії (в Замланді) й брак цього потрібного мінерала на всесвітньому ринку. (Раніше знайдено у нас родовища гірського кришталю, топаза, аквамаріна або беріла, яшми та інших цінних мінералів).

3. З різноманітних руд металів найбільше звернули на себе увагу великі зложища залізних руд на Курщині, що були відкриті у наслідок яскравих магнітних аномалій на поверхні (№ 3), далі зложища залізних та манганових руд на Поділля (праці Красівського—№ 6 та Безбородька—№ 4) і залізні руди Кривого Рогу (праці Танатара—№ 26 і инш.). Багато досліджених родовищ різних руд ще не оголошені друком, хоч відомі спеціалістам.

4. До дуже цікавих і важливих для практичних пристосовань мінералів належать ще такі мінерали, як графіт і фосфоріти. Родовища графіта давно відомі у нас в Таврії, на Херсонщині й на Волині (№№ 39, 48), а за останніх років вони знайдені й досліджені ще на Поділля в Хошеватському районі (праці Безбородька—№ 4 та Красівського—№ 6), де знайдені також і надзвичайно цікаві зложища справжнього мармуру (тими ж дослідниками). Відомі здавна родовища фосфоритів на Поділля (№ 47) докладно досліджені недавно багатьма дослідниками (Палій, Лисенко, Виржиківський і инші); окрім того знайдені нові багаті родовища фосфоритів у Харківщині в Ізюмському повіті (праці Хведоровського) і на Чернігівщині (на узбережжю Десни біля сел Бужецьки та Розлетів). Фосфоріти вживаються на вироблення суперфосфату, що є найкращим угноїнням для ґрунтів.

5. З різних сортів мінерального палива найкращим є кам'яний вугіль та антрацит. Величезні зложища кам'яного вугля та антрациту, що здавна відомі в Донецькому сточищі (Донбасі), за новіших часів докладніше досліджені проф. Лебедевим з Катеринославу (№№ 12—13) та лєнінградським геологічним комітетом; видані нові докладні геологічні мапи цих зложищ та кілька томів технічних описів; вони детально розвідані й вироблені нові плани їх використання. Менше уваги звернуто було на досліди наших зложищ бурого вугля, що теж є добрим паливом і вживався для цукроварень на Звенигородщині та по инших місцях; спроби використання цього вугля біля Києва (у Вишгороді) були невдалі, але старі копальні на Звенигородщині і на Херсонщині знову докладно досліджені і обіцяють дати гарні (з технічного й економічного боків) наслідки.

6. У звязку з браком палива і його дорожнечю велика увага була звернута останніми часами на дослідження і раціональне використання торфа на Україні (праці Тутковського—№№ 33, 37; Опокова—№№ 17, 18 і инш.); Досліджено й докладно описано чимало нових великих зложищ торфа (торфовиск на Волині, у Минщині, Київщині, на Полтавщині і навіть далеко на південь—в Таврії (Різніченко). Всі ці зложища можуть бути дуже корисними для опалювання різних заводів і фабрик та для зниження цін на паливо взагалі.

7. Величезні невичерпані багатства ріжнومانітних і найкращих глин на Україні відомі ще з найдавніших доісторичних часів (згадаймо хоч Трипольську керамічну культуру) й вживалися для гончарства, порцелянового й фаянсового виробництв та інших керамічних виробів. Зложища найчистіших каолінів і різних цінних сортів глин надзвичайно широко розповсюджені на Україні і мають велику економічну майбутність. За новших часів дослідями родовищ каоліну й глин займалися дослідники на Катеринославщині (Лихарев—№ 15), на Волині й Київщині (Ласкарев—№ 10, Тутковський—№ 39, 40), а технічними й хемічними дослідями наших глин займався Лисин (№ 14). Усі ці нові досліди дали цікаві наукові й технічні наслідки, з'ясували походження, розповсюдження й властивості багатьох наших глин.

8. У звязку з глинами знаходяться наші ріжнومانітні льодовикові поклади, що дають наукові підстави для вивчення ґрунтів та з'ясовують де-які питання і в археології. Геологічні досліди льодовикових покладів переведені за останніх часів почасти у Харківщині (Дмитрієв) і в дуже широкому масштабі—на Київщині, на Волині, на Поділля й у Минщині (Ласкарев—№ 10, Різниченко, Тутковський—№№ 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 41, 44, 45). Оголошені теж чималі теоретичні праці що до геологічної історії останнього (четвертинного) періоду в історії землі, до причин плейстоценового зледеніння та до походження неолітичної культури (Тутковський—№ 38).

9. Безпосередню залежність від льодовикових покладів виявляють наші ґрунти, що становлять велике багатство України. На докладне дослідження й вивчення цих ґрунтів з наукового й практичного боків була звернута належна увага (№ 28). За останні часи з'явилося чимало обширих і солідних лабораторних дослідів ґрунтів України взагалі (А. Н. Соколовський—№ 25, М. П. Флоров, О. І. Набоких, Г. Г. Махів—№ 16, В. Д. Ласкарев—№ 10, П. А. Тутковський—№№ 41, 44 і инш.) і по окремих місцевостях,—на Поділля (А. Красюк—№ 7), на Київщині (М. Флоров, Г. Махів—№ 16), на Волині (В. Ласкарев—№ 10, П. Тутковський—№ 45), на Херсонщині (В. Крокос—№ 9) і ин. Багато ґрунтознавчих дослідів зроблено на наших досвідних сільсько-господарських станціях, а весною 1923 р. у Києві відбулася перша нарада ґрунтознавців з усієї України (з численними докладами—№ 21). Тісний звязок з сільським господарством мають досліди геологічної діяльності ярів або проваллів, так званих карстових явищ (глибоких западин землі у наслідок розчинення де-яких порід підземними водами) і вироблення засобів боротьби з цими лихами (праці Тутковського й популярні його статті—№ 37).

10. Наукову цікавість і ріжнومانітну практичну вагу має питання про правильну природну районізацію України. Після широких підготовчих праць це питання оброблене й дуже стисло виложене в працях Тутковського, що в них описані й точно охарактеризовані чотири основні й чотири часткові фізико-географічні краєвиди України з зазначенням їх меж, їх сільсько-господарського та культурного значіння й впливу на діяльність людности, на її побут і навіть на фольклор (№ 41). Ці праці дають основну наукову схему природньої районізації, що її дальші деталі треба ще виробити. (Див. ще №№ 65, 76, 87, 88).

11. Згадані вище ріжнومانітні геологічні праці здебільшого бувають тісно сполучені з дослідями палеонтологічними (про вимерлі животины та рослины, що залишили свої сліди у ріжних покладах). Палеонтологічні досліди дають підстави для хронологічного розподілу покладів, для встановлення їх відносного геологічного віку (для вирішення питань, які з цих покладів старші, які розмірно молодші і т. и.). Визначення

ріжних останків животин та рослин (так званих скам'янілостей) наводяться в дуже багатьох геологічних працях, але спеціальних палеонтологічних праць виконано за останні роки на Україні теж чимало. З оголошених друком праць тільки одна праця (Лихарева) описує останки безхребтових животин, а саме—крабів (ракуватих) з долішньотретинних покладів Придонецького краю. Решта палеонтологічних друкованих праць присвячені вищим ссавцям здебільшого Херсонщини, почасти третинного віку, почасти потретинного віку; в них описані різні носороги (ацератерії, еласмотерії), дінотерії, мамути і інші великі ссавці з різних місць Херсонщини й Ставропольщини (праці Марії Павлової—№№ 19, 20, Крокоса—№ 8, Ласкарева—№ 11, Хоменка, Алексеєва—№ 1, Сергєєва—№ 24) та ціла фауна вимерлих ссавців з околиць Севастополя у Криму (праця А. Борисяка—№ 5). Всі ці праці відбудовують перед нами потрохи животинний світ минулих геологічних епох та дають підстави для з'ясування походження ріжних мінеральних покладів та їх послідовности, що має не тільки теоретичну наукову цікавість, але й практичну вагу (напр., для визначення поверхів підземних вод та зложищ руд, що сполучені з певними поверхами покладів).

(Як видно з наведених відомостей, усі зазначені тут здобутки геологічної науки торкаються лише східньої України; про Галичину в тій літературі, що до нас дійшла, маємо тільки компілятивну коротку працю Росієнської—огляд відомостей про будівельні матеріали та інші корисні копалини Галичини—№ 23 та географічні нариси Галичини й Буковини проф. Танфілієва—№ 27).

II. Г і д р о л о г і я.

12. Підземні води України взагалі, їх життя (режим), їх корисна або подекуди шкідлива для людини діяльність (утворення зсувів, звалів та карстових западин) були досліджені і описані в де-яких працях за останнє десятиріччя (Тутковський—№ 60).

13. Артезійські води ріжних місцевостей України вивчалися досить уважно (праці Стопневича, Опокова—№№ 53, 56, Ласкарева—№ 10, Іванова—№ 49, Коклика—№ 50, Тутковського—№ 57, 58, 62 і и.); доведено, що артезійські води на Україні можуть не тільки служити для водопостачання і забезпечення водою заводів і цілих міст (Київ), але й для зрошення полей та цінних плантацій (Ставропольщина, Таврія—оазис Чаплі серед півпустині) та для успішної боротьби з посухою; подекуди артезійські води у нас виявилися міцно мінералізованими і дуже придатними для лікування (у Миргороді свердловина 316 сажнів завглибшки дістала артезійську воду з температурою 22°; ця вода дуже міцно мінералізована, цілюча і б'є фонтаном, що постачає більш за 50 тисяч відер на добу, та є почасти радіоактивною—№ 37, стор. 167—168). Взагалі ці праці з'ясували велику вагу наших артезійських вод в сільському господарстві і в техніці та їх велику ролу в майбутності.

14. Поверхневі води на Україні (річки, озера, болота, лимани і и.) досліджувалися переважно з метою пристосування їх для меліорації (зрошення, зводнення, осушення) в сільському господарстві (праці Опокова—№№ 52, 53, 55, 56, Максимовича—№ 51 і и.); в комісії для вивчення природних продукційних сил України (при Всеукр. Академії Наук) вироблено для цього чимало докладних інженерських проектів, що ще не надруковані. Оголошено повний бібліографічний покажчик літератури по цих питаннях та бальнеології (Тутковським—№ 59). Одеські лимани почали докладно

досліджувати Одеські вчені (Крокос і и.). Досліджувано річковий вплив (Срезневський).

15. Чимала увага була звернута вченими також на використання так званого білого вугля (даремної енергії падання води) на Україні. Відомості про можливі перспективи використання нашого „білого вугля“ зіставлені в кількох працях (для усєї України—Тутковського—№№ 37 і 61, Опокова—№ 54), для Київщини—Максимовича—№ 51, для Криму Кочерина і и.); окрім того вироблено де-кілька проектів спеціального використання Дніпрових порогів для одержання енергії і для зрошення степів.

III. Кліматологія.

16. Одним з найбільших досягнень кліматології на Україні було за-снування за часів революції осередка метеорологічної служби на Україні—Українського Метеорологічного Центру при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України. Цей Центр (*Укрмет*) улаштував у Києві велику осередкову радіо-станцію, що одержує щоденно усі метеорологічні відомості (наслідки щоденних спостережень) з усіх станцій України, а також з головних станцій Союзу телеграфом і по радіо—з головних метеорологічних центрів Європи; ці повні відомості дають можливість щодня викреслювати метеорологічні мапи й передбачати головні зміни погоди (див. № 66). *Укрмет* енергійно провадить цілу низку дуже важливих видань (Інформаційний Бюлетень *Укрмета*, Матеріали до кліматології України, Матеріали до геофізичної характеристики України, декадний бюлетень, щомісячна метеор. характеристика України і инш.), що становлять необхідні документи для збудування згодом повної кліматології України. Окрім того *Укрмет'ом* укупі з Геофізичною Комісією Академії Наук зроблено довгу низку окремих метеорологічних та кліматичних розвідок,—солідні праці академіка Ф. І. Срезневського про посуху, про випарування, про різні аномалії погоди, про зливні дощі та їх вирахування, про мапи ізотерм України, про метод хроноізобар для з'ясування походження атмосферних процесів і и. (здебільшого ці праці ще не друківані), далі загальна праця Г. Висоцького (№ 65), праця М. Данилевського про Чернігівщину (№ 67), Бржозовського про Волинь (64) і и. Значна частина розвідок була присвячена практичним питанням, що важливі для сільського господарства, напр. питанню про посуху 1921 року, про посуху взагалі і про засоби боротьби з ними,—праці М. Данилевського (№ 68), В. Колкунова (№ 69), Є. Опокова (№ 56.), П. Тутковського (№ 63) і и. Чимало готових до друку праць ще не оголошено через труднощі друку.

IV. Ботаніка.

17. Для освітлення питання про еволюцію флори на Україні, окрім дослідів торфів (див. далі), за останні десять років оголошені праці про гідрофільні льодовикові рослини взагалі і про умови їх заховання (Тутковський № 73) і про історію походження та географічне розповсюдження кавказької азалеї в нашому Поліссі (його-ж, № 74), що належить теж до зацілілих реліктів льодовикової епохи.

18. Над вивченням сучасної флори України працювали Ботанична Секція колишнього Наукового Товариства (що є тепер Секцією Всеукр. Академії Наук) та Ботанична Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України (з багатьма підсекціями). Досліджувалося взагалі рослинність луків, лісів, степів, болот, торфовиськ, вивчалися деревні породи

і т. и.; зібрані великі гербарії квіткових і безквіткових рослин з різних частин України. Оголошена велика монографія О. В. Фоміна про рід яловець (*Juniperus*) Криму і Кавказу (№ 77) і його ж розвідки про торфові мохи Київщини та Чернігівщини (№ 75) та ціла низка менших розвідок різних авторів (О. А. Янати, Пачоського і и.).

19. Чимало уваги було звернуто вченими також на вивчення географічного розповсюдження наших рослин. Доклад про детальну ботанико-географічну районізацію України взагалі і лесового краєвиду з окрема в звязку з гіпсометрією був зроблений на першому з'їзді ґрунтознавців проф. Янатою і Я. Ф. Лепченком (№ 21). Проф. Фоміним оголошена загальна мапа ботанико-географічних районів України (№ 76). Усі ці праці мають велику наукову цікавість і практичну вагу (для сільсько-господарської районізації).

20. Над вивченням питань з обсягу практичної ботаники, що сполучені з сільським господарством та промисловістю, найбільш працювала Ботанічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України, що має окремі спеціальні підсекції або бюро насінньознавства, селекції, генетики, лікарських рослин, бур'янів, фітопатології, технічних і промислових рослин і и.; знайдено і описано де-які нові прядильні рослини (№ 72) і парфюмерні рослини (№ 74). Багато зроблено було теж проф. Вотчалом для пристосування удосконалених методів здобування цінних технічних продуктів (скипидару, каніфолі) за допомогою раціональної підсочки сосни і для підготовки технічних робітників цього фаху (№ 71); чимало праць було присвячено питанням про боротьбу з шкідниками рослин (див. далі) із посухою (№№ 55, 62, 63, 68, 69, 70).

В. Зоологія.

21. До з'ясування еволюції фауни України спричинилися згадані вже вище палеонтологічні праці (№№ 1, 5, 8, 11, 19, 20, 24), а також дуже цікава й змістовна праця А. Браунера (№ 81), що в ній автор описує низку вимерлих степових гризунів південної України. Але в цій галузі науки залишається ще зробити дуже багато, бо вона ще мало розроблена.

22. Вивченням сучасної фауни України, що ще й досі надто мало досліджена, займалися Зоологічна Секція Всеукр. Академії Наук та Зоологічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України. Що до вивчення фауни вищих хребових животин найбільшу наукову вагу мають праці А. Браунера про лисицю (№ 80) і про інших ссавців (№ 82), де наведено багато нових відомостей, а також низка праць М. Шарлеманя про бобра на Україні, про ссавців околиць Київя (№ 85) та взагалі про звірів України (№ 84). — З обсягу орнітології нашого краю оголошені цікаві праці Н. Гавриленка (№ 83) і Аверина (№ 78) та низка праць М. Шарлеманя для Київщини, що в них описано вже 310 видів птахів; чималі матеріали зібрав також В. Артоблєвський. — Про нижчих хребових — плазунів та земноводних оголошена праця М. Шарлеманя (№ 86). — Солодководною фауною взагалі і іхтіологічними дослідями (про риби Дніпра) зокрема займалася Дніпрова зоологічна станція під керуванням Д. Белінга; цікаво, що де-які морські риби (оселедець, голочка і и.) заходять дуже далеко по ріках (геть аж до околиць Київя). Вивчення безхребових животин найбільш було присвячено комахам (з ентомології), що над ними працювали А. Бируля (№ 79), Головянко, Шелюжко, Парамонов, Совинський, Караваєв, Щоголів і и. (переважно над метеликами та шкідниками) і Клодницький (над тлями).

23. Досліди морської фауни України за останні часи дуже поширилися унаслідок заснування в Очакові Всеукраїнської Чорноморсько-Азовської Науково-Промислової досвідної станції (Вукчанпос), що має свої філіяльні станції на Чорному та Азовському морях і з 1923 р. видає свій цікавий бюлетень. Фауну Азовського моря за останні часи почала спеціально досліджувати ще експедиція проф Книповича.

Схему зоогеографічного розподілу животин України виробив та оголосив М. Шарлемань (№№ 87 і 88).

24. Розробленням практичної зоології з її різними галузями (сільсько-господарські шкідники, акліматизація, скотарство, зоотехнія, ветеринарія і и.) займалися в широкому мірлі Зоологічна і Зоотехнічна Секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету України з її підсекціями, що вже зібрали та підготували до друку багато важливих і цікавих матеріалів; оголошено деякі праці про шкідників сільського господарства (напр. І. М. Щоголіва, № 89 і и.).

VI. Природнича українська термінологія.

25. Пекуча потреба мати правильну природничу українську термінологію, що досі була надто мало вироблена, спричинила заснування ще при Природничій Секції колишнього Українського Наукового Товариства (що згодом злилося з Всеукраїнською Академією Наук) окремої Термінологічної секції (з ініціативи і під енергійним керуванням О. А. Янати); тепер ця Секція становить частину Інституту Наукової Мови при В. Академії Наук. Секція працює дуже напружено і видала вже цілу низку ретельно-оброблених наукових матеріалів по різних галузях природознавства (див. №№ 90—95) і виготовила ще низку дальших матеріалів, що мають бути надруковані за найближчого часу.

Головніша література.

I. Геологія і ґрунтознавство.

1. Алексеев, А. Фауна позвоночных д. Ново-Елизаветовки, Тирасп. у., Херсонской губ.—Одесса, 1916 г.

2. Безбородько, Н. Контактковыя взаимоотношения гранитовъ и гнейсовъ въ связи съ изученіемъ этихъ породъ вдоль побережья Днѣпра (Новогеоргиевскъ—Никополь). Лубны, 1918 г. 8°. 263 стр.

3. — Курська аномалія й Кривий Ріг на Херсонщині. — Червоне Село (Винниця) 1923 р., № 60.

4. — Полезные ископаемые Тульчинского округа. — Рабоче-Крестьянская Газета, Винница, 1923 г. №№ 97, 98, 175, 197, 198.

5. Борисяк, А. Севастопольская фауна позвоночныхъ. Ч. I і II. Труды Геол. Комит. 1914—1915 г.г.

6. Красівський, Л. Про заклади манганової і залізної руди в Гайсинському повіті на Поділлі.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Товар. 1918—1919 р. I (I), стор. 27—30.

7. Крассюк, А. Почвы и ґрунты по линии Подольской жел. дороги—Петроград, 1922 г. 8° 223 стр., 4 табл.

8. Крокос, В. И. Адератерій изъ с. Гребеники, Херс. губ. Зап. Общ. Сел. Хоз. Ю. Росс. 1917 г., т. 87, стр. 1—96, 3 табл.

9. — Матеріали для характеристики почвогрунтів Одеської и Николаевської губ.—Ч. I.—Изв. обл. упр. по опыту. делу 1922 г., вып. I, 38 стр.
10. Ласкаревъ, В. Д. Геологическія изслѣдованія въ юго-западн. Россіи. (17 листъ общей геол. Карты Европ. Россіи). Петербургъ, 1914 г. 4°. 10+720 стр. с табл. и картами.
11. — Обзоръ четвертичныхъ отложений Новороссіи. Зап. Общ. Сел.-Хоз. Ю. Росс. 1919 г., т. 88—89, 48 стр.
12. Лебедевъ, Н. Матеріали для геологии Донецкого каменноугольного бассейна.—Наука на Украинѣ 1922 г. № 4, стр. 19—39, 1 табл.
13. — К истории геологическихъ исследованийъ Донецкого каменноугольного бассейна.—Научно-техн. журнал Укрсовнархоза. 1922 г. кн. I.
14. Лисин, Б. Глини та глиняна промисловість на Украині.—Київ, 1918, 16°, 159 стор.
15. Лихаревъ, Б. Матеріали къ познанію мѣсторождений огнеупорныхъ глинъ и каолиновъ. (Бахм. у., Екат. губ.).—Матер. по общ. и прикл. геол. 1918 г., вып. 31, стр. 1—25, 1 табл., 1 карта.
16. Махив, Г. Эволюція грунтув лесової зони Украині.—Вістн. С.-Госп. Науки 1922 р., т. I, стор. 4—10.
17. Оппоковъ Е. Нѣкоторыя данныя о болотахъ-торфяникахъ Минской, Черниговской и Полтавской губ.—Зап. по свеклосах. пром. 1917 г., №№ 1—5, стр. 20—70.
18. — Торфяні багатства Украині.—Київ, 1918 р. 16°, 30 ст.
19. Павлова, М. Les mammifères tertiaires de la Nouvelle Russie.—Nouv. Mem. d. I. soc. d. Natur. d. Moscou 1915, т. XVII.
20. — Находки злассотерія в Ставропольской губ. и др. мѣстахъ Россіи.—Зап. Геол. Отд. Общ. Люб. Ест., Антроп. и Этногр. 1915 г.
21. Перша нарада українськихъ грунтознавців у Києві.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. I, стор. 128—130.—Укр. Геол. Вісти, 1923 р., ч. I, стор. 12—13.
22. Різниченко, В. До природи діслокацій Канівського району.—Укр. Геол. Вісти, 1923 р., ч. I, стор. 13—14.
23. Россіенская, Р. Восточная Галиція. Карта-справочникъ строительныхъ матеріаловъ и полезныхъ ископаемыхъ западнаго фронта. Петроград, 1916 г. 16°. 35 стр. и карта.
24. Сергеев, А. Динотерий из окрестностей Кривого Рога.—Изв. Геологич. Комит. 1914 г. № 6, стр. 561—590, с 2 табл.
25. Соколовский, А. Н. Из области явлений, связанных с коллоидальною частью почвы.—Изв. Петр. С.-Хоз. Акад. 1921 г., стр. 85—225.
26. Танатар, И. Генезис Криворожскихъ железныхъ руд и вмещающихъ ихъ кварцитов. Изв. Екат. Горн. Инст. 1923 г., т. XI, вып. I, стр. 76—78.
27. Танфилиев, Г. География Россіи, Украини и прилегающихъ к ним с запада территорий. Часть II, вып. 1 и 2. Одесса, 1922—1923 г., 8°, 343 и 335 стр.
28. Терниченко, А. Курс хліборобства. Ч. I. Грунтознавство.—Київ. 1922 р. 8°. 130+11 стор.
29. Тутковскій, П. А. Предварительный отчетъ объ изслѣдованіи образцовъ изъ буровыхъ скважинъ по рѣкѣ Птичи.—Матер. для изсл. рѣкѣ Польсвья (№ 52), стр. 49—82.
30. — Болѣ глубокия буровыя скважины по сосѣдству съ бассейномъ р. Птичи.—Тамъ же, стор. 83—88.
31. — Образцы изъ буровыхъ скважинъ въ побережьѣ р. Брагинки.—Тамъ же, стор. 234—244.
32. — Геологическій очеркъ Минской губерніи.—Київъ. 1916 г. 8°, 343 стр.

33. — Мѣсторожденія торфа въ Минской и Волынской губерніяхъ съ геологической точки зрѣнія.— Зап. по свеклосах. пром. 1917 г., №№ 1—5, стр. 1—19.
34. — Український янтар (бурштин).—Київ. 1918 р. 16^о, 14 стор.
35. — Згаслі вулкани України.—Звідомл. Укр. Акад. Наук. 1918—1919 р., стор. 72—78. Вістн. Природозн. 1921 р., в. I, стор. 16—20.
36. — Друмлиновий краєвид на Україні.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Товар. 1918—1919 р., ч. 3—4, стор. 83—88.
37. — Нариси з природи України. Вип. I.—Київ. 1920 р. 16^о 187 стор. з малюнками.
38. — Нова гіпотеза про походження неолітичної культури.—Збірн. Укр. Наук. Тов. на память Х. К. Вовка. 1921 р., стор. 62—68.—Наука на Укр. 1922 р. № 3, стор. 17—25.
39. — Природні багатства України.—Вісти Київ. Губ. Вик. Ком. 1921 р. № 88.—Пролет. Правда. 1923 г., № 162.
40. — Природні засоби для кустарного (хатнього) ганчарства та керамічної промисловости на Україні.—Там же, 1921 р., №№ 195, 197.
41. — Природня районізація України. (Генетична класіфікація і розподіл фізико-географічних краєвидів України на підставі геологічної їх еволюції)—Київ. 1922 р. 8^о, 79 стор. з мапою і 12 малюнками.
42. — Тіні забутих предків.—Більшовик 1923 р., № 216.
43. — Велетенські казани на Україні.—Зап. Фіз. Мат. Відділу В. Акад. Наук 1923 р., т. I, вип. I., стор. 23—30, з мал.
44. — Минуле, сучасне і майбутнє українських пісків.—Вістн. С.-Госп. Науки 1923 р., т. II, стор. 7—12.
45. — Славчансько-Овруцький кряж та узбережжа ріки Славчени. Геологічний та геоморфологічний опис.—Труди Фіз.-Мат. Відділу В. Акад. Наук 1923 р., т. I, вип. I., стор. 1—72.
46. — Сліди колишніх гейзерів в українському Поліссі.—Наук. Зап. Київськ. Наук. Коміт. 1923 р., вип. I, стор. 1—6.
47. Фещенко-Чопівський, I. Природні багатства України. Ч. I—II.—Київ. 1918—1919 р. 8^о, 169 і 150 стор.
48. — Графіт на Україні.—Київ. 1918 р. 16^о. 16 стор.

II. Г і д р о л о г і я.

49. Ивановъ, В. Ф. Матеріали по водоснабженію г. Києва—Київ. 1916 г. 8^о, 79 стор. 34 табл., 14 діаграммъ.
50. Кокликъ, О. Г. Гидрогеологической очеркъ Черкасского уѣзда и г. Черкассь—Київ, 1917 г. 8^о, 108 стр., 3 табл.
51. Максимович, Н. Гидрология рек Киевской губернии.—Київ, 1920 г. 8^о, 50 стр.
52. Оппоковъ, Е. Матеріали по изслѣдованію рѣкъ и рѣчныхъ долинъ Полѣсья. Вип. I.—Київ, 1916 г. 8^о, 422 стр. съ таблицами.
53. — Глубокое буреніе 1914—1916 г. въ г. Минскѣ.—№ 52, стор. 89—103
54. — Про використання рухової сили рік на Україні.—Збірн. Техн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918 р., кн. 4, стор. 63—74.
55. — Про гідрологію взагалі і гідрологію водозбору Дніпра з окрема.—Збірн. Природн. Секції Українськ. Наук. Тов. 1918—1919 р., кн. 4, стор. 39—54.
56. — Меліорація в боротьбі з посухою.—Харків. 1923 р. 8^о. 64 стор. з малюнками.

57. Тутковскій, П. А. Къ вопросу о водоснабженіи г. Луцка артезианской водой.—Отчетъ о дѣят. Общ. Изсл. Вол. 1913—1915 г., стор. 70.
58. ——— Артезианскій колодезь въ м. Тучинѣ.—Труды Геол. Комит. 1914 г., вып. 77, стор. 283—284.
59. ——— Бібліографичний спис літератури по громадській медицині, гігієні, санітарії, по бальнеології, курортам та народній медицині України.—Збірн. Мед. Секції Укр. Наук. Тов. 1918 р., кн. 4, стор. 109—133.
60. ——— Підземні води України.—Київ. 1918 р. 16^о, 32 стор.—Вид. 2. Павлоград. 1922 р. 16^о, 32 стор.
61. ——— Про білий вугіль на Україні.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918—1919 р., ч. I, стор. 4—15.—№ 37, стор. 143—155.
62. ——— Перспективи артезианского орошения на Украине.—Пролетар. Правда 1923 г. № 16.
63. ——— Артезійське зрошення, як могутній засіб боротися з посухою на Україні, і умови його практичного здійснення.—Вістник С.-Госп. Науки 1923 р. т. II, стор. 252—256.

III. Кліматологія.

64. Бржозовський, С. А. Клімат Житомира.—Житомир. 1922 р. 4^о, 27+42+5 стор.
65. Висоцький, Г. Макрокліматичні схеми України.—Матер. до районів. України 1922 р., т. I, стор. 81—108, з 12 мапами.
66. Данилевський, М. Українська метеорологічна служба завбачання погоди.—Київ. 1921 р. 16^о. 8 стор.
67. ——— Кліматичні нариси. Чернігівщина.—Київ. 1922 р. 8^о, 210 стор.
68. ——— „Посуха“ в світлі метеорології. Вид. Укрмет.—Київ. 1922 р. 8^о, 12 стор.
69. Колкунов. В. Головні шляхи в боротьбі з посухою.—Київ. 1921. р. 16^о. 15 стор.
70. Срезневський, Б. І. Ознаки посушливості й вохкості.—Статист. Бюлетень 1922 р., ч. 3, 6 і 7.

IV. Ботаника.

71. Вотчал, Е. Ф. Стан підсоочки в лісовому господарстві Північної Америки і Франції і можлива роля підсоочної промисловості в лісах України.—Вісти. С.-Госп. Науки 1923 р., т. II, стор. 13—16.
72. Ралде-Фомина, С. Про технічну прядильну рослину *Asclepias* та про її культуру на Україні.—Там же 1922 р., т. I, ст. 62—63.
73. Тутковський, П. А. Від Єгипту до України.—Вісти Природн. Секції Укр. Наук. Тов. 1918—1919 р., т. I ч. 2, стор. 48—52.
74. ——— Кавказька красуня азалея на Україні, її минуле, сучасне та майбутність.—Наука на Укр. 1922 р., № 4, стор. 143—150.
75. Фомин, О. В. До вивчення торфових мохів Київщини і Чернігівщини.—Наук. Зап. 1923 р., т. I, стор. 34—38.
76. ——— Карта ботанико-географических районов Украины.—Матер. для районир. Украины. Харьков. 1923 г.
77. ——— Монография рода *Juniperus* Крыма и Кавказа, *Flora caucasica critica* 1923.

V. Зоологія.

78. Аверин, В. О птицах Харьковской губернии.—Охота и Рыб-бол. 1923 г.
79. Бируля, А. Материалы по фауне Ну. те. пор. те. га Радомысльского уезда.—Ежегодн. Зоол. Музея Русск. Акад. Наук 1922 г.
80. Браунер, А. А. Лисица Южной России. (Монография).—Зап. Новор. Общ. Естеств. 1914 г., т. 40.
81. ——— О млекопитающих, найденных въ лессахъ Южной Россіи.—Матер. къ изсл. почв и грунтовъ Херс. губ. 1915 г.
82. ——— Сельсько-хозяйственная зоология. Одесса. 1923 г.
83. Гавриленко, Н. Предварительныя сведения о птицахъ Полтавской губернии,—Ежегод. Музея Полт. Губ. Земства 1917 г.
84. Шарлемань, М. Звірі України.—Київ. 1920 р. 16°. 40 стор.
85. ——— Млекопитающія окрестностей Кіева.—Матер. къ позн. фауны Ю.-З. Россіи 1915 г. № 1.
86. ——— Замѣтки о пресмыкающихся и земноводныхъ окрестностей Кіева,—тамъ же, 1917 г., т. II.
87. ——— Схема зоогеографическихъ районовъ Украины.—Труды I-го всеросс. с'езда зоологов 1923 г.
88. ——— Карта зоогеографическихъ районовъ Украины.—Матер. для районир. Укр., Харьков. 1923 г.
89. Щоголів, І. М. Головніші шкідники наших садків. Ч. I.—Київ. 1919 р. 8°, 16 стор. з малюнками.

VI. Природнича термінологія.

90. Дубняк, К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. Вид. 3.—Кобеляк, 1917 р. 16°, 40 стор.
91. Николаєв, В. Матеріяли до української зоологічної термінології.—Полтава. 1919 р.
92. Тутковський, П. Словник геологічної термінології.—Київ. 1923 р. 8°. 10+201 стор.
93. Щоголів, І. Словник української ентомологічної номенклатури.—Київ, 1919—1920 р. 8°, 78 стор.
94. ——— Словник української фізичної термінології.—Київ. 1918 р. 8°. 133 стор.
95. Курило, О. Словник хемичної термінології.—Київ. 1923 р. 8°. IX+142 стор.

Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст.

З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського братства.

Не зважаючи на ту виключну роль, яку відіграло в розвитку української громадської думки перше таємне товариство 1847 року, його історія, особливо внутрішня, мало освітлена через брак необхідних матеріалів. Як відомо, члени Кирило-Методіївського братства не лишили по собі якихось матеріалів, що освітлювали б справу: все було конфісковано при першому трусі в кожного братчика, а саме товариство не встигло ще широко розголосити свої думки й притягти до лав своїх ширші кола. І хоч у признаннях братчиків і згадувалося, що в них було до сотні одноподумців серед української інтелігенції, але цей підрахунок був зроблений без певної точності і мав на увазі співчуваючих прихильників, на яких можна було рахувати в практичній роботі, а не формально зв'язаних членів товариства, які були б поінформовані в справах статуту братства та ідеологічних підвалин його роботи. Невеличкий гурток братчиків беріг, як тайну, те, що сам знав про себе, і в тих незначних по кількості споминах, які лишилися від цієї справи ми не знайдемо до кінця розказаної правди: видно було, що автори обережно торкалися в своїх споминах деяких моментів складу та деталей організації. Безумовно, що на цьому, на протиріччях, хитаннях і недомовках сказалося й те, що братство захоплено було в самому початку організаційного його періоду.

Спомини про 1847 р. маємо лише від Костомарова, в кількох варіантах, та від Куліша. Костомарів найбільше відкрив лице братства і в ряді статтів підходив і до змалювання внутрішнього, інтимного та ідеологічного боку його життя. Куліш рішуче віддурався від братства. Шевченко помер раніш ніж можна було б згадати щось з свіжої тоді ще історії братства. Решта, або через своє далеке від літератури становище, або через особливо неприємні згадки, що зв'язані були з ліквідацією товариства, не залишили по собі писаних матеріалів до історії братства і навіть боялись згадок і натяків на своє минуле. Спроба Л. Мацієвича одержати якісь відомості від одного з притягнутих до справи—Савича, багато років пізніше після страшного розгрому товариства не привела ні до чого: коли Мацієвич лише натякнув на цю далеку історію, Савич припинив усякі згадки, сховався в собі і не обмовився ні одним словом що до братства, й на інші питання відповідав неохоче.

Цій таємничості, якої додержувалися й інші братчики, допомагали всі обставини й умови, якими оточили цю справу підчас самого процесу жандарми, а пізніше—цензура. Перші брали підписку з притягнутих до справи про нерозголошення того, про що питали на слідстві в заїдозрених,

та винуватих, друга старанно викреслювала й вирізувала не то статті, а частенько й самі згадки про Кирило-Методіївське товариство. З найвідоміших фактів про це можемо нагадати викреслення розділу з Шенрокової біографії Куліша („К: Ст.“ 1901), в якому розповідалося про брацтво; вирізка й знищення статті В. Семевського з „Русского Богатства“ (1911 р. кн. 5 і 6). Крім того нам відомо, що в Ленінградському Музеї Революції переховуються гранки якогось журналу з матеріалами до історії Кирило-Методіївського товариства, не пропущені цензурою¹⁾. Як що іноді, в тій самій „Київській Старині“ й друкувались матеріали до історії брацтва, то лише в особливій формі, під заголовками, які мусіли вже відразу показати справу в благонадійному освітленні, а самим змістом не нагадували про політичні цілі таємного товариства, а лише висували наперед слов'янофільські тенденції брацтва.

Але й за кордоном за весь час не з'явилося нічого, що могло б бути оціненим, як основне джерело до історії брацтва.

Таким чином, лишалася єдина надія на урядові папери, що торкалися арешту, слідства, процесу, заслання та адміністраційного догляду за членами товариства. І дійсно, коли за часи революції перед дослідниками відкрилися таємні архіви, вперше—р. 1905 і остаточно після 1917 р., відкрилась нова можливість пустити в науковий обіг офіційні данні про справу і про самих членів брацтва. Правда вже в 1890-х роках, завдяки зв'язкам своїм і енергійному клопотанню, Мик. Іл. Стороженкові вперше пощастило зазнайомитись з справами, зробити де-які витяги й опублікувати де-які матеріали. Але йому було показано далеко не все, і зараз красномовним свідоцтвом таємничості навколо справи з'являються прошиті й запечатані сторінки справи, починаючи з 1855 р. (царювання Олександра II): в такому вигляді справа давалася ученому дослідувачу.

Основних справ по Кирило-Методіївському товариству було дві. Одна в Києві—справа канцелярії генерал-губернатора Бибікова за 1847 р. під ч. 313 в двох частинах і друга в Ленінграді в 20 частинах—справа „III Отдѣлення с. е. и. в. канцелярії“.

Розуміється розшуки братчиків, арешти їх по різних місцях України, а потім заслання по різних містах Росії мали де-які відгуки в паперах і інших урядових канцелярій, губернаторських, губерніяльних правлінь, жандармських управлінь то що. Але основними справами, де відбивалися зовнішня історія та ідеологія брацтва, були ці дві, названих вище.

На жаль сліди одної з цих справ, саме Київської, загублені.

По цій справі ще в 90-х роках були зроблені публікації з паперів Ригельмана в „Київській Старині“²⁾, а в 1914 р. справу цю було використано в Шевченківському Збірнику Наукового Т-ва в Києві, де М. С. Грушевським були надруковані зізнання братчиків. З цієї справи Ор. Ів.

¹⁾ Тут повний текст Костомарових „Книг Битія“. По шрифту можна гадати, що це коректурні гранки „Русской Старини“. Під матеріалами немає підпису того, хто їх подав.

²⁾ „Папери Ригельмана“ це був псевдонім, вдуманий як форма для публікації кирило-методіївських паперів генерал-губернаторського архіву, котрими займався пок. Н. В. Молчановський, що від 1891 р. був начальником відділу канцелярії київського генерал-губернатора, а від 1902 її начальником. Він узяв кирило-методіївське діло до дому, в глибокій секреті, з великими обережностями зробив з нього копію (писав її глухонімих переписувач, умисно вишуканий для цього—це оповідав мені пок. Молчановський перед смертю). По смерті Молчановського (в грудні 1906 р.) ця копія переховувалась у його приятеля О. Ів. Левицького. Він носився з гадкою її опублікування, але не відважувся це зробити, кінець кінцем передав її для опублікування мені, до огляду на 100-літні роковини народин Шевченка, зимою 1913 р. по опублікуванню витягів з неї, копія була повернена Ор. Ів. Левицькому.

Левицький робив копії різних матеріалів до історії брацтва, мав її на руках і повернув по вимозі урядовця, який ліквідував генерал-губернаторську канцелярію в 1915 р. Куди вона попала далі—невідомо, бо в останньому складі генерал-губернаторського архіву її не знаходиться.

Київська двохтомова справа відбивала на собі головно перший етап в розвитку слідства. Кирило-Методіївський гурток мав свій осередок в Києві, до нього тяглася Полтава, але Київ був місцем зборів, вироблення статуту, відозв, планів та мрій братчиків. В Києві ж його й було викрито. Донос Петрова було подано 3 березня київському ж попечителеві шкільної округи. В Києві ж було зроблено труси—29 березня в приміщеннях Оп. Марковича, Костомарова, Тулуба, Посяденка та Андрузького, і перші допити 30 березня—3 квітня було організовано теж в Києві. Отже через київську адміністрацію губернатора й генерал-губернатора йшли перші відомості про викрите таємне товариство. Під час перших кроків слідства по доносу Петрова, генерал-губернатора Бибікова не було в Києві; він сидів по справах у Петербурзі. Перші розпорядження в справі робив цивільний губернатор Ів. Фундуклей, а Бибіков після перших звісток про донос, про перші заходи для дальшого розкриття таємного товариства, зібрався зосередити центр слідства в Києві. Принаймні що до Гулака, який під той час теж переїхав до Петербургу на службу, Бибіков уважав необхідним перевезти до Києва, і в листі до шефа жандармів гр. Орлова від 17 березня він просив: „обыскать и если у него (Гулака) найдутся подозрительные бумаги, или по допросам окажется, что в Киеве находятся его участники, или там получил он впервые мысли и идеи о помянутом обществе, то его арестовать и отправить в киевскую крепость в тамошнюю следственную комиссию для улик, допросов и дальнейших на месте указаний и открытий“.

Так проєктував Бибіков в самому початку справи в той перший—київський період, який найбільше відбився в згаданій двохтомовій київській справі.

Але вийшло по иншому. Не тільки Гулака було залишено в Петербурзі для допитів під час цілого слідства, але й інших братчиків переведено було до Петербургу. III *отделение* тепер—в другий період—стає центром слідства й адміністративного розв'язання справи. Київ грає ролю другорядної слідчої функції в цій справі, відшукуючи додаткові факти й пояснення, виконуючи певні завдання центру. Так факти з слідчої роботи в Києві, що вже їх згадувано—труси, арешти, допити Костомарова, Посяденка, Марковича, Тулуба та Андрузького провадились вже з розпорядження III *отделения* від 22 березня, і гр. Орлов пропонував Бибікову— „по осмотре сих бумаг, если в оных окажется, что либо относящееся до славянского общества или могут служить указанием к обнаружению оно-го, или вообще содержится что-либо возмутительное, то лиц, у которых таковые бумаги или вещи будут найдены, арестовать и со всеми упомянутыми бумагами и вещами доставить в Спб. в III отделение с. е. и. в. канцелярии в сопровождении благонадежных и верных чиновников и под самым строжайшим надзором“. Центр слідства тепер в Петербурзі і всі папери—допити, листування, записки братчиків, все зосередилось там, в III *отделении*. Київ грає допомогову ролю, й діловодство київської канцелярії цього періоду дублює діловодство III *отделения*. Правда, в де-яких дрібницях можливо були б і де-які нові дані й факти, бо цілком можливо припустити, що київська адміністрація, пересилаючи оригінали допитів, „вещественных доказательств“ і інших важливих документів, не подавала до Петербургу де-яких деталей арешту, трусу, де-якого листування місцевого значіння, то що. Так зі справи Костомарова в III *отделении* (л. 215)

довідуємось, що Биби́ков не всі рукописи, що було знайдено при трусі в Костомарова, переслав до Петербургу. III *отделение* робило висновок з цього такий: „Как все бумаги Костомарова—преступного и сомнительного содержания были представлены в III отд., то оставшиеся в Киеве должны быть безвредного содержания и потому не приказано ли будет сообщить генерал-адъютанту Биби́кову, дабы все упомянутые бумаги были пересланы к Костомарову в Саратов“. З цього факту маємо можливість гадати, що й в інших випадках, щось залишалося в Києві, про щось більш невинне, дрібне й менш важливе київська влада не сповіщала III *отделение*. От чому і в цей період, коли III *отд.* стало центром слідства, київська 2-х-томова справа мала б певний інтерес і наукову цінність, не вважаючи на те, що в більшості випадків вона уявляла б собою лише копію петербурських справ.

Крім того де-який самостійний інтерес київська справа могла б мати й в тій частині, яка торкалася вже петербурського слідства. Річ у тому, що Биби́ков, весь час до середини квітня сидів у Петербурзі і правитель його канцелярії Писарев навіть брав участь в допитах братчиків, як людина, що знає місцеві обставини. Цей період, березень—середина квітня, міг відбитися в київській справі цілком оригінальними паперами-рапортами Писарева про хід допитів, самостійними розпорядженнями Биби́кова в Київ, то що. Звичайно й тут варіації що до основного джерела—справи III *отделения* були б незначні, проте можливі були б встановлення якихось додаткових дрібних фактів. Але дальше перебування генерал-губернатора в Петербурзі дуже швидко було визнано недопустимим. 13 квітня Биби́ков подав Орлову копію відозви „К верным сынам Украины“. При докладі Орлова Миколі I, цей останній поклав таку резолюцію: „Явная работа той же общей пропаганды из Парижа; долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя, и слава богу, что так разкрилось; Биби́кову дай знать, что ему пора на место и надо везде строго смотреть“. Граф Орлов трохи позолотив піялою, попередив Биби́кова, і виставив справу так, ніби сам Биби́ков „при нынешних обстоятельствах в Киеве находит необходимым для службы вашего величества немедленно отправиться к своему месту“¹⁾. Одпущено було з Биби́ковим і Писарева. Таким чином безпосередній звязок київського генерал-губернатора зі справою кирило-методіївського братства розірвався в середині квітня. Його діловодство з цього моменту, очевидно остаточно бліднішає, сидючи в Києві, він стає лише передаточним пунктом розпоряджень центру і інформатором та пояснителем по запитанням III *отд.*

Такий приблизно характер і таке значіння могла мати двохтомова київська справа. Треба додати, що всі допити й записки знаходилися в ній в копіях, які по спеціальному проханню Биби́кова були зроблені в III *отделении*. Навіть допити, що провадилися в Києві, в оригіналах були надіслані до Петербургу. І коли порівняти той комплект допитів, який знаходився в копії в київській справі, з тими, які знаходяться в справах лєнінградських, то легко встановити, що ціла низка незначних допитів (Гулака, наприклад) зовсім не була скопійована для Биби́кова. Крім того, копії матеріялів—записки братчиків не відбивали на собі поправок, закреслень, то що. Все це звичайно дуже приносить значіння, як джерела, київської справи й робить справу III *отд.* основною.

Справа III *отделения* зветься офіційним іменем „Об украино-словянском обществе“ і складається з 19 частин і двох додатків (рукописи Андрузького й рукописи Куліша, в окремих пакетах, на жаль останні те-

1) Справа III *отд.* ч. 17, л. 1,4.

пер загублені). Кожному братчикові (Гулак, Костомаров, Білозерський) Куліш, Шевченко, Навроцький, Андрузький, Посяда, Савич, Маркович, присвячено окрему справу. Далі йдуть справи притягнутих до слідства (Рігельмана, Хмільницького та Сердюкова, Чижова та одна справа на вісім осіб—серед яких Тулуб, Галаган, Чуйкевич). Спеціальну справу присвячено Петрову; решта справ уміщають в собі 1) загальні розпорядження по слідству, 2) про відозву 1847 р., 3) про славянофільство та українофільство, 4) журнал, який складався для височайших докладів.

Оригінальні матеріали, які складають ці величезні 19 справ, дають багацько нового до того, що вже оголошено було друком.

Не кажучи про дрібні ухилення, пропуски, переіначення в надрукованих в різні часи документах, єсть ціла низка зовсім невідомих, досі неоголошених матеріалів.

Маючи на увазі видати систематично всі матеріали до історії Кирило-Методіївського товариства, ми публікуємо тут з лєнінградських справ найбільш важливі документи до внутрішньої історії братства, його настроїв та ідеології.

Всі опубліковані до цього часу документальні матеріали до історії братства були зроблені з архівів кийського генерал-губернатора (Рігельман, М. С. Грушевський), Міністерства Народної Освіти (Д. І. Багалій в „Нашому Минулому“) та з III отдєлення (М. Стороженко, Щоголів в „Билому“, Забіла в „Україні“ 1907 р. та П. Зайцев в „Нашому Минулому“). Вони розпадаються на три групи: 1) автентичні матеріали: листи, записки, що вийшли з рук самих братчиків до моменту їх арешту й при арешті опинилися в руках слідчої влади, 2) відповіді братчиків на допитах при слідстві, 3) урядові оцінки діяльності як цілого брацтва, так і окремих братчиків, та документи, які мають хід самого процесу.

Найбільшу цінність має звичайно перша група матеріалів, як голос учасників тих подій, до того ж не змінений ще під загрозою в'язниці та заслання.

На збирання рештки того рукописного матеріалу, що лишивсь після брацтва, мусить бути в першу чергу звернена увага: перед другою й третьою групою матеріалів вони мають особливу перевагу що до документальної правди й історичної цінности. До зізнань братчиків на допитах мусимо підходити взагалі з особливою обережністю, відокремлюючи з них те, що говорилося для „отвода глаз“, і по неясним натякам роблючи висновки про те, що було справді й до чого може не дійшли й слідчі. З другого боку урядові документи (третя група) вже цілком тенденційні й приступати до них можна, як кажуть, „cum grano salis“, а саме добре розібравши ту урядову політику й точку погляду, під якими їх складено. Між тим як документи другої групи безпосередньо вводять нас в інтимну обстановку товариства.

З цих матеріалів першої групи були оголошені в літературі про брацтво так звана „Книга битія“, Устав, „Главные правила“, 2 відозви, де-які листи братчиків, записка Білозерського.

Але всі публікації цих актів не вичерпують вповні рукописного матеріалу. Книга битія лише по одній редакції (українській), а всіх текстів 5 обома мовами; „Устав“, „Главные правила“ і відозви надруковані з помилками й відступленнями від тексту оригіналів. Дві записки Білозерського („Україна“ 1914 кн. 1) подано було по копії, а не по оригіналу. Низка аналогічних матеріалів зовсім не з'явилася в друку.

Лишаючи поправки до друкованого тексту на той час, коли можливо буде видрукувати цілком всі матеріали до історії брацтва, ми подаємо тут те, що відомо було лише з переказів або з незначних уривків.

На першому місці йде записка В. Білозерського про сільські школи. Вона з'являється надзвичайно цінним свідомством того, як реально думали в гурті братчиків про народню освіту. Другою йде записка Костомарова про панславизм в тому невеличкому уривку, який зберігся, та теж незначний уривок раннього оповідання Костомарова „Панич Наталич“. Ідеологічний характер цього оповідання цілком ясний. Глибше заховано ідеологічний зміст кулішевого малюнка до української пісні, як орел видобує козацькі очі, але проникливі жандарми тлумачили його як спробу змалювати україно-московські відносини.

Ці всі матеріали, як бачимо, доповнюють ті звістки й уривки з кирило-методіївських актів, які в свій час з'явилися в друку по різних журналах докидають різні подробиці до історії цього товариства.

І. Записка В. Білозерського про сільські школи.

В тому програмі діяльності, який собі накресливали братчики—народня освіта грала першу роллю. З просвітньою метою вони збиралися видавати журнал, друкувати підручники, заводити школи.

Школи для сільського населення були одним з головніших пунктів плану реальної роботи. Освіта народу була навіть передумовою звільнення селян від кріпацтва. В кожному допиті повторюється, що розмова на бесідах товариства зверталася часто в бік просвітніх справ. „Учреждение школ было общим желанием всех“, заявив слідчим В. Білозерський. Один з таких планів знаходимо в зізнаннях Андрузького, який схематично так уявляв собі справу широкої народньої освіти: „кожна волость за свої кошти виховує одного з своїх (на навчителя), по скінченню науки він мусить учити до самої смерті дітей своєї волости“¹).

Другим конкретним проектом з'являється проект Білозерського, який знаходимо в нижче поданій записці. Записка ця, як розказав сам Білозерський на допиті, уявляє собою чернетку офіційної заяви, яку Білозерський, чи з своєї ініціативи, чи після спільного обмірковування з братчиками; хотів подати до Палати Державних Маєтків для розв'язання справи народньої освіти. Записку складено було Білозерським, при чім виходив він з таких міркувань що до форми та деталей сільської школи. На його думку, а мабуть була це думка й інших братчиків, поширення освіти й свідомости що до взаємного братерства слов'янських народів найбільше трудне питання. Селяне на Україні—найбільша перешкода для того. „Ми думали,—показував Білозерський,—що обов'язок поміщиків і кожного, що має засоби..., полегшити становище селян через заведення для них шкіл, які були б „сообразны с их земледельческим бытом“.

В показаніях своїх В. Білозерський, як і інші братчики, б'є на те, що все, що вони робили, заслуговує вдячності з боку уряду: „ми думали, що правительство одобрить наши старания, метою яких в цей час не було нічого противного“. „І я був такий певний в цьому, продовжує він, що, не вважаючи на свою недосвідченість, написав начерно проект прохання про заведення в Полтаві школи для дітей, які беруться з села, в якій навчали б закону божому, ремеслам, хліборобству й відомостям, близьким до цього, корисним в хатньому сільському життю, з тою метою, щоб учень по скінченні курсу повернувся до дому й до занять своєю стану, але з більшими й ґрунтовнішими відомостями, які б дали йому можливість здобути найбільше користі та вигід“²).

¹) Матеріали до історії Кирило-Метод. брацтва. Приладив до друку М. Грушевський. К. 1914, стор. 33.

²) Матеріали, стор. 91.

Звертаючи увагу в своїх показаннях на перші слова, якими починається заява про ту саму погодженість його проекту з „благодетельнейшею целью Правительства“, Білозерський ще раз підкреслює, що думку свою про заведення шкіл він не вважав противною намірам уряду і самий намір подати заяву цю до управління державного майна свідчить про повну лояльність заходів. В тому разі, коли б дозволили школу, Білозерський мав на увазі збирати пожертви не тільки грошима, але й матеріялами для влаштування на перший раз маленької школи, для до-свіду. Але весь цей проект лишився не тільки не здійсненим, але й без жадної спроби реалізації його. „Мне отсоветовали это,—говорить він на допиті,—как бесполезное и неудобоисполнимое“.

В проекті Білозерського звертає на себе увагу пункт, який іде всупереч з заявами братчиків про необхідність освіти для селян, розуміючи й кріпаків, і показує, що проект цей і та особлива форма школи, де найбільше зверталось уваги на потрібні в хатньому вжитку ремесства, а не на науку, були лише одною з можливих форм і саме не для кріпаків, а для вільних селян, які б шкільну науку свою могли б використати для себе і вона не стала б предметом ще більшої експлоатації з боку поміщиків.

Як спроба конкретного реального заходу для усунення невідомости й неписьменности в нижчих шарах суспільства, записка Білозерського з'являється надзвичайно цінним документом.

Ми друкуємо її, зберігаючи правопис оригіналу, заховуючи навіть помилки, й переносячи в примітки ті закреслення самої чорнетки, які мають хоч де-який редакційний відтінок:

„Благодѣтельнѣйшая цѣль правительства—вести мало по малу образование въ бытъ низшаго класса народа, полезное въ его домашней и сельской жизни, не можетъ бытъ достигнута вдругъ, по причинѣ огромныхъ требованій и недостатка ¹⁾ въ дѣтеляхъ ²⁾ образователяхъ. Заведенные уже школы удовлетворяютъ только нѣкоторымъ частнымъ потребностямъ ³⁾ сельской жизни и волостного управления. Но еще нѣтъ заведеній, въ которыхъ бы приготавливались воспитанники къ сельской жизни и при томъ, по преимуществу, земледѣльской, заведеній, въ которыхъ воспитывались бы дѣти взятая изъ селеній съ тою цѣлію, чтобы опять въ оныя возвратиться съ болѣе основательными свѣденіями о потребностяхъ своего быта и съ познаніями ⁴⁾ ремеслъ, необходимыхъ въ земледѣльской жизни. Желая исполнить долгъ граждан своего отечества и употребить съ своей стороны имѣющіеся средства на благо человѣчества, мы осмѣливаемся предложить свою деятельность ⁵⁾ и познанія въ помощь достигаемой благодѣтельной цѣли правительства.

Мы просим позволенія завести на собственныя и складочныя деньги школу для дѣтей поселян земледѣльцевъ на слѣдующихъ основаніяхъ:

1) Такъ какъ цѣлію такого заведенія будетъ приготовить учениковъ ⁶⁾ къ тому, чтобы они возвратились опять в тотъ кругъ, изъ котораго вышли, но съ болѣе ясными познаніями о своихъ обязанностяхъ, о своихъ пользахъ и потребностяхъ земледѣльской жизни; то и самое воспитаніе должно бытъ сообразно съ предполагаемой цѣлію ⁷⁾.

¹⁾ Далі закреслено: „средствъ“.

²⁾ Далі закреслено: „способныхъ“.

³⁾ Далі закреслено: „государс.“.

⁴⁾ Закреслено далі: „необходимѣйшихъ“.

⁵⁾ Замість цих чотирьох слів раніше було: „желаемъ по мѣрѣ сил нашихъ употребить свои старанія“.

⁶⁾ Далі закреслено: „къ жизни земледѣльской и съ тѣмъ“.

⁷⁾ Далі закреслено: „2) Поэтому должно обращать вниманіе на причины, препятствующія правильному и успѣшному ходу образования воспитанниковъ, и устранять оныя. Для того, чтобы воспитанникъ съ успѣхомъ и пользою могъ принимать предлагаемые“...

2) Поэтому въ преподаваніи должно ограничиться следующими пред-
метами:

а) Закономъ Божиимъ. Здесь разумѣтся изученіе молитвъ, объясне-
ніе необходимѣйшихъ нравственныхъ обязанностей (правиль) и значеніе
Божественной литургіи съ присовокупленіемъ краткого познанія Св.
Исторіи.

в) Необходимѣйшія познанія о явленіяхъ природы, соприкосновен-
ныхъ съ земледѣльческимъ бытомъ; (физика); объясненіе законовъ расти-
тельныхъ съ присовокупленіемъ свойствъ тѣхъ произведеній земли, кото-
рыя имѣютъ значеніе въ земледѣльской жизни; потомъ—показаніе
средствъ, какими поддерживается успѣшное распространеніе разнаго рода
произведеній и выгодъ, кот. можно изыскать изъ оныхъ.

Слѣд: сюда должны входить главнѣйшія основанія земледѣлія, са-
доводства и лѣсоводства, огородничества и необходимѣйшія хозяйствен-
ныя познанія.

с) Наученіе тѣмъ ремесламъ, которыя наиболѣе пригодны въ быту
земледельцев: столярному ¹⁾ и токарному ремесламъ съ присоединеніемъ
объясненія устройства лучшихъ и необходимѣйшихъ земледѣльческих
орудій.

д) Ознакомленіе съ тѣми средствами, которыя могутъ быть полезны
при излеченіи болѣзней, не требующихъ необходимо присутствія врача.
Краткое объясненіе свойствъ извѣстныхъ болѣзней.

е) Ариѳметика. Изученіе первыхъ и главнѣйшихъ правилъ счисленія;
ознакомленіе съ цѣнностію ходячей монеты.

Условія, на которыхъ это заведеніе можетъ принести болѣе успѣховъ
и пользы суть слѣдующія:

1) Мальчики, принимаемые въ заведеніе, должны имѣть не менѣе 13,
и не болѣе 16 лѣтъ.

2) Они должны происходить изъ козацкаго сословія и ни въ какомъ
случаѣ помѣщичьи крестьяне ²⁾.

3) Мальчики должны уже быть научены по крайней мѣрѣ чтенію,
но бѣднѣйшіе принимаются безъ всякихъ познаній.

4) Они должны быть предоставлены заведенію на три года и ни въ
какомъ случаѣ не удаляться изъ онаго, исключая важнѣйшія причины. Ро-
дители могутъ видѣться с ними в заведеніи.

5) Такъ какъ цѣль онаго воспитать полезныхъ членовъ своего со-
словія, то съ самаго начала воспитатели должны давать сообразное цѣли
направленіе. Поэтому ³⁾ воспитанники должны оставаться при той мысли,
что они впослѣдствіи возвратятся къ земледѣльцамъ; пища и одежда ихъ
должны быть самыя простыя, но чистыя; помѣщеніе тоже; всякая роскошь
и неумѣренность не должны быть терпимы въ заведеніи.

6) Для нравственного присмотра и наблюденія за воспитанниками
и за порядкомъ, долженъ быть не отлучный надзиратель въ заведеніи ⁴⁾.

Средства, которыя необходимы для существованія такого заведенія ⁵⁾.

¹⁾ Даліе було: „ремеслу съ которымъ будутъ соединяться приготовленіе“...

²⁾ Даліе викреслено: „во избѣжаніе того, чтобы помѣщикъ въ послѣдствіи не захо-
тѣлъ бы извлекать изъ воспитанника для себя выгодъ непомерными и нечеловѣколюби-
выми требованіями“.

³⁾ Даліе закреслено „одежда“.

⁴⁾ Потім цей пункт переправлено було на 7, а 6-м вписано такє: 6) Приобрѣтеніе
моделей важнѣйшихъ земледѣльч. орудій“. Але потім це закреслено і цифру 7 перепра-
влено знову на 6.

⁵⁾ Замісць дальшихъ слів на полях без викреслення основного тексту написано:
„будуть состоять въ воспитателяхъ, которые заним.“

будуть состоять изъ суммъ, пожертвованныхъ во имя любви къ челоуѣчеству и народному образованию. Они должны быть употреблены на слѣдующее:

1) На наемъ помѣщенія; на устройство классовъ, необходимыхъ учебныхъ пособій и библіотеки, и на приобрѣтеніе моделей важнѣйшихъ и полезнѣйшихъ земледѣльч. орудій.

2) На одежду воспитанникамъ; на постельное бѣлье и устройство спаленъ.

3) На столъ для воспитанниковъ; на хозяйство заведенія.

4) На заплату надзирателю и (необходимой прислугѣ).

5) На плату мастерамъ необходимымъ для наученія ремесленнымъ искусствамъ.

Доставленіе требуемой суммы, равно какъ и трудъ преподаванія предлагающіе положить начало такому заведенію, берут на себя.

Польза, которую может принести такое заведеніе, очевидна.

Окончивъ образованіе и получивъ основательныя нравственныя и хозяйственныя познанія, воспитанники, возвратясь въ свое сословіе, въ свои дома, въ хозяйства и занятія своихъ непремѣнно покажутъ улучшенія; поведеніемъ и познаніемъ они будутъ служить примѣромъ для своихъ братьей и это ¹⁾ благотѣльно отразится въ самой жизни полезнѣйшаго народнаго класса.

Безмездное и сообразное съ выгодами и требованіями земледѣльческой жизни воспитаніе можетъ пробудить въ народѣ любовь къ образованію и представить его съ истинной и полезной точки. Основанное на нравственности и практической ²⁾ пользѣ, оно принесетъ несомнѣнно самыя благопріятныя плоды. Этимъ достигнется, истинно-хрстіанская челоуѣколюбивая цѣль, которая должна составлять сущность деятельности всякаго истиннаго гражданина. Наконецъ, это заведеніе можетъ представить удобнѣйшій случай для многихъ желающихъ употребить часть своей деятельности и имущества на достойное челоуѣка дѣло—благотѣльствовать не имущимъ и привносить въ жизнь истинное просвѣщеніе ³⁾, на которомъ единственно и зиждется народное благосостояніе. Счастливыми почтемъ себя, если начальство признаетъ наше предложеніе полезнымъ и не оставитъ насъ своимъ участіемъ, совѣтами и необходимою помощію при начальномъ, основаніи этого заведенія; и если оно, принося истинную пользу, оправдаетъ наши ожиданія, то величайшая награда для насъ будетъ въ томъ, что челоуѣколюбивая цѣль явила и послѣдствія благотѣльны для отечества ⁴⁾.

II. Записка М. Костомарова про панславизм.

Рукописъ уявляє собою брульйон на листку в піваркушу звичайного паперу, писаний весь рукою Костомарова. Це початок великої роботи, текст дописано до кінця сторінки й він уривається на половині фрази; очевидно від цілої статті лишився тільки самий початок.

¹⁾ Викреслено: „непремѣнно“.

²⁾ Замість цього слова надписано і закреслено: „несомнѣнной“.

³⁾ Замість цих слів викреслено: „свѣтильникъ образования“.

⁴⁾ В кінці приписки олівцем очевидно когось з братчиків. „Прекрасно. Но главнѣйшими препятствіями къ осуществленію предположенія могли бы служить: а) опредѣленіе пункта для зведенія, б) трудность въ поддержаніи его наставниками, а тѣмъ болѣе честными мастерами, в) самый составъ, по наружности простой, но въ сущности доволно многосложный“.

На перших допитах Костомаров нічого не сказав про цю свою роботу. На прямо поставлене слідчими питання про мету записки він одповів лише, що з захопленням говорив про панславізм, як про найкращу ідею свого часу, а в додаткових зізнаннях, які він дав в одміну раніших, він вже сформулював мету записки; він хотів показати, що розповсюджені в той час мрії не мають підстав; він хотів твір свій розділити на дві частини й в першій довести, що та патріархальна слов'янська демократія, яку уявляли собі словянофіли на початку історії слов'янського народу, також як і давня освіченість, яку виставляли як зразок для дальших поколінь—все це—мрія й тих світлих основ („начал“), на які спиралися славянофіли, в дійсності не було. Друга частина, як казав Костомаров, мусила довести, що основу для панславізму можна було б шукати лише в історії руського народу, єдиного, який зберіг свою самобутність. Відродження слов'янства, як казав Костомаров могло б статися не по зразках західно-європейських і не по небувалих зразках первісного слов'янства: як би всі сучасні слов'яне дійсно прагнули до втілення в життя панславистської ідеї, вони мусили б, на думку Костомарова, звернутися в першу чергу до вивчення Росії і шукати зближення з нею.

Так поясняв Костомаров уже на слідстві. В тім уривку, який тут друкується, не маємо й натяку на хід думок історика. Можливо, що й в цьому показанні його був він цілком під владою того настрою, який примусив його плутати и прикривати де-які факти. І це висування вперед „основних начал“ які лежали в основі руської держави, можна було б приписати „раб'єму язикові“, особливо в тих реченнях, які надто підкреслювали, що Костомаров в своїх думках не розходився з „благонамереними видами правительства“, „не умалял славянством моим ни на волос любви моей к государю моему“—і навіть зовсім одійшов од панславізма.

„Кому изъ читающихъ людей у насъ теперь будетъ страннымъ и чуждымъ слово: панславизмъ, хотя не всѣ, слышавшіе объ немъ, скажутъ и стараются придти въ состояніе сказать, что это такое, хотя, не всѣ толкующіе объ немъ, правильно понимаютъ его умомъ и сочувствуютъ сердцемъ? Между тѣмъ, это идея въ числѣ другихъ порожденныхъ нашимъ мыслящимъ вѣкомъ, едва-ли не самая нравственная, справедливая, богатая жизнію и полная надеждъ. Это стремленіе цѣлаго племени славянскаго выйти изъ вѣковой запоздалости, образованности челоуѣчества, стремленіе—каждаго изъ славянскихъ народовъ ¹⁾ даровать собственное развитіе при помощи другихъ родственныхъ національностей, всѣмъ вмѣстѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущейся сферѣ образованности челоуѣчества, и дабы явиться передъ Судією съ незарытымъ въ землю талантомъ. Ничего не можетъ быть справедливѣе такой идеи, ничего, потому что подобнаго явленія історія до сихъ поръ намъ не представляла. В духовной силѣ племени и народы возрастали политически и духовно вслѣдствіе внутренней силы и вслѣдствіе обстоятельствъ. Всмотрѣвшись въ історію нельзя не согласиться что и Греки и Римляне и племена Романскія и Тевтонскія переходили и переходятъ эпохи своей духовной гегемоніи въ челоуѣчествѣ по очевидной необходимости; одаренные внутреннею силою духа и побуждаемые при томъ обстоятельствами благоприятными ихъ развитію, они играли блестящую роль въ історіи сначала безсознательно, а потомъ когда уже оглядывались на себя то сознали свое значеніе, вмѣстѣ съ этимъ сознаніемъ получили понятіе о своемъ превосходствѣ передъ другими затѣма родилась и гордость—и оттого всегда съ ихъ совершенствомъ совпадала несправедливость къ другимъ племенамъ, противная вѣчной истинѣ христіан-

1) Над цим словом надписано: „національностей“.

ской открытой какъ челоуѣку лично, такъ и народамъ и государствамъ и племенамъ. Что же касается до племенъ, которые не имѣли столько силъ чтобы сравнятся съ первенствующими, они или коснѣли въ апатіи недѣятельства, или...

III. Уривок з оповідання Костомарова „Панич Наталич“.

Костомаров на допиті двічі торкався цього оповідання. В останньому допиті він коротко сказав що метою повісти „Панич Наталич“ було одвернути молодих людей од мрій про відродження слов'янства. Він ніби то хотів тут висміяти мрійницьке слов'янофільство і змалював Наталича, який „помешался на пансловизме от уединения и сильного занятия пустыми мечтами“. Гарячі промови, які говорить незнакомець перед Наталичем, особливо кинулися в очі жандармам, і на допитах вони виписали одну з них, вважаючи її за записку Костомарова про відродження слов'янства. Костомарову довелося прикласти багацько зусиль, щоб розбити те вражіння, яке склалося в жандармів. „Я смію представити,—писав він,—що в цих словах немає нічого противозаконного, бо тут говориться про з'єднання слов'ян та про визволення племен слов'янських від чужого ярма, цеб то турецького та венгерського (словаків). Пишучи це, я сам по поняттям своїм не думав, що неодмінно в Києві станеться якесь відродження слов'ян, а змалював тут мрійника, який довів ідею Панславізму до смішного піднесення. Я висміював тут захоплення молоді, і найкращим доказом цього служить те, що герой повісти одружується і стає видатним і добрим урядовцем на митниці, чим хотів я висловити що бред мрійництва згодом проходить і юнак заспокоївшись стає добрим сім'янином та корисним громадянином“.

Особливо ця мораль, яку приписує Костомаров своєму оповіданню, цілком видає нещирість пояснення автора. Безумовно центр ваги не в одмовленні Наталича від своїх мрій, а самі мрії, що їх висловлено було в яскравій формі піднесених і гарячих промов незнакомця. З того уривка, який друкується нижче, навіть неясно чи змалювано було цю ідейну еволюцію Наталича в оповіданні. Мрійницькі панславистські ідеї вкладено було в уста не Наталича, а якогось незнакомця. Промова про відродження слов'ян зробила вражіння на Наталича, але він оцінив її теж як мрійницьку. Останні слова, які дописані були Костомаровим в кінці оповідання: „пускай весь свѣтъ знаетъ, что это была за птица“ зовсім не показують того, щоб Костомаров ідеалізував його як урядовця.

Уривок оповідання дозволяє характеризувати й письменницьку манеру Костомарова. Оповідання „Панич Наталич“ витримано в романтичних прийомах. І довга промова, і поява незнакомця, і „неиз'яснимое таинственное чувство“ і нарешті несподівана зустріч автора з героєм нагадують закінчення повістей Лермонтова й інших романтиків, що залюбки вживали ці прийоми в своїх творах.

УРИВОК З ОПОВІДАННЯ „ПАНИЧ НАТАЛИЧ“.

Когда всѣ славянскіе народы воспрянутъ отъ дремоты своей, прекратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная ненависть, сильныя обнимутъ слабыхъ, знатныя извергнутъ въ огонь свои суетныя знаки и съ благородствомъ челоуѣка стануть рука съ рукою съ тѣми, которыхъ едва счи-

тали за людей, законъ опочієть на вѣрховномъ ученіи Спасителя, свѣтъ науки и искусства проникнетъ своими цѣлительными лучами хижину земледѣльца. Свободные, благородные, согрѣтые любовью къ Христу, единому царю и учителю соберутся Славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, Ильменя, съ поморья Адриатическаго и Камчатскаго въ Кіевъ, градъ великій столицу Славянскаго племени, воспоятъ гимнь Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представители всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, освобожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, возсядутъ на горахъ сихъ, загремѣтъ вѣчевой колоколъ у Св. Софіи, возрадуютъ благочестивыхъ, устрашатъ невѣрныхъ—судъ и правда и равенство воцарятся, и когда исполнится предреченіе Андрея и будетъ благодать на горахъ сихъ, и будетъ благодать надъ всею Славянщиною. Вотъ, незнакомецъ, судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная тѣсно съ Кіевомъ и оттого-то твою душу наполняетъ чувство таинственное, святое, и вмѣстѣ сладостное, какъ надежда и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожиданіе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ въ Кіевѣ, и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ ¹⁾ своихъ, крови своей, и всякій Славянинъ, кто ни прибудетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ, ибо здѣсь поднимется завѣса тайнаго и явится безвѣстное.

— Дивное говорите вы,—сказал Наталичъ.

— Сохрани его въ сердце своемъ—сказ. незнакомецъ.

— Позвольте же узнать, кто вы?—

— Зачѣмъ вамъ это знать,—сказалъ незнакомецъ:—вы уже узнали отъ меня тайну. Прощайте.

Онъ быстро вскочилъ и побѣжалъ внизъ по извиистой тропинкѣ и исчезъ изъ вида Наталича.

Наталичъ стоялъ долгое время въ раздумьѣ и вдругъ у него пришло неизяснимое таинственное чувство. Онъ улыбнулся ²⁾. Черезъ два дня послѣ того Наталичъ уѣхалъ съ своими добрыми спутниками.

Все это до сихъ поръ описанное я слышалъ отъ самаго Наталича передъ свадьбой его съ дочерью чиновника, ѣздившаго съ нею въ Кіевъ. Болѣзнь ея совершенно прошла и онъ рассказывалъ обо всемъ этомъ, хоча во все горло, и объявилъ, что все это была мечта, происшедшая отъ уединенной жизни. Не уѣзжалъ изъ города, въ которомъ живя двѣ недѣли познакомился съ Наталичем. И потому не былъ на его свадьбѣ, но дальнѣйшая судьба его мнѣ извѣстна.

Недавно я былъ въ Одессѣ. Я страдалъ грудью, а медики послали меня туда питаться свѣжимъ воздухомъ. Проѣзжая обратно домой черезъ таможеню, я былъ остановленъ человекомъ почтенной наружности, довольно строгимъ на взоръ.—Боже праведный! Это былъ мой герой. Я имѣлъ честь быть съ вами знакомымъ, спросилъ я въ городѣ * *. Если не ошибаюсь, Вы Святославъ Ростисл. Наталичъ?

Да, я таможенный чиновникъ коллежскій ассессоръ Наталичъ, отвѣтилъ онъ сухо:—впрочемъ, до знакомства съ вами мнѣ дѣла нѣтъ. Выкидывайте же свои вещи.

Я прикусилъ губу. Тотъ ли это Наталичъ, который прежде такъ до вѣрчиво рассказывалъ свои приключенія? Хотя у меня не оказалось не только контрабанды, но даже изорван. платья, ибо меня мошенники обокрали, но Наталичъ не пришелъ отъ этого въ удивленіе, приказалъ все сложить и непоклонившись мнѣ, остановилъ какую-то молдаванку, шедшую

¹⁾ Написано по закресленому: „сыновъ“.

²⁾ Далѣ закреслено: „и сказалъ: какой мечтатель“.

сь пустими кувшинами изъ города ¹⁾). В досадѣ на такой пріємъ Наталича я рѣшил на зло ему напечатать его приключенія. Отбрилъ таки его, голубчика. Пусть весь свѣтъ знаетъ, что была это за птица ²⁾).

IV. Малюнок Куліша до народньої пісні.

В справі Кирило-Методіївського братства було кілька трагі-комічних моментів. То за поданням київського генерал-губернатора Бибикова про те, що ознакою приналежності до братства з'являється малюнок

гетьманської булави, якого витравлено десь на тілі в братчиків, починали їх роздягати й оглядати, чи не має цієї булави на тілі, то не розібравши добре по суті, ставили Кулішеві в провину, що він підписував листи „рукою властною“, як мовляв українські гетьмани. Справа з такими обвинуваченнями, якими-б смішними вони не здавалися, легко могла б стати й небезпечною для братчиків. Спокійний і впевнений тон Кулішевого пояснення, що рукою „власною“, а не „властною“ по українськи значить своєю рукою, і не має під собою якоїсь специфічності гетьманської, бо так в старовину підписувалися всі грамотні люди, впливав на жандармів і вони знову шукали, до чого-б причипитися з своїми підозріннями й закидами. Знайшовши в Куліша серед його паперів малюнок мертвої козацької голови з орлом, який видовбує очі, вони за-

¹⁾ Тут кінчалось оповідання й стояла риса. Потім рису закреслено й дописано два речення, які подані в тексті.

²⁾ Рукопис написано на $\frac{1}{4}$ арк. звич. паперу. Все рукою Костомарова.

питали пояснень в Куліша. Їм очевидно здавалось, що козацька голова і орел це символи двох народів. Але Куліш знов спокійно і навіть повчаючи розказав їм, що малюнок зроблено було ним як ілюстрацію до народньої пісні, де мова йде про козака, який впав на полі і орел довбає йому очі. „Пѣсни эти напечатаны в Москвѣ Максимовичемъ. Я даже могу привести отрывокъ. Въ этой пѣснѣ орель говоритъ вдовѣ козака:

Ой я твого пана знаю,
Ой я з його попас маю:
Біле тіло вищипую,
Ясні очі видовбую.

Другой примѣръ:

В чистім полі орел летить
На козака налітає,
Очі йому випиває.

Есть еще много примѣровъ на эту тему, любимую народомъ при изображеніи въ пѣсняхъ кончины козака на полѣ битвы“.

Пояснення Куліша очевидно цілком заспокоїли підозрливість жандармів.

Принаймні, вони більше не зверталися до цієї теми.

Малюнок зберігся в двох екземплярах, один олівцем тонко й художньо намальований. В другому контури по олівцю наведені чорнилом. На останньому, який наводиться тут видко на оригіналі з правого боку внизу між штрихами малюнку дату: 1843.

В. Міяковський.

БАЛЬЗАК НА УКРАЇНІ

(1847—1850).

„Je fais souvent ma prière à l'Espérance et me tourne toujours vers l'Ukraine“. (Balzac, Lettres à l'Etrangère, t. I, p. 535. Mai 1840) ¹⁾.

В своїому колишньому етюдї про кореспонденцію Бальзака у „Вестнику Європи“ ²⁾ Еміль Золя ³⁾ докладно спиняється на постійній боротьбі Бальзака з боргами, на його поглядах на драматичне мистецтво та на його політичних надїях і претензіях. Пригадає він і те, що Бальзак побував у Росії, і на Україні, де й одружився з графинєю Ганською. Не говорить він тільки нічого про вражіння й думки Бальзака підчас його перебування

¹⁾ „Часто молюсь я Надії і завше повертаюсь лицем до України“. (Бальзак, Листи до Чужинки, т. I, ст. 535, Май 1840).

²⁾ Бальзак и его переписка (Вѣстникъ Европы, 1877, № 1, ст. 257—296): „Кінець минушого року, пише він у своїм артикулї в 1877 р., ознаменувався надзвичайно великою літературною подїєю—виданням листів Бальзака (1819—1850). Ніколи ще збірка листів не викликала такого зацікавлення й такої живої симпатії. Не дивлячись на велику кількість споминів про його, можна сказати, що Бальзака не знали до появи в світ цього листування“.

³⁾ Е. Золя—визначний французький романіст (1840—1902).

на Україні на протязі більше ніж 20 місяців; а цьому в листах Бальзака—головним робом до його сестри—присвячена не одна цікава сторінка¹⁾.

Раніш ніж нагадати про ці забуті й надзвичайно цінні картинки з листів Бальзака, доцільним буде сказати де-кілька слів про його життя, як він попав на Україну і де там перебував.

Оноре де Бальзак, великий французький письменник і романіст, народився в Турі 20-го травня 1799 р., помер у Парижі 18 серпня 1850 р. В дитинстві не виказував жадних особливих здібностей, окрім охоти до читання, яка не давала йому іноді спати й допровадила раз навіть до хвороби. Після ліцею у Вандомі, а потім пансіону в Парижі, де-який час був урядовцем, на початку в адвоката, а згодом у нотаріуса.

Проти бажання родини розпочав він літературну працю і за 5 років проживання по мансардах надрукував під різними псевдонімами до 40 невдатніх романів, від котрих потім сам відмовлявся. Щоб вибитись з грошевої залежності від батьків, він занявся на 25-му році спекуляціями: купив друкарню й почав друкувати дешеві видання Ляфонтена й Мольєра. Підприємство це збанкрутувало і треба було його продати з великими грошовими втратами. З цього почались борги, з якими Бальзак мусів боротися на протязі цілого свого життя.

Він жив постійно у Парижі, алеж коли події якогось із своїх романів поміщав у незнайомому місті, то старався там побувати, і таким робом, об'їздив майже всю Францію. Побував також у Савої, Сардинії, Корсиці, Німеччині, Італії, Росії та на Україні.

Аферист ніколи в ньому не замірав, і фантазія романіста часто штовхала його в сферу різних винаходів і фінансових підприємств. Він мріяв, наприклад, про фабрикацію нового дешевого паперу для своїх книжок, чим бажав подавити свою конкуренцію. Проектував здобувати на Сардинії срібло в старих римських копальнях, гадаючи, що в ті часи не знали як слід металургічних процесів. Але завше в цих справах його переслідувала невдача. І, на щастя для світової літератури, він майже до кінця днів своїх повинен був залишитись одним із найплодовитіших письменників і стати автором „Людської Комедії“.

По численності, могутності й різnorodності своїх типів Бальзак стоїть наряду з Мольєром і Шекспіром.—порівняння, проти якого нині майже ніхто не буде серйозно дискутувати.

Починаючи з „Шуанів“ першого із його етюдів, які він повинен був умістити в „Людській Комедії“, Бальзак не мав ні на хвилину відпочинку. Він проводив ночі за працею і підтримував себе тільки кавою: „Я не сплю більше п'яти годин,—пише він,—від півночі до півдня пишу мої твори, а з півдня до 4 1/2 — виправляю коректуру“. (Лист до п. З. Карро, грудень 1833). Він пише свого „Сільського лікаря“ на протязі сімдесяти двох годин безперервної праці, потім для виправки коректури він „похоронив“ на йому шістдесят ночей. І ця божевільна, понадлюдська праця (свого „Цезаря Біротто“ він писав двадцять п'ять днів, майже не спавши)—продовжується до виїзду на Україну в 1847 р.

Надзвичайне фізичне й моральне здоровля добряка-атлета давало Бальзакові сили витримати таку грандіозну роботу. Завше він був веселим, сердечним, першим на все горло сміявся із своїх же власних анекдотів. Допомогала йому в цьому окрім того глибока віра й запевненість у самому собі. Незадоволений стояти в рангу „маршалів літератури“,

¹⁾ Кореспонденція Бальзака і до останнього часу викликає великий інтерес, що підтверджують недавні ще публікації в „Revue des Deux Mondes“ за 1922 і 1923 р. переписки Бальзака. Найліпшим сучасним знавцем його Marcel Bouteron'ом, бібліотекарем Паризького Інституту й Бібліотеки в Шантії, де переховуються цінні рукописи Бальзака.

він претендує порівнювати свою славу з наполеонівською. Має у себе на столі невеличку статуетку імператора Корсиканця з таким написом: „Того, що не міг він виконати шаблюкою, я виконаю пером“. Чудак, алеж не пігмей-карлик, хоч би вже тому, що не тільки один написав більше ніж десяток посередніх письменників, але й тому, що був фунда-тором реалізму, як по філософії, так і по документації своїх романів.

2. Збори Бальзака на Україну.

Зв'язок з Україною утворився у Бальзака зараз же після першого успіху де-котрих його творів, що появилися на початку тридцятьох років минушого століття, як „Останні Шуани“, „Фізіологія шлюбу“, „Сцени приватного життя“, котрі особливо зацікавили жіночі читаючі кола.

На Україні тих часів не тільки по великих містах, але й по глухих провінціальних кутках, було досить багато пань і панянок, яких цікавила французька література і серед котрих твори Бальзака безумовно повинні були викликати великий інтерес. Тому нема нічого дивного, що 28 лютого 1832 р. Бальзак дістав через свого видавця в Парижі лист (автограф якого загублений), з почтовою печаткою, положеною в Одесі, і підписаний романтичним словом „Чужинка“.

Автором його—як згодом дізнався заінтригований і не менш романтичний Бальзак—була Ева, або Евеліна Ганська, народжена Ржевуська із села Погребищ на Київщині. Вихована вона була в небагатій, але великій шляхетській сім'ї (мала три сестри й трьох братів), тому батьки постарались як найшвидче віддати свою молоденьку дочку за багатого діда, на 25 років старшого від неї, Ганського. Маєток його був також на Київщині, у Верхівні, там Ганські жили. З дітей четверо померло, залишилась у живих тільки одна дочка, яка вийшла заміж за графа Юрія Мнішка і завше була любимицею Бальзака.

Гарна, молода, з ясно визначеними літературними інтересами, п. Ганська читанням старалась заповнити пустоту свого життя. Легко догадатись, яке вражіння зробили на неї твори Бальзака. Алеж їй бажалось, згідно з її поетично-містичним вихованням, замість цих занадто реалістичних образів, побачити щось иншого у талановитого автора. Це й було вихідним пунктом для п. Ганської розпочати переписку з Бальзаком, яка через 18 років завершилась шлюбом між ними ¹⁾.

За допомогою, мабуть, гувернантки своєї дочки, походженням із Нейшателя, в Швейцарії, Ганська написала й переслала цей перший свій лист із Одеси до Парижу. Розуміється, що лист, надісланий в ті часи із такого далеку, та цей „Чужинкою“, викликав у Бальзака надзвичайне зацікавлення. За першим слідувало ще де-кілька листів з України, в яких прославлявся літературний геній Бальзака, а трохи пізніше, згідно предложенню з України, появилась в анонсах паризького „le Quotidien“ відповідь самого Бальзака, що листи її ним отримані.

Ці обережні й боязкі спочатку зносини поштою, скінчились побаченням і персональним знайомством героїв нашого роману в Швейцарії, в 1833 р., потім у Відні й Петрограді, а вкінці й на Україні, в 1847 р.

Не щастило Бальзакові з подорожжю на Україну. Вже з першого побачення, в Женеві в 1833 р., запроханий він був приїхати у Верхівню погостювати, та різні перешкоди не дозволили йому зреалізувати цієї мрії раніш як через 17 років. Ось як він пише про цей свій плян до

¹⁾ Докладніш у Vte de Spoleberch de Lovenjoul, Un Roman d'Amour, Paris, Calmann Levy, 1896. in-8°.

своєї сестри із Швейцарії: „Я поїду побачити Україну й ми пообіцяли собі чудову й світлу подорож до Криму, маловідому, як знаєш, країну і яка, кажуть, в тисячу разів краще Швейцарії й Італії. Ніби азійська Італія“¹⁾. (Жовтень, 1833).

Він збирається там побувати вже в слідуєчому році: „Я казав Борже, що вересень побачить мене у Відні, а потім цілий рік на Україні, в Криму“ (Січень, 1834)²⁾.

Бальзак робить усе можливе, щоб спокійно й щасливо прожити там цей рік, буде пляни для своїх праць, цікавиться й дорожить кожним словом про той край, де жие його кохана. Він бажає приїхати туди молодим, гарним, здоровим. І все це ми дізнаємось із листів до неї ж, з листів до „Чужинки“: „Не бажаю жадних перешкод для мого року на Україні, першого цілковитого щастя мого життя...: прожити на Україні добрих вісімнадцять місяців!“ (Листи до „Чужинки“, т. I, ст. 142). (11 Березня 1834 р.)³⁾.

Але ж і в тім 1835 р. Бальзак не вибрався на Україну. Першого березня він пише до Ганської у Верхівню, куди вона повернулась із Відня: „Дістав листа, в якому Ви мене сповіщаєте про Ваш виїзд до Вашої єдиної Верхівні. Таким побитом, я не побачу Вас у Відні. Відкладу мою подорож до Есслінгу й Ваграму на кінець літа, щоб, таким робом, виїхавши—добратись до України“ (ст. 233).

Через два місяці він пише своїй „зірці“ про свої книжки, які буде надсилати одну за другою, щоб вони виробили йому там потрібну симпатію, раніш ніж він туди персонально появиться.

Цим же літом Бальзак дізнається, що до Верхівні можна доїхати з Парижу в одинадцять днів (ст. 251), надіється там розказати де-які „делікатні“ речі про знайомих, що було-б незручно в листі, бажає заробити як можна більше грошей, щоб, виплативши борги, спокійно їхати на Україну і, навіть, купити дім у Парижі, в надії, що, коли п. Ганська туди приїде, він зміг би його їй пропонувати „в подяку за гостинність, яку Ви мені обіцяєте у Верхівні“ (ст. 276).

Але ж видко, що у п. Ганської бували де-які сумніви що до цього гостювання, може в звязку з настроєм і бажаннями її чоловіка (якого Бальзак називає іноді з повагою „українським маршалком“ і обмінюється час від часу ласкавими листами й подарунками), бо в листі до неї в жовтні 1835 р. відчуваються де-які відгуки цих верхівнянських настроїв, на які товсто-шкурий Бальзак не звертає особливої уваги: „Дістав Ваш лист із Бродів і дякую за нього з глибини душі. Чим більше Ви мене відмовляєте приїхати до Верхівні, бо це було-б для мене великою втомою, тим швидче я приїду. Але ж заспокійтесь; я не зможу дихати леговієм вільности, почувати себе звязаним, інакше сказати, без боргів, раніш квітня, травня, або червня. Але я поїду у Верхівню спокійно писати Пилипа II, або Марію Туше, або які інші твори, котрі дадуть мені фінансову незалежність, три франки на день, які бажав собі усунений На-

1) V-te de Spoelberch de Lovenjoul. Un roman d'Amour, p. 84.

2) Balzac. Oeuvres Posthumes, Lettres à l'Étrangère, vol. I (1833—1842) vol. II (1842—1850) Paris, 1899—1901. 2 vol.—1046 cm Nouvelle Serie; Revue des Deux Mondes déc. 1919. p. 814.

3) У Відні я зроблю освітлюючі й підготовчі праці на Дунаю, щоб ліпше намаювати бої при Ваграмі й Есслінгу, які будуть моїми сюжетами для праці на слідуєчу зіму на Україні, коли бажаєте... (ст. 159, 10 травня 1834 р.); „коли я сказав відносно гір, то хотів сказати про рівнини, бо Україна, як Ви говорите,—рівнина“ (ст. 170, 13 липня 1834); „Треба буде зробити багато верстов, пішки піти до Верхівні на богомілля, щоб прибути туди в молодій формі, я став таким товстим, що часописі з мене сміються, прокляті“ (ст. 194, 18—19 жовтня 1834 р.).

полеон. Хочу їхати в Верхівню через Німеччину, достойну свого реноме, про яке ми стільки брешемо“ (ст. 277). „Через три місяці“, підтвержує він ще раз, я зароблю потрібні гроші, без хвилювань і турбот, двома театральними п'єсами... Ви побачите, що я приїду мертвим у Верхівню й повернусь звідтіля живим“ (ст. 283).

Ось уже й грудень, кінець 1835 р., а подорож в „країну квітів і зелені“ з місяця на місяць, а потім і на довгі роки все відкладається. Алеж Бальзак не губить надії й терпіння, він жие ідилічними мріями, як він колись увечері сидітиме у Верхівні біля комина, оповідаючи про все, що він „дівнався що-дня... колись в Парижі“. Алеж він починає трохи сумувати, бурчати на те, що „виїхавши до Києва забувають про стару, таку віддану приязнь, так забавляються й веселяться ніби то Київ був Парижем“ (ст. 304).

Весною, в березні 1836 р. Бальзак проводить гірку паралель, що тоді, як у Києві „веселились“, він відмовляв собі, навіть приємности піти в італійську оперу... та як здорова його настільки погіршало... (ст. 306). Всеж таки не відмовляє собі знову помріяти, як він сидітиме вечером, біля комина у Верхівні, коли загоряться його рани серця, розказуватиме про своє лихо-нудьгу замираючим голосом!! (ст. 323). Ближче, ближче до своєї коханої—от його мрії!

І в цьому році подорож усе відкладається з місяця на місяць, і все із-за грошей. Маються ще надії на вересень (ст. 333). Надходить і падолист. Бальзак іде до свого рідного міста, Тура, і відтіля надсилає листа, що ніби то все налагоджено, алеж, як знаємо, і в падолисті надії його були помилковими: „...Раніш ніж відректись від Франції та їхати утворяти собі нову батьківщину в Росії, на Україні, я спробував останнє зусилля, і це зусилля вдалося“ (ст. 361, 23 пад. 1836 р.).

Справа подорожі й цей раз розстроїлась, тим не менше він і в січні 1837 „прагне Верхівні, як оазису серед пустині“ (ст. 373).

У Флоренції, в квітні, Бальзак виробляє свій перший маршрут: „В серпні я поїду на Україну через Угорщину й Тироль, а повернусь через Дрезден. У Верхівні напишу без сумніву свою першу театральну п'єсу“ (ст. 384). В липні маємо вже инший маршрут, придуманий в Парижі. „Це була моя помилка, що я не побував на Україні, алеж я перший і покараний, помилка моя є наслідком моєї бідности. Але тільки що я знайшов спосіб ошадної подорожі, який використаю, як тільки буду вільним. Треба їхати звідтіля до Гавру, з Гавру до Гамбурга, з Гамбурга до Берліна, з Берліна до Бреслава, з Бреслава до Львова, і зі Львова до Бродів. Тільки чи виїдете Ви мене забрати в Бродах, де я буду без екіпажу й не знаючи місцевої мови. Осьдечки той проект, який я лелію, і котрий заставляє мене поспішати з моїми працями“ (19 липня 1837 р., ст. 413).

Читаючи ці рядки, стає трохи смішно бачити в уже дорослої людини, що зазнала багато лиха, такі юнацькі мрії, надії, захоплення, алеж мимоволі це терпіння, постійна тверда віра в прийдешнє, коли поет-письменник побачить нарешті далекий край, невідомий, де жие мила йому жінка, викликають здивовання й співчуття.

Наближаються вже ті місяці, роки, коли Бальзак у своїх листах буде не так часто пригадувати Україну, Верхівню, майбутнє життя там. Алеж час від часу попадаються рядки, в яких він думає не тільки про свою кохану, але і про країну, де вона жие: „Ви не повірите, пише він із однієї своєї подорожі по Франції, як я мрію про Вас, переїзжаючи Бос і Беррі, бо це Ваша Україна, тільки на меншу скалю, і кожен раз, коли я їх минаю, моя думка затримується на Верхівні. Ці дві рівнини дуже возвишені, бо в Іссудені ми знаходимось на 600 футів вище рівня моря, і

нема нічого іншого, як тільки хліб, виноград, гаї. Але в Бос земля такої великої вартости, що не сажають ані одного дерева. Ви побачите ці смутні поля колись, як приїдете у Францію, і може, як і я, не будете поділяти ті почуття, які вони навівають на звичайного подорожуючого“ (ст. 460, 18 лютого 1838 р.).

А ось знов йому усміхнулась надія добратись до своєї Верхівні, з другого, південного, боку: „Мені треба поїхати в Сардинію, і коли там пощастить, моя радість понесе мене до самої Верхівні,—я буду багатий. Подумайте,—через 15 днів я попливу по Середземному морю. Ех!.. Звідтіль до Одеси, а там же все тільки море, як кажуть у Парижі, все асфальтом укрито а вже від Одеси до Бердичева, то тільки де-кілька кроків“ (ст. 465, 28 серпня 1838). „Мені здається,—продовжує він через три тижні з Аяччіо, що шлях на Одесу певний, прямий і дешевий, та найбільше як від Марселю до Одеси морем, коштує чотириста франків. Із Одеси до Бердичіва не повинно коштувати дорого, особливо коли Ви вийдете в Київ мені назустріч. Ви бачите, що скрізь я думаю про Вашу дорогу Верхівню“ (ст. 469). І знов відомі вже нам мрії: „Колись розкажу я Вам про цю жінку, то буде славний вечір у Верхівні. Не забувайте оповідати мені про Ваше здоровля, добробут, що-денні випадки життя в глибині України“ (ст. 487)¹⁾.

Завше, як нам уже відомо, подорож Бальзака зтримують невдачі в грошових справах і спекуляціях. Це бачимо на протязі довгих років. Він всеж таки не утихомирюється, і в серпні 1837, і в жовтні 1839 у його все одна пісня: „Ця справа передруків вимагає від мене необхідність переридивлятись всю коректуру. Коли-б вона не вдалась, я втішусь подорожжю на Україну. Ех, лишенько мое, можливо поїду туди, щоб знайти собі спокій, який від мене тікає“ (ст. 422). „Коли ця справа вдасться, Ви побачите мене незабаром у Верхівні. Хочу прибути туди зімою“ (ст. 497). Я поїду, без жадного сумніву, до Петербургу“, подає він 2 червня 1839 р. новий маршрут, „і повернусь через Україну“ (ст. 511). Тут же знаходимо курйозну замітку: „На цих днях був у мене російський професор із Москви, п. Шевирев, а я так люблю все, що кінчається на *ев* по причині Бердичева,—я до такої міри дитина, що мені здається, ніби то я наближаюсь до Вас“ (ст. 513).

На листи з України приходиться вже Бальзакові чомусь довше чекати, а як приписання з листами іноді бувають і з боку Бальзака, то він поспішає вияснити справу і підкреслити ріжницю: „Зрозуміло, що іноді я проти волі припізняюсь, алеж чому Ви, у якої таке спокійне життя у Вашій Україні“ (липень 1839 р., ст. 519). „Я не чую вже більше нічого про Україну. Ось більше трьох місяців як не маю від Вас жадного листа“ (ст. 524). В кінці 1839 р., у грудні, новий маршрут подорожі: „Я надіюсь завше, як тільки матиму спокійну хвилину, поїхати до Берліну, Дрездену, до Вас. На протязі де-кількох тижнів прожю без турбот у Вашому оазисі України, коли не без лиха“ (ст. 523).

Але і в травні 1840 р. він все ще „часто молиться до Надії і завше повертається лицем до України“ (ст. 535), він надіється вже приїхати, несподіванно (ст. 538) і „скоріше всього це буде в середині квітня“ (ст. 546, 16 пад. 1840).

Майже на протязі півтора року після цього не знаходимо нічого відносно України в „листах до Чужинки“. Алеж 12 квітня 1842 Бальзак написав їй сенсаційного листа та шей з любовною декларацією: „Хоч

¹⁾ На великий жаль, багато паперів Бальзака, і між иншим листи п. Ганської до нього, загинули під час однієї пожежі.

і прийдешній князь Альберт України (щастя його, що петербурзька цензура не захопила цього листа), я повинен тим не менше виконати мої обов'язки, бо в мене нема ані гроша, ані кошика, а через два місяці я потребую тисячу дукатів. Але з *дорогою певністю*, яку дає мені Ваш лист, усі нещастя мого життя здаються розами, і я можу з усмішкою переносити багато мук. В цьому віддають честь моему характерові, а я всміхаюсь ще більше, і тільки Ви одна знаєте, що на Україні мається містична троянда, і що де-кілька рядків, начерчених Вашою дорогою рукою, роблять ці чудеса" (том II, ст. 30).

Бальзак, як виявилось, глибоко помилявся, що ніхто не знав про його містичну троянду на Україні, бо вже в кінці цього ж таки 1842 р. (19 грудня) він оповідає „чужинці“ про одну дуже характерну сценку в паризькому салоні: „Вчора, в неділю, я обідав у Шарля Нодье..., який робить вечірки кожної неділі; одна пані проголосила, що вона мене обожає й пані Нодье представила мене їй.

— Обожати, не знаючи мене, так мало компрометує, що про це можна говорити без жадних наслідків,—сказав я цій пані.

— Е, добродію,—каже тут один сусід,—мені довелось чути від однієї пані, що вона Вас обожає вже після знайомства з Вами.

— В такому разі,—відповідаю я,—мій пане, це не було небезпечним!

— Вона жиє на Україні...

— А, бачте, кажу я сміючись.

— То одна з моїх сусідок, п. Г.(анська).

— А, цю пані мав честь зустріти в подорожі, і це одна з найбільш розумних жінок, які я бачив.

Я запитав у цього пана його ймення; він мені дав свою візитову картку, і то був п. Вінцент Маленевський. Він розказав мені на моє велике здивовання, про смерть п. Г.(анського) і додав: „Нині це молода вдова“ (т. II, ст. 31).

Приблизно через рік після цього листа Бальзак починає давати „Чужинці“ дружні поради та вказівки—в листі надісланому їй, мабуть до Петербургу: „Добре лікуйтеся; кінчайте так чи инакше з судами й повертайтеся до Ваших баранів на Україні“ (20 пад. 1843, т. II, ст. 218).

У грудні ми зустрічаємо перший лист Бальзака на „ти“, а незабаром йдуть листи з самими ніжними й ласкавими французькими епітетами, які тільки були в обширному репертуарі Бальзака, як „моя дорога козачко“ (II т., ст. 256), „дорогий бекасе України“ (II т., ст. 270), навіть найбільш патетичне й чисто французьке „мій вовчику України“ з таким надзвичайно тонким почуттям, що повинен вгадати, кому присвячена Бальзакова книжка „Паризькі буржуї“ словами— „Постійности—Побіди“ (т. II, ст. 270 і 338).

Ще трохи пізніше і ми зустрічаємо Бальзака в ролі закоханого лицаря, готового по меншій мірі пером захищати свою даму від нападків якогось українця. „Повертаюсь до Вашого дорогого, цікавого, ніжного й ласкавого листа. Як би Ви мені сказали титул книжки Українця, я написав би артикул пісноти, алеж це було-б небезпечно, хіба що я був би певний за своє incognito“ (т. II, ст. 342, 7 березня 1844).

Літом 1844 р. приготування до подорожі на Україну здаються вже близькими до своєї реалізації, і перебування там передбачається на далеко довший час, ніж це було в попередні роки. Бальзак—весь радість і надія, він розпитується в листі про де-які подробиці,—все бажає передбачати, підготувати. „Ніщо не буде для мене таким любим, як залишитись в Верхівні з липня 1844 до травня 1846, нічим не займаючись, посеред Ваших ланів. Це найбільш усміхається мені, і я надіюсь, що воно

так і буде. Ось я і сказав собі в моєму ентузіязмі: „нехай жие генерал-губернатор і його священне сімейство...“¹⁾ Мені треба мати відповідь на слідуєчі питання: 1) Як що я їду у Верхівню, то треба брати з собою літній і зімній одяг, книжки, рукописи в праці. Чи зможу я мати рекомендацію для митниці? Можете Ви запитати наперед у Петербурзі, чи це залежить від Вашого генерал-губернатора? 2) Маєте Ви у Вашій бібліотеці всі мемуари про французьку революцію? 3) Може чекати на мене певний провідник у Бродях? 4) Не забудьте мене порекомендувати в Галичині всім тим, кого Ви там знаєте. З якою радістю я двічі зробив би той самий шлях, щоб побачити, як мріють червоні дахи Верхівні при кінці подорожі. Це буде ліпше, ніж Петербург. Ми поїдемо до Києва привітати татарський Рим“ (II т., ст. 363, 365, 369. 1—3 червня 1844).

Але в цю епоху Бальзак починає вже цікавитися й господарськими справами Верхівні, він почуває себе ніби то призначеним допомагати своїй „містичній троянді“ в цих турботах, навіть, навчати її. „Робіть усе можливе“, пише він, „щоб відновити Павлівку“. Особливо відділіть цілком Ваші інтереси від інтересів Анни (дочки) й не майте завше фальшивої великодушності в роді тієї, яка приневолила Вас відмовитись від духовної небіжчика п. Г.(анського). Дозвольте мені, дорога, дати Вам останню пораду,—повторення того, що я колись уже говорив (покійному) графові в 1833 р. в Женеві: знищійте усе, що торкається до некорисної роскоши що до урядників, які нічого не роблять, упростійте Р...шу адміністрацію, яка вироблена занадто по моделі адміністрації Російської імперії...“ (т. II, ст. 364, 368, 1—4 червня 1844). „Поїду в Одесу. Поїду в Одесу шукати Вашого жита й робити з нього коржі для наших матросів. Боюсь, що Ви не маєте досить нахідчивости для Вашого господарського знання“ (16 липня 1844, II т., ст. 396). „Хліба не вистачає в Польщі, а що Ви маєте навалену його велику кількість, от Ви й багачка над багачками“ (20 вер. 1844, т. II ст. 435).

Цим літом в 1844 р. Бальзак збирався (II т., ст. 370), і мабуть купив географічну мапу Росії, але ж добратись йому на Україну вдалося тільки в осени 1847 р., через Галичину. Переписка його з Ганською на протязі цих останніх трьох років (1844—1847) була такою ж частою і обширною, як і раніш, тільки не писав він уже нічого визначного й характеристичного про Україну, може тому, що більш-менш все було обговорено за 12 років зборів до подорожі з Парижу до Верхівні.

3. Листи Бальзака з України.

Бальзак приїхав на Україну в осени 1847 р., через Галичину. Невідомо, як довго він їхав, і в яких умовах пройшла ця подорож, до котрої він роками збирався, про яку стільки мріяв, в якій надіявся знайти поліпшення свого становища не тільки з матеріального боку, але також із морального.

Ми маємо листи Бальзака з Верхівні—головним робом до його рідних—на протязі чотирьох місяців з жовтня 1847 по лютий 1848 р. Зімою він повинен був повернутися для залагожіння різних справ до Парижу, де й перебув з кінця лютого до середини вересня 1848 р. 26 жовтня 1848 р. він пише до матері знову з Верхівні, що він там перебуває вже коло місяця. Цей раз він залишився майже безвиїздно у Верхівні до березня 1850 р., так що в цілому він прожив там більше 21 місяця і, перед

¹⁾ Мабуть ген.-губернатор дав дозвіл на вїзд на Київщину.

самим поворотом до Парижу, він, дійсно, одружився з п. Ганською у Бердичеві.

Всі вїмки з листів, які слідують далі, взяті з другого тому його Correspondance, опублікованої в 1876 р. і появу якої відмітив Еміль Золя: для ясности прийшлося згрупувати їх по сюжетах, не притримуючись хронологічного порядку.

Ми зустрінемо в них вражіння і думки Бальзака про економічне становище України, про її ліси, широкі простори і родючу землю, про життя у панському маєтку з його фабрикою сукон, „фольварком“, майстрами й дворовими, про Київ з його „контрактами“ і 300 церквами. Дізнаємось ми й про українські злидні—часті пожежі на селі, епідемії, відсутність транспортних шляхів; де що розкаже він нам про клімат України, контроль на кордоні, про духовенство, жидів, лікарів...

Яко чужинець, до того ж геніяльний письменник з глибоко розвинутою обсервацією, він звертає свою увагу на головні риси загального українського життя, на оригінальне, характерне, обминаючи подробиці й другорядне. Завдяки цьому сторінки ці не втратили свого інтересу й значіння й до нашого часу. Вони можуть бути цікаві не тільки для загального читача, бажачого познайомитись з недавніми ще, але досить забутими картинами життя нашого краю в половині минушого віку, але також і для сучасного громадського діяча.

Першого листа з України до сестри в Парижі Бальзак написав 8 жовтня 1847 р. Як і можна було чекати від енергійної, бажачої швидко розбагатіти людини¹⁾. Перше, що поперед усього звернуло його увагу, це були економічні багатства України.

Він зацікавився можливістю перевозу дубового лісу „в десять метрів висотою“ із України до Франції, де в ці й мент якраз була велика в йому потреба для настилання балок на залізницях і „ціна котрого піднялась майже вдвое при будовах домів і столярних працях“.

Бальзак прохає свого шурина виробити „докладний підрахунок усіх витрат, зв'язаних з транспортом від Кракова до Парижа“, а сам бере на себе занятись перевозкою від Бродів до Кракова. Для його „все питання зводиться до бажання дізнатись, який транспорт дорожчий, водою чи залізницею; та як коли з великими баришами переправляють сосну із Риги й Архангельська до Гавра й Парижа, то що за бариші будуть, коли замість сосни переправляти дуб, вартість якого що найменше вдвое. Ліпше обміркувавши цей проект, він зрозумів трудности його виконання, підтвержені також відповіддю сестри, і він пише їй знову: „Цілком справедливо, що ціна перегрузки з одної залізниці на другу—в Бреславлі, Берліні, Магдебурзі, Кельні роблять неможливим висилку цих багатств. Нема засобів перевезти ліс до Висли і нагрузити його в Данцігу на Гавр, бо нема жадного шляху поміж місцем продукції й Бугом, притокою Висли... Потім же мені сказали, що в Архангельську мається мільйон колосального дерева, яке покриває, ніби величезний плот, Льодовий Океан“.

Не дивлячись на те, що він був приготовлений знайти на Україні економічні багатства, особливо, що торкається землеробства, Бальзак здивований всім баченим і не бажав цього затаювати: „—Не можна уявити собі просторів та врожаю на цих землях, котрих ніколи не гноять, і на котрих що року сіють жито. Хоч молодий граф з графінею мають собі вдвох якихось двадцять тисяч чоловіків селян, що робить сорок тисяч

¹⁾ Один із біографів Бальзака сказав про його, що його музами були слава і багатство.

душ, треба було-б чотириста тисяч, щоб змогли обробити ці землі. Від європейського кордону до Одеси наче одно й безпереривне поле в Бос.¹⁾ Багатство й могутність Росії не можна собі уявити, треба побачити, щоб повірити. Ця могутність і багатства цілком територіяльні, що зробить Росію раніш чи пізніш господарем європейського торгу в галузі натуральної продукції“ (стр. 319).

В своєму другому листі до сестри в слідуючому місяці він підтвержує ще раз свої перші враження з цього погляду. Знов починає він тими ж словами. „Не можна уявити собі величезних багатств, навалених в Росії і знищувемих за відсутністю транспортних шляхів. Топлять тут (і Верхівня—це палядо)—соломою! За тиждень тут спалюють у грубках всю ту солому, яку можна побачити в Парижі на базарі св. Лаврентія. Вчора ходив я на „фольварок“ у Верхівні, куди звозять збіжжя, де його молотять машинами, і там було на одно тільки це село, двадцять стіжків, кожен тридцять футів висотою, п'ятдесят футів довжиною й на двадцять кроків шириною“ (ст. 324).

Через два роки—21 жовтня 1849 р.—як і зрозуміло, свідомість Бальзака в хліборобських справах значно поширилась, і він подає подробиці цілком українського масштабу: „В цій країні, похожий на наш Бос, не вистачає рук; тут ніколи не справляють землю, і щож тоді приклячується. В цьому році мали чудову пшеницю, але ж занадто велика трава задушила колосок. Я бачив цю траву, вищу ніж я сам, з золотими колосками, в яких не було нічого сенько. Замість збіжжя кинулась, не знати чому, якась трава, маючи вигляд хліба. Це явище не є чимсь виключним для наших земель, від його постраждала вся Німеччина. Воно взяло шість десятих жнив. Ця рослина залишає такі наслідки, як саранча. В країні буває голод, коли сніг випадає на землю раніш, ніж вона замерзне, а холоду ще й досі не було (ст. 427, 29. XI. 1849).

Описуючи панську палату у Верхівні, Бальзак не замовчує де-яких дефектів життя „в царстві квітів і зелені“, як називав він Україну в одному із своїх листів ще з 1836 р.:

„Це житло, говорить він, точнісенько, як Лувр, а маєток валичиною в один із наших департаментів. Країна ця дивна з того погляду, що рядом з надзвичайним блеском бракує в ній самого необхідного комфорту. Цей маєток єдиний в окрузі, де мається лампа Карцеля й шпиталь. Маються люстри в 10 футів і нема тапетів на мурах. А Верхівня вважається найбільше роскішною на Україні, що величиною рівняється Франції. Палата, де я перебуваю, як острів серед океану—то хліба й степи якогось азійського розміру“ (ст. 326. XI. 1847).

Довідуємося також і про персональне помешкання Бальзака у Верхівні: „Жию в дуже милому помешканні, що складається із сальону, кабінету й спальної кімнати; кабінет en stuc rose, з каміном, чудовими килимами та приемним умеблюванням; вікна всі в люстрах,—таким побитом я бачу пейзаж зо всіх боків. Ви можете уявити собі, таким робом, що то за Лувр у Верхівні, в якому знаходиться на кожен випадок п'ять чи шість помешкань такого гатунку“ (ст. 326. XI. 1847).

Де-які подробиці що-до умеблювання палати й картинної галереї, зустрічаємо в одному із пізніших листів від 21 жовтня 1849: „Гр. Анна та її чоловік привезли із Вишнівців (маєтку останнього) будильник Марини Мнішек, цариці, яка мала його в своєму приданому, опис котрого знаходиться в їхньому архіві, намісто із східних перлин і шість сорочок.

¹⁾ Один із біографів Бальзака сказав про його, що його музами були слава і багатство.

²⁾ Провінція у Франції, про яку вже раніш була мова.

Іх вуйко був останнім королем Польщі,¹⁾ до якого п. Жоффрін приїздила продавати свої картини). Вони привезли для п. Ганської, найліпшого, якого я тільки бачив, Греза, намальованого ним самим для п. Жоффрін²⁾ і два оригінальні образи Ватто,³⁾ намальовано Ватто для п. Жоффрін; ці три картини коштують 80 тисяч франків. Окрім того маються два чудових Лесле:⁴⁾ Яків II і його перша жінка, один Ван Дік,⁵⁾ один Крапах,⁶⁾ один Мінар,⁷⁾ один Ріго,⁸⁾—чудові три Каналетта,⁹⁾ куплені королем у Реззоніко,¹⁰⁾ три Ротарі,¹¹⁾ ліпші ніж Грез,¹²⁾ ще 20 інших першорядних. Графіня володіє Ван Диком, купленим її прадідом у Ван Діка, Рембрантом¹³⁾ і т. д. Що за картини!!.. Молода графіня бажає, щоб в моїй галереї були три Каналетті, два Ватто, Грез, два найліпших Ротарі, визначені для мого салюну, обитого шкірами, якому тільки тоді не вистачатиме двох ваз з малахіту. Ще мається тут два Гюїсмана¹⁴⁾ покритих діамантами, яким нема ціни. Які тут цінні скарби в цих польських господях. Страшна річ, як тут отакі вартості лежать рядом з варварством“ (ст. 420).

Бальзак звертає також увагу на приватну індустрію існувавшу в ті часи у маєтках великих дідичів: „Верхівня, говорить він, має досить велике населення, тут існує суконна фабрика, дуже добра. Мені роблять пальто на сибірській лисиці на зimu з тутешнього сукна, і це сукно вартє французького. Виробляють 10 тисяч штук на рік (ст. 326). Тут треба мати всі майстерства у себе дома: кондитор, обойщик, кравець, швець і т. д. Нині я розумію триста услужуючих, про яких мені говорив у Же неві покійний п. Ганський, котоий мав і свою власну оркестру“.

Про одного з тих майстрів він дає ближчі подробиці: „Маємо тут людину, що виробляє з заліза чудові річі. Колиб ти послав мені малюнок Килиха, який би багатий не був, він зуміє зробити його з заліза, або срібла. Це якийсь Бенвенуто Челліні, що вискочив посеред України, ніби-то печериця. Як би ти міг також додати до цього малюнка де-кілька добрих гравюр, які часто продаються ні-защо, і зробити невеличку колекцію орнаментів, я поверну тобі з подякою гроші. Скажу тобі як ти можеш усе те переслати, і ми помогли-б, таким робом, поважаному й великому артистові, давши йому моделі“ (ст. 339, лист до Льюран Жан, Париж, 1848).

Химерні здібности Українців підкреслює Бальзак ще в іншому листі від 29. XI. 1848, надісланому в Дрезден до п. Шірковичевої народженої Ржевуської:.. „Можливо, що мені, вдається Вам подякувати за цю приятельську послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запомітив уже 77 способів приготувати хліб, що дає високу ідею про винаходи населення комбiнувати самі прості речі. Чи так воно само й на Литві? Готуете Ви там каші на 77 відмін?“

1) Станіслав II Понятовський (1732—1798), коханець Катерини II.

2) П. Жоффрін мала в Парижі з 1748 р. дуже впливовий салон, де збирались найвидатніші літерати й артисти-маляри того часу. Король Польський Станіслав Понятовський в молодості, переїздом через Париж до Лондону, був туди введений.

3) Ватто або Вато, франц. маляр (1684—1721).

4) Leslie (Ch.—R.). Англійський маляр (1794—1859).

5) Van Dyck, A. Голяндський маляр (1599—1641).

6) Kranach, L. Німецький маляр (1472—1553).

7) Mignard, P. Франц. маляр (1612—1695).

8) Rigaud, Франц. маляр (1659—1743).

9) Canaletto, A. Італ. маляр (1697—1768).

10) Rezzonico, C. Клементій XIII (Папою з 1758—1769)

11) Rotari, P. Італ. маляр. (1717—1764).

12) Greuze. Франц. маляр (1725—1805).

13) Rembrandt. Гол. маляр (1606—1669).

14) Huysum. Гол. маляр (1682—1749).

В цій кореспонденції знаходиться де-кілька цікавих заміток про українську та французьку дворову челядь тих часів: „Мій льокай одружився і разом з жінкою прийшов вітати своїх панів. Жінка й чоловік простягаються буквально на животі, б'ють лобом тричі об землю й цілують Вам ноги; тільки на Сході вміють простягатись! Тільки там слово влада має значіння! Треба царювати як російський імператор, або не мішатись у ці справи. З Вишневець прийшов чоловічок з річачами, які йому треба було сюди принести, і він бажав своїм панам щасливого царювання“ (ст. 419).

„У Києві,—пише Бальзак до сестри,—я знайшов молоду ще людину, років двадцяти, яку знають, яко дуже порядну, і якій можна довіритись. Він француз, але володіє крім французької ще мовами німецькою, російською й польською; коли-б він міг зробитись добрим льокаєм, то став би для мене дуже цінним (437)“. Але ж Бальзак був паном, що забагато вимагав: „Наш молодий льокай курить, і сьогодні ранком я йому сказав, що в Парижі його прожену, коли він не відучиться; тому старайся більше ніж коли-небудь здобути для мене знаменитого Антонія“ (ст. 450).

В листах Бальзака часто згадується козак, котрий їздить що вівтірка й суботи, а підчас великого снігу й завірюх на день раніш, до Бердичева за листами. Як це не дивно, але письменник, що написав цілу книжку про французьких селян, нічого не згадує про українських, хіба що раз про якогось скоріш анекдотичного „багатого мужика, що прочитав усі мої твори, ставив за мене що-неділі свічку св. Миколі й обіцяв дворовим однієї з сестер п. Ганської гроші, щоб дізнатись, коли я повернусь, щоб побачити мене“ (ст. 326). Навпаки частенько йде річ про управляючих маєтками „грабителей“, які радуть, де тільки можна, і підуправують котрих маєток нічого не дає, а коли його здають в аренду, то приносять 28 тисяч франків“ (ст. 418).

Обов'язок для кожного чужинця мати дозвіл на перебування приневолив Бальзака зробити „дорого коштуючу подорож до Києва, щоб привітати генерал-губернатора, віце-короля трьох губерній, великих, як ціла імперія, і здобути дозвіл на перебування“ (ст. 323). „Я бачив північний Рим, місто православія з 300 церквами, багатствами Лаври, Св. Софії степів. Цікаво раз побачити!)“ (ст. 326). Маємо тут цікавий союз роскоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ. Я привезу для сходів мого дома рисунки Києва, зроблені одним німцем і дуже гарно літографовані“ (ст. 327).

¹⁾ Ці вражіння з Києва сходяться приблизно з тими, які мала M-me de Staël (1766—1817), що проїздила на 35 р. раніш через Київ: „Перша провінція, яку нам треба було перейти“—пише вона в своїй книжці „Десять років на вишнанню“—творить собою частину російської Польщі; ця країна плодотива, заповнена жидами, як і Галичина, але далеко менш нещасна. Але ж завше буває тяжким спектаклем бачити підвласність однієї нації під другою. Треба багато століть, щоб єдність настільки затвердилась, щоб примусила забути імення побідника й побідженого. Вирішивши продовжувати свою подорож по Росії, я направила на Київ, головне місто України, а колись усієї Росії, бо ця імперія почалась заснуванням столиці на півдні. Україна дуже плодородна, але без жадної краси; ви бачите навкруги величезні хлібні рівнини, котрі роблять вражіння, що вони обробляються невідомими руками, настільки рідкі оселі й жителі. Не треба собі уявляти, підїзжаючи до Києва й до більшости того, що в Росії іменують містами, що побачите щось подібне до міст на Заході: шляхи не бувають ліпше направлені, селянські доми не дають відчувати більшу заселенність краю. Підїхавши до Києва, перше,—що звернуло на себе увагу мою, то був цвинтар: таким побитом я дізналась, що проїздила біля того місця, де жили люди. Більшість домів Києва схожі на ятки і здалеку місто має вигляд якогось табору. Але ж посеред цих хат сторчать палати й особливо церкви, котрих зелені й позолочені куполи особливо кидаються в вічі. Коли ввечері сонце грає своїми лучами на цих блискучих зводах, то здається, що бачиш ілюмінацію для якогось свята, а не якусь постійну будову. В Києві показують катакомби, що нагадують трохи римські, і сюди ходят пішки на богомілья“.

Двічі їздив Бальзак у Київ на контракти: „На протязі 15 або 20 днів контрактів у Києві, куди приїзять зі всіх кутків Росії, буває такий рух у справах, забавах, що неможливо, щоб я писав тобі, або ж кому іншому“ (ст. 435, 26. I. 1850 р.). „Я бачив на контрактах у Києві чудесні килими в такому роді, як мені дала в останньому році п. Г., і між іншими річами 12 стульців чудового вибору. Але ж усе це було в такій ціні, що прийшлося відмовитись“ (ст. 377).

В самий мент свого приїзду на Україну Бальзак мав можливість познайомитися з одним із наших нещастя на селі, що знайшло відгук у двох його листах: „Мій приїзд був сумно відмічений страшною пожежою, яка знищила де-кілька хат; два дні після цього знов вибухла інша, страшний спектакль якої я мав“ (ст. 318). Приблизно через рік він знову повертається до цієї теми: „Мої друзі перенесли на протязі менше ніж шости тижнів чотири пожежі, які спалили на моїх очах гарний млин, в котрий вдарила блискавка, знищили врожай одного маетку, хати і т. д. Великі маетки,—додає він,—мають такі невдачі й тягарі, котрі роблять їх рівними маленьким, особливо в цьому краю“ (ст. 412).

Докладно торкається в своїх листах Бальзак питання про хвороби й лікарів на Україні, може тому, що це його особито завше дуже цікавило в останні роки життя; він згадує про лихорадку, кір і найбільше про холеру, яка тримала всіх на Україні в трепеті й неспокою. „Холера“, пише він у першому листі із Верхівні, „знов до нас повертається: вона вже в Києві, або недалечко від його і робить шкоду добро-порядної холери“ (ст. 323). На початку він ще шуткує і посміюється на нею: „Не хвилюйтеся абсолютно за мене“, пише він до своїх племінниць, „бо холера забирає тільки вуйків зі спадщиною, а моя поки що не досить велика, щоб холера взяла мене на увагу; вона залишає в спокою ще людей, які мають борги“. Але ж через місяць він занявся вже її статистикою: „Холера лютує страшним робом довкруги нас. У Саратові вона забрала дев'ять тисяч люду, а в Києві, куди я їздив, забирала від сорока до п'ятидесяти чоловік на день“ (ст. 325). „Вона перейшла також через Верхівню; в цей мент кажуть вона у Відні, але ж ми всі у доброму здоровлю. Вона забрала сина багатой п. Браницької, в 50 верстах відділь“ (ст. 326).

У Верхівні, на щастя для Бальзака, який під час перебування на Україні багато хворав, був свій лікар і, здається, дуже добрий, бо він ним не нахвалиться. „Ми маємо тут першорядного медика, який перебуває в краю вже 20 років...“ (ст. 326). „Доктор Кнот твердо обіцяє мене вилічити, і те, що він уже зробив, доказує, що він має в цьому переконання. Ось уже вісім місяців“, пише він у другому листі, „як я в руках доктора, котрий, перебуваючи в глуші України, виявляє себе великим лікарем при палаті й маетках приятелів, у котрих я живу (ст. 421). Він колекціонує скрипки, оружжя й дітей, і в його багато цієї природної продукції. Старший син, теж лікар, працює з великою ревністю і також обіцяє бути видатним лікарем. Яко медик, батько винайшов порошки. Він вилічує де-якими річами, перетвореними в порошок, котрий ковтають в хлібі, але наслідки чудові; мішає порошки в дозах, складає по мірі потреби хворого і найменших періодів хвороби. Це вимагає турбот та догляду надзвичайної точности, але таким робом він переборює хвороби, найбільш важкі. В Парижі я був би вже мертвим, як Сульє.¹⁾ Наші паризькі лікарі занадто заняті, щоб мати такі спеціальні турботи й мають вони всі наперед вироблену думку про неізічиму смертельність серцевих хво-

¹⁾ Товариш Бальзака.

роб; окрім того, вони цілковито не вміють визначати курації згідно темпераментам. Доктор наш тримає в такій таємниці склад своїх порошоків, що не показує їх навіть своєму старшому синові. Радикальновилічив він людей далеко більш хворих, ніж я“ (ст. 425—6).

В іншому листі Бальзак ще раз коротенько повторює свої погляди про різниці між французькими й українськими лікарями: „Це знаменитий лікар, цілком оригінальний. Він визнає за французькими лікарями вміння поставити діагноз хвороби, але ж проголошує їх цілком несвідомими, за деякими виїмками в терапевтиці, т. з. у визнаванні лічебних засобів. Я дуже вдячний цьому лікареві. Він любить скрипки, як тільки приїду до Парижа, треба буде зараз же знайти дійсного Страдіварія йому в подарунок“ (ст. 404, 21 червня 1849 р.).

Про духовенство знаходимо дві різних звістки у Бальзака. Він розхвалює того католика, що повінчав його з п. Ганською, й ставиться дуже скептично до панотців селянських—православних: „Вчора в Бердичеві, в приходській церкві св. Варвари, благословив мій шлюб делегат житомирського єпископа, святий, достойний панотець у всьому схожий на нашого аббата Гіно, ісповідника герцогині Ангулем“ (ст. 443, 15 березня 1850). „Треба зробити 10 верстов довокла“, пише Бальзак про других селянських панотців, „в снігах, або серед житів, раніш ніж знайти попа, котрий вимагає 16 франків, щоб тільки показатись, і який відправляє треби не инакше, як за великі гроші“ (ст. 351).

Жидів описує Бальзак в таких кольорах: „Відчай бере! Уяви собі“, пише він до сестри 18 січня 1849 р., „що за кордон не можна послати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15% і 20% за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би послати—це дійсна руїна! Не можна увягти собі жадности тутешних жидів: Шейлок, то якийсь чудак, невинна людина. Вважай, що справа йде тільки про розмін. Що ж до позичок, то иноді беруть 50% і навіть жид у жидів“ (ст. 360). Згодом Бальзак дізнався про трохи дешевшу комбінацію: „Виплати, які робляться у Парижі, коштують 12% висланої сумми, і це ще по протекції, завдяки приязні існуючій між Ротшільдом і жидівською конторою в Бердичеві. Прямо руйнуєш себе!..“ (ст. 365).

Здавалось би, що Бальзак, живучи в приятельських відносинах, навіть на положенню нареченого, в сім'ї великих дідичів, повинен був у своїх листах дати кольорову картину життя цих магнатів. Алеж за виїмкою де-кілях сторінок відносно душевної доброти, великого музичного таланту графині Мнішек, дочки п. Ганської, ми дізнаємось тільки, що „обоє п. Мнішек—це сама коректність“ (ст. 322), що молоді дами бувають на балях „в туалетах королівської роскоші, далеко більшої від усього того, що можна побачити в Парижі, і що вони руйнують чоловіків своїми костюмами; кожна з цих дам має тут термолану, яко домашній одяг, тканину всю із шовків, яка виявляє в своїм виробі всі чудеса праці індійського кашміру, тільки значно більш яскравого“ (ст. 418). Тут же дізнаємося, що Бальзак теж має подібний одяг: „Моя термоляна усипана густо пальметками на чорному фоні, котрі окружені квітками рідкої делікатности з відблиском золота. Зроблене це від руки і схоже на венеційанський брокат, вишитий по шовку сріблом і золотом... Жиди-караїми привозять це вироблене вже jako готове домашнє убрання... Я гадаю, що це фабрикувалось ще в часи Аврама“ (ст. 418—419).

За те портрет дочки п. Ганської, Анни Мнішек, він намалював з великим ентузіазмом і рельєфністю. Може ще й тому він тут привів стільки подробиць, що це було в листі до племінниць, яким він бажав подати добрий приклад: „Коли її нема в палаті,—мури самі про це зна-

ють, настільки вона розвеселяє їх своєю присутністю. Вона ніколи не зустрічала біди, не знає, щоб хтось їй суперечив, вона завше ідол свого оточення, ангельської доброти й почуття... Вона добре навчена, без педантизму, вже заміжем і дуже милої наївності (ледве шіснадцять років), дитячої веселости, смішлива, як дівчинка, це не перешкоджає їй мати релігійний ентузіязм для гарних річей. Молода пані розмовляє на чотирьох мовах, так як би вона була народжена в країнах, мови яких вона так досконально знає. Має таку тонку обсервацію, що дивує мене самого; більше того — має надзвичайну витриманість і чудову певність у відносинах з людьми. Після 15 днів, проведених біля неї, не знаходиш ліпшого як слово *чиста перлочка*, щоб самому собі дати її образ“ (ст. 344, пад. 1848).

Нема в листах Бальзака нічого особливо цікавого що-до п. Ганської, яка характеризується більше з сентиментального боку й душа її порівнюється з „кліматом Неаполя й Ніцци, що лікує хворих на груди“ (ст. 363). Все-ж довідуємося, що її присутність потрібна у Верхівні, щоб заправляти маєтками дітей, вести судові процеси іноді і в Петербурзі. Тому здається шлюб її з Бальзаком затримався до 1850 р.

Мені пощастило знайти в Паризькій Національній Бібліотеці¹⁾ невиданий ще лист п. Ганської до одного з своїх знайомих, приблизно через 20 років після смерті Бальзака, котрий характеризує її вороже відношення до Росії й певний літературний темперамент. „19 липня 1869. *Villeneuve—St. Georges*.“

„Ви прохаєте в мене рекомендації для Росії, не означаючи частини Росії, яку бажає бачити Н. Д. Але-ж назвати тільки по йменню дев'яту частину глобуса це замало. Я не можу навіть адресувати моїх листів до Європи, бо вони (Росіяне—зам. перекл.) ще в Азії, в Америці—ця гидка трава, гігантська й ядовита скрізь простягається й загрожує все задушити. Але навіть, хоч би я й знала куди, й кому адресувати мої листи, це було-б—повірте мені—зробити сумну й гидку послугу вашому приятелю. На мене там дуже зле дивляться в цій країні, де мені не прощають ні моєї національності по народженню, якої я напевно не вибрала-б, не маючи призначення бути мученицею, ні моєї нової, яка визволяє мене від їхнього грабунку й муки. Окрім того, повірте, ймення п. Г. Діксона²⁾ буде завше там, як і скрізь, найліпшим й наймогутнішим із рекомендацій... Те, що називають російською нацією, це те, що носить уніформу придворну або військову в Петербурзі. Решта скотина або пташина на фермі, вона дає жити господарю, от і все...“

Надзвичайну кольоритну і, здається, правдиву характеристику Ганського, дав недавно мабуть один із родичів його жінки Степан *Ржевуський* у Паризькій „*La Revue Nouvelle*“ за 1906 (ст. 129). „Пан Ганський—антипатичний і мстивий, ймення якого ще й до-нині згадують в Україні з презирством, як синонім жорстокости; здається, що цей вельможний пан Ганський, так само як і багато інших під час кріпацтва, був настільки лютим, наскільки дріб'язковим тираном“.

Щоб скінчити за одним разом з характеристиками головних персонажів, раніш ніж познайомитись з поглядами Бальзака на українську гастрономію, цікаво буде нагадати думку одного з дослідувачів його життя й творів А. Breton'a, по якій Бальзак терпеливо вичікував 17 років на Ганську „в надії—панувати з нею над двома, чи трьома тисячами селян України“.

¹⁾ N. a. fr. II. 398.

²⁾ Н. Dixon (1821—1879), що оголосив у 1870 р. *Free Russia* після своєї подорожі по Росії, і згадав на де-кількох сторінках і про Київ (II, ст. 71—77), визнаючи його найліпшою столицею для панславізму.

Про гастрономічні звичаї в маетках дідичів і ріжницю української кухні від французької довідуємося з листів Бальзака до його племінниць у квітні 1849 р. Він прохає їх „надіслати йому рецепт добре зредагований і цілком ясний, щоб можна було замовити мужикам-кухарям: 1) Соус із баклажанів, 2) пюре із цибулі, бо, бачте, тут ми знаходимось у великій пустині, і щоб проковтнути шматочок гов'ядини, тоді як цілий віл не коштує тут 100 франків, треба всі ресурси і кокетство на видумку паризької кухні“ (ст. 395).

„Роблячи це, будьте горді“, пише він далі, „що станете благодітельками країни, в якій зовсім нема телятини, хочу сказати порядної, бо корови тут мають телять як і де — інде, тільки телята відрізняються республіканською худобою. Гов'ядина, яку можна здобути в Парижі — тут міт! — вона може тільки снитися; в дійсности тут буває м'ясо, із старих може й 20-літніх волів, котрі прибавляються для ваги в коноплі, визначені для експорту. Утішають себе люди чудовим чаєм, чудесним молочним, а що-до овочів, то вони хоч геть їх викинь; морква пахне ріпкою, редька нічим не пахне. Зате як би в реванш тут ви нашли би каші без кінця: роблять ці каші із гречки, вівса, ячменю і т. д. Зроблять її також із деревної кори. Тому, племіннички, пожалкуйте цю країну, таку багату хлібом і таку бідну овочами. Як би Валентина сміялась, побачивши яблука, груші, сливи — не скінчила-б сміятись і після цілого року. Щасливо, мої донечки, потерпіль з Республікою, бо ви ж маєте дійсну гов'ядину, телятину, дійсні овочі і ще й доброго вуйка, цілком щасливого і якого годують кашами. Будьте так ласкаві, напишіть вуйкові про вашу політику в справі соусів“ (ст. 396).

Цікаві й характерні для епохи рядки що-до порядків прикордонного контролю в листі до матері від 9 квітня 1849 р.: „Твою скриньку з цукерками дістали мені вчора; все там було перемішано або й зіпсуто через упаковку. Нема сумніву, — ти наповнила пусте місце часописями, а все, що було друковано, виняли на прикордонній митниці. Бачу, що ви ніколи не зрозумієте ні Росії, ні її населення. Вислати друковані речі — це наробити мені великого лиха; можна бути висланим відціль із-за цієї простої події“ (ст. 389—390). Через пів року знов підтвердження тих же обставин, тільки труднощі на кордоні відносяться вже й до рукописів: „Що звідціль робити? Вислати рукописи більшого розміру неможливо. Кордони були зачинені по причині війни, і сюди не впускають нині жадного чужинця“ (10 грудня 1849 р., ст. 430).

В справі заборони перебування в Росії в той мент спеціально французам Бальзак пише: „Є тут чудові комерційні справи, але-ж французи не можуть в'їхати в імперію, і я разом з нашим послом єдині виїмки від наказу — зачинити кордони для людей нашої країни“ (9 лютого 1849, ст. 365).

Для повороту до Парижу Бальзак мав де-кілька маршрутів на думці і не один раз змінював свій план під впливом тих чи інших обставин. 22 червня 1849 р. він пише: „Майже певно, що повернуся тим же шляхом, що й сюди приїхав; як би не цей стан у Галичині, що викликає неспокой, я був би вже в подорожі“ (ст. 379). 5 серпня 1849: „Гадаю, що мої приятелі можуть мати справи в Москві і тоді я повернусь через Москву й Ригу, хоч би для того, щоб уникнути переїзду через Галичину, яка дуже близько лежить до театру військових подій і занята російським військом“ (ст. 409).¹⁾ 26 січня 1850: „Безумовно прийдеться їхати ета-

¹⁾ Росія вислала тоді військо для задушення революції на Угорщині і вперше в XIX в. безпосереднє познайомилась з Галичиною.

пами, затриматись у Бродах, потім у Галичині, Франкфурті“ (ст. 434). 11 березня 1850: „Напишу тобі (матері) із Франкфурта, щоб призначити день, коли ти повинна будеш поставити квіти...“ (ст. 440).¹⁾

Де-кілька коротеньких відомостей знаходимо у Бальзака що-до шляхів і змінного клімату на Україні — „Готуюсь до подорожі й доведеться мені її робити по такому холоду (ранком ми мали 21 гр.)—лист від 26 січня 1848 р.,—що треба ужити різного сорту предосторожності; але мої приятелі знаються в цій справі і я тільки що попробував надягати поверх шуби мантель подібний до муру. Де-кілька днів назад катаючись в саях, я помітив, що моя шуба сибирської лиси схожа на листок паперу перед цим страшенним холодом“ (ст. 328-9).

Зіма 1849 р. була також дуже холодна, про що дізнаємось із листа Бальзака від 4 березня 1849: „Зіма нас тут не жаліла; мали ми морози як в 1812 р, і я захватив у Києві четвертий нежить, який мене довго й тяжко промучив“ (ст. 376).

Ось як Бальзак описує клімат і українські шляхи в-осени: „Неможливо вже подорожувати з початком листопаду інакше як тільки на саях, коли сніг досяг такої висоти, що дозволяє їхати на саях, але санний шлях певний тільки в січні, та як ти розумієш, що робиться з екіпажем під-час ожеледі. Так що треба, щоб зіма добре устоялась і закріпилась, щоб насмілитись ризикувати, і щоб білий килим в 6 футів прослався від Бердичева до Кракова, на протязі 250 лье“²⁾ (ст. 415, 20 жовтня 1849). „Мій від'їзд уже вирішений“, пише він 29 падолиста 1849, „чекаю тільки на санний шлях; в цей сезон неможливо виїздити, поки сніг не досяг певної висоти й твердості; інакше можна залишитись 15 днів, а то й місяць в якомусь селі, зробивши довгу подорож. Вчора впав невеличкий сніг, але вже він росте“ (ст. 427).

Тільки в кінці січня були вже певніші вигляди на те, що Бальзакові вдасться поїхати за візами до Києва, а потім рушати на весні до Парижу: „Твій лист від 3 січня, моя люба й дорога мамо, я дістав увечері; двадцять три дні поки лист дійшов сюди, поясняють тобі в якому стані знаходяться шляхи. Їх цілковито неможливо вживати через суворість сезону.—Ми маємо 30 градусів, з вітром це рівняється 60. Ранком температура трохи спала і через два дні, коли такий мороз затримається, ми виїздимо до Києва“ (ст. 434).

Весною, в Дрездені, 11 червня 1850 р., Бальзак додає останні кольорити до цієї картини подорожі по Україні, поки ще не було залізниць: „Нам прийшлося більше ніж місяць робити той шлях, на який потрібно пісти днів. І не один раз, а сто разів на день життя наше було в небезпеці. Нам часто треба було мати 15—16 чоловік з лопатами, щоб витягти нас з бездонної грязюки, де ми були поховані до висоти порт'єр. Вкінці кінців ми вже тут,—живі, але ж хворі й змучені... „Ця страшна подорож“, пише він в той же день до матері, „усилила мою хворобу“.

І дійсно, через три місяці після приїзду до Парижу, Оноре Бальзак помер від своєї старої хвороби серця, від якої його, як знаємо, так успішно лікували на Україні.

Ця передчасна смерть Бальзака була причиною тому, що не залишилось творів, в яких би він ближче обговорював, або пригадував про

¹⁾ Мати повинна була все приготувати для прийому молодих у власному домі Бальзака. Нещасний випадок бажав, щоб замість радісної зустрічі в мент їх приїзду прийшлося зламувати ворота й двері, щоб увійти в дім, яскраво освічений во всіх вікнах, нагло збожеволівшим сторожем. Ця подія, мабуть, приспішила смерть Бальзака.

²⁾ Бальзак майже завше в своїх листах подає тільки приблизні географічні відстанції. Лье = 3 $\frac{1}{2}$ km.

своє перебування на Україні. У Верхівні він написав тільки l'Etude sur la Russie ¹⁾, який переховується нині невиданим ще серед його рукописів в бібліотеці міста Шантійї. Про зміст його, або причини такого припізнення з виданням, нічого не появилось в друку.

Де-кілька років назад в Парижі був заснований „Музей Бальзака“ в тому домі, в котрому він де-який час жив ²⁾. Там знаходиться де-кілька цікавих фотографій Верхівні з тієї епохи, дім Ганських, рідкі видання творів Бальзака. Це один із куточків Парижа, де часто пригадується про Україну.

Ф. Савченко.

Париж, 1922.

НОВІ СТОРІНКИ З АВТОБІОГРАФІЇ В. Б. АНТОНОВИЧА.

Автобіографію В. Б. Антоновича, власне початок її, або кілька уривків з початку, що встиг В. Б. сам написати й продиктувати, було надруковано в Літературно-Науковому Вістнику в рік смерті історика тодішнім редактором ЛН. Вістника М. С. Грушевським з рукописа, переданого йому родиною покійного (1908 р., кн. VII, VIII і IX).

Серед матеріялів до біографії Антоновича ці записки його без усякого сумніву уявляють собою найбільш цінні документи, хоч вони уриваються майже на самому початку, освітлюючи лише дитинство, юнацтво й студентські роки, і припиняються на самому інтересному місці—виходу Антоновича на широкий життєвий, науковий і громадський шлях.

Автобіографічні записки розбиваються на дві нерівних частини: перша—власноручно написана, складається лише з трьох розділів, які широко задумані й широко розгортають картини обстановки й впливів, серед яких пройшло дитинство. Ці розділи: 1) Антропология, 2) Дитячі спомини (1834—1840), 3) Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840—1844).

Двічі на дозвіллі приступав В. Б. Антонович до запису цієї автобіографії своєї—в Римі р. 1897 і в Катанії р. 1900. І не скінчивши 3-го розділу, вже перед смертю почав диктувати спогади свої Д. Дорошенкові, в запису якого й зберіглася друга частина мемуарів Антоновича. В Літературно-Науковому Вістнику (кн. 9) цю частину було надруковано теж з розбивкою на розділи (1. Польське суспільство України, 2. Подорожі по Україні, 3. Суд, 4. Початок старої громади). Кілька сторінок автобіографії, продиктованих перед смертю, вже значно звужують масштаб і в короткому, але глибоко змістовному і цікавому викладі дають історію найбільш інтересного періоду як в житті Антоновича, так і в житті української громади взагалі—періоду кінця 50-х і початку 60-х років і на цьому не закінчивши його уриваються. В цій другій частині мемуарів знаходимо так би мовити фактичне тло, основу, на якій зросла в свій час „Моя исповедь“ Антоновича, знаходимо старечу оцінку юнацької думки, юнацького запалу й боротьби.

В. Б. Антонович безумовно був центром тодішнього українського руху і цілком зрозуміло якими цінними скидаються правдиві свідощтва історика про давно минулі літа його молодости, про хлопманство, опір польському велико- й невеликопанському „мошродзейству“ і працю на користь українському селянинові.

¹⁾ Lovenjoul, Oeuvres de Balzac, 1879, p. 328.

²⁾ Rue Rejnouard, 47, Paris (XVI).

Передостанній розділ, помічений редакцією Вістника титулом „Суд“ в 9-ій книзі журналу уривається на півслові.¹⁾

Маємо змогу тепер подати закінчення цього розділу.

Власне він говорить не тільки про суд польського дворянства над зрадником своєї класи Антоновичем з товаришами, а також про інші політичні справи, до яких притягали й Антоновича й товаришів його та взагалі про умови й про обстановку роботи гуртка хлопomanів з окрема Антоновича. Нові сторінки автобіографії дають цілу низку нових невідомих, або мало відомих фактів з життя історика в 60-х роках. Вони дають і кілька нових рис до історії утворення старої громади, вносять і в той останній розділ, що його було надруковано в свій час в Літературно-Науковому Вістнику кілька нових рядків.

В. М.

Дворянський суд над хлопomanами.

Наші подорожі були остатнім проявом, що викликав реальні відносини до нас шляхетської суспільності. Як виявилось, за діяльністю нашою дуже охоче слідили єзуїти. Їм відомі були і наші збірки літературні, і зміст рефератів, що на їх читались, і рукописний журнал, що випускав кружок і, нарешті, існування так званої семилітньої школи. Школа ця була, розуміється, офіційно недозволена. Удалось нам зібрати може 15 хлопців, содерувати їх на складчину й вчити в національному напрямі. Розуміється в журналах, в рефератах і так далі вибирались теми і в викладі їх були проведені принципи українства і демократії з різкою критикою шляхетського побуту й шляхетських теорій. Все це в найбільшешоному виді, ніби пропаганда різні, було зведено в систему й шляхтичі обернулись до уряду з проханням оборонити їх. Об тому, що збирається буча, я перший раз дізнався від Пирогова. Як раз тоді я скінчив університет і пішов до його з прошенієм дати мені місце кандидата педагога по латинській мові. Кандидати-педагоги це були молоді люди, котрі, скінчивши університет, зоставались на два роки в чині кандидата-педагога, пригтовляючись до вчительства під рукою професорів і старших учителів гімназій. Пирогов проглянув моє прошеніє, положив його й зовсім несподівано для мене задав мені питання: „Что вы сделали помещикам здешнего края? Я недавно об'їзжал округ и не было места, где бы на вас не приносили жалобы“. Я в короткому нарисі розказав йому свої гріхи. Тоді він мені сказав: „Место я вам дам. Моя служба педагогическая, а не полицейская. Только берегитесь, это дело на мне не кончится“. Справді, як я бачив потім, за цей час генерал-губернатор отримав від поміщиків різних місцевостей 42 доноси. Всі писані на один зразок, — неначе-б то в Києві завелась група, яка поклала собі метою вирізати всіх панів, через що вони просять оборони від уряду. Через два місяці після моєї розмови з Пироговим, в Києві зібрались дворяне на вибори, і порішили судити нас дворянським судом. Від маршалка Бердичівського повіту, до которого я належав, я отримав відозву, щоб явитись в означене місце для одповіди на обвинувачення, які будуть мені висловлені дворянами.

Сподіваючись якоїсь халепи від дворян, я заздалегідь склав коротенький виклад своїх переконань, де виложив принципіальні головні основи

¹⁾ Через те, що розділ під титулом „Суд“ з додатком новознайдених сторінок вже не відповідає своєму титулу, нам довелося трохи змінивши титул додати новий розділ, якого не було в Літ.-Наук. Вістнику: „Політичні процеси й догляд поліції“.

й старався розбурити всі легендарні нарости (підозріння різні і т. ин.). Цей огляд в рукописних копіях розійшовся доволі широко, і, як оказалося, послужив основним мотивом для обвинувачення. На суд дворянський покликано було кілька чоловік, але прийшлося явитись мені одному через те, що були вакації й решта товаришів повиїздила з города. Війшовши в квартиру маршалка, я застав чимале зборище дворян, чоловік 60 або й більше. Хазяїн почав справу з того, що їм відома пропаганда, яку я веду, маючи на меті пропаганду атеїзма, антипатріотизма, ненависти до панів і т. ин. Що кружок наш роздає селянам книжки, котрі закликають їх до різні. Як на доказ покликались на виклад моїх переконань і на прислану їм волинським маршалком губерніяльним Микуличем книжку, яку він одняв од селянина в своїому селі; ця книжка була не що инше, як недавно видана „ГраMATка“ Куліша. Хоч в тій книжці не було нічого політичного або соціального, але вона перелякала дуже шляхтичів, і вони вже посилали депутацію до губернатора, жалуючись на те, що в Києві продається книжка, котра явно кличе до різні панів. Добродушний генерал-губернатор, князь Васильчиков, роздивившись книжку, об'явив депутатам, що він окрім азбуки нічого в ній не знайшов; хоча йому вказували, що в кінці книжки надрукована дума про Наливайка, давно відома зі збірників Срезневського й Максимовича. В одному місці була він'етка, на котрій в дуже маленькому розмірі було змальовано дерево, розбите громом, і під ним убитий чоловік. Дворяне доказували, що цей чоловік єсть зарізаний шляхтич. Щоб заспокоїти панів, Васильчиков видав часову постанову про те, щоб граMATка не продавалась у Києві, і книгарі устроїли її склад в Нікольській слобідці.¹⁾ За тим друга депутація від дворян знову обернулась до генерал-губернатора зі скаргою на те, що в балаганах даються кукольні вистави, котрі пропагандують різню. Це була давно відома балаганна драма про Ваньку-Каїна, котрий побиває людей різних сословій, жидів, панів, поліцейських і т. д., і, нарешті, його побиває смерть. Дуже багато клопоту мав Васильчиков, щоб довести панам, що ця балаганна драма існує вже півтораєст літ і що року в балаганах виставляється. З таким обвинувачуючим матеріалом довелось мені сперечатись. Я коротко схарактеризував і „ГраMATку“, і балаган, висловив думку, що серіозно з цим сперечатись не можна і що на кінець це не моє діло. Тоді затребував голосу представник езуїтів Шембель; він признав, що все це дурниці, але зовсім не дурниці той огляд моїх переконань, що ходить по руках і де висловлені основи пропаганди атеїзма, антипатріотизма і соціальної революції. Я приніс з собою примірник і попросив тут же прилюдно роздивитись його, чи справді там єсть ті принципи, про котрі розказував пан Шембель. Стали їх вичитувати по пунктам. В першому пункті було сказано, що в релігійному взгляді я признаю повну свободу совісти, рівноправство всіх релігій і повну взаємну толерантність. Як пункт цей був прочитаний, я обернувся до читавшого з запитанням: чи він признає в ньому пропаганду атеїзма, чи пропаганду віротерпимости. Читач мені одповів неохоче, що там окрім толеранції нічого не видно. Тоді обернувся я ще до кількох панів з проханням сказати їх думку. Вони повторили теж саме. Тоді я спитався, чи присутні дивляться на толеранцію, як на діло небезпечне. Не знаю, чи сором їм було перечити толеранції, чи може вони зовсім не думали про це, але постарались зам'яті діло й перейти до другого пункта.

В другому пункті було сказано про національність і висловлена

¹⁾ Справу з заборною „ГраMATки“ Куліша розказано в статті В. Міяковського „З просвітньої діяльності П. О. Куліша“. Л. Н. В. 1919, ч. VII—IX.

думка, що всяка національність повинна мати свою свободу, признання їй пошану, і що так, як в краю нашому більшість народу належить до української національності, то народність ця повинна бути признана найголовнішою. На це хтось з присутніх, невідомий мені, завважив, що теоретично може воно й так, але на практиці це значить, що треба винищити в краї польську національність. Я одповів, що як в одному краї живе дві або три національності, то при взаємній пошані, вони не тільки не будуть заїдати одна другу, але будуть взаємно собі помагати в своїйому розвитку. Як примір, я вказав на Фінляндію і на відносини там Шведів і Фінів. Третього пункта вже не читали, а тільки дали голос пану Бобровському, одинокому чоловікові на всю губернію, маючому диплом магістра. Бобровський був справді чоловік дуже добре розвинений і видно було, що він багато займався соціяльними науками. Він сказав дуже гарну промову, в котрій виявив, що він дивується, як можна з принципів теоретично-філософського мишлення робить обвинувачення, що з всього того, що він чув, він виніс тільки вражіння, що молоді люди удовольняють своїйому становищу, не тратячи час на гульню, але займаючись студіями общеських і соціяльних питань, і закінчив промову своєю бажанням, щоб і далі молоді йшла по цьому напрямку. Пани побачили, що їх головний лідер не спочуває їхнім передсудам. Після нього кілька хвилин була мовчанка й на кінець хазяїн-маршалок, щоб закінчити неприємну розмову, заявив, що вже чай поданий. На тім і закінчилось засідання. Але не закінчилось діло. На другий день до мене приїхав незнайомий мені пан Сорочинський. Він почав з того, що поздоровив мене кажучи, що я дуже ловко оборонився вчора, але слідком за тим запропонував, щоб я дав йому екземпляр викладу своїх переконань і підписав під їм, що я переконався, що вони несправедливі й що беру їх назад. Як ви цього не зробіте,—сказав він,—то я вас перестерігаю, що будете мати великі неприємности і вже не з дворянами, з которими легко вам вести полеміку, але з адміністрацією. Я сказав Сорочинському, що такого підпису я не дам і просив його закінчити розмову й оставити мене в спокою. Він пішов з словами: „Пожалкуєте цього, але жалкуйте самі на себе“.

Політичні процеси і догляд поліції.

В-осени того ж року я дізнався випадково, що зроблено було трус в домі моєї сестри, що жила в бердичівському повіті. Відомість про те, що у сестри сховані мої книжки та бумаги доставив начальству її сусід, поміщик Меленовський, і зараз же після трусу повідомив про це згаданого вже Шембеля, приславши до Київа свого економса, що був понятим при трусі. Відомість ця мене не дуже занепокоїла. Я знав, що у сестри переховуються тільки старі книжки, що дістались мені від батька, колекція рисунків, портретів і де-які рукописи недокінчених статей. Через тиждень, може, після трусу, частний пристав, заїхавши до мене потребовав, щоб я разом з їм їхав в спеціальну комісію, призначену по мойому ділу. Комісія засідала в канцелярії генерал-губернатора. Війшовши в канцелярію, я обернувся до першого, що мені трапився, стола з запитанням, де засідає комісія? Канцелярія генерал-губернатора була тоді переповнена поляками. Так як був указ про те, що всі дворяне повинні 2—3 роки прослужити на державній службі, то поміщицькі сини, не скінчивши ніякої школи, гуртом записувались на службу до місцевих канцелярій, де без жалування служили 2—3 роки. Два паничі, до которих я

обернувся, указали мені двері комісії і разом з тим я почув у себе за спиною таку розмову: „Дивись, це комуніст!“ На що другий одповів: „Комуніст, і такий невзрачний“... Слово „комуніст“ було не даремне вжите, підчас допроса я запримітив, що діло про мене і про Рильського носило заголовок: „Дело об устройстве коммунистического сообщества“¹⁾. Склад комісії був доволі численний, чоловік з 10, з їх я пригадаю: председателя Марка Олександровича Андрієвського, старшого чиновника по особим дорученням генерал-губернатора, котрий завідував спеціально політичними справами, за тим були правитель канцелярії генерал-губернатора Жандр, ополядчений француз, жандармський полковник Гржибовський, поляк²⁾; председатель якоїсь палати, здається, уголовної—Янкулію; чиновник особих доручень при губернаторі Кільчевський; інших не памятаю. Допит вів Андрієвський. Я зараз примітив, що це чоловік розвинений, здержаний і безсторонній, чого об інших членах комісії не можу сказати. Допроси розпадались на дві частини: перша про існування кружків студентських, друга про пропаганду в народі, головним робом про подорожі; питання про кружки було формульоване так, щоб довести існування таємного товариства. Існування кружків я не отрицав, признав, що були справді літературні вечери, на котрих читались реферати про спеціальні наукові—історичні теми, але ж організації ці кружки ніякої не мали. Участь в них приймав хто хотів і коли хотів. Теми для рефератів усяк сам собі вибирав. Мене спитались, чи в мене не зосталось яких небудь рефератів. Я сказав, що можу доставить два чи три, про церковну Унію, про початок козацтва і про побут селян у нашому краю в 18 віці. Потім перейшли до другої половини, про пропаганду в народі і про подорожі. Спитали, з якою метою були ці подорожі. Я одвітив, що єдина мета була в мене—познайомитись з побутом народа, з його етнографією і остатками історичних споминів. На питання, чи серед подорожі не слуцалось мені говорити селянам про те, щоб різати панів, я одвітив, що таких розмов у мене справді ніколи не було і як доказ запропонував комісії, що я готовий представити маршрути своєї подорожі. З проханням, щоб комісія зробила допит в указаних селах і найшла хоч одного селянина, з котрим я б говорив про різню. Всі ці допити велись доволі довго. Перший сеанс заняв цілих п'ять годин. Серед систематичних запитань Андрієвського, інші члени комісії втручались доволі неуміло; так Янкулію старався вибрати моменти, де вся моя увага була звернена на одвіт і разом обертався дуже швидко з запитанням, наприклад: „А председатель у вас был?“ Прийшлось одповідати, що ніякої нужди в председателі ніколи не було. Або знову, также несподівано, питання; „А реферати о коммунизме у вас читались?“ Я одвітив, що політичною економією мало займаюсь і про комунізм маю дуже неясне поняття. Полковник Гржибовський держався другої тактики. Він переривав мене доволі грубо словами: „Как хотите, я этому никогда не поверю, все это неправда“. Після двох чи трьох таких переривів я обернувся до Андрієвського з проханням, щоб він попросив полковника або приводити факти, по його думці неправдиві, або висловити мені поводи його недовір'я, тому, що без цього я не знаю, що йому одповідати. Андрієвський в півголоса сказав Гржибовському: „Оставьте, кажется его рассердить нельзя будет“. Після скінчення допроса Андрієвський сказав мені, що мої по-

¹⁾ Підписувався він Грибовский, В. М.

²⁾ Справа ця називалася: „О студентах унив. св. Влад., входивших с крестьянами Бердич. у. в суждения об улучшении их быта и проч. в этом деле о образовавшемся между студентами обществе коммунистов“. Її використано в статті В. Міяковського „В. Б. Антонович перед слідчою комісією“. Червоний Шлях. 1923, ч. 3.

яснення здаються йому задовольняючими, що ще разів зо два прийдеться мені побувати в комісії, але що він не знаходить потрібним арештувати мене. Затім одпустив мене на волю. Ще разів зо два прийшлося мені бувати в комісії, принести рукописи, про котрі мова була, і дати де-які пояснення. Тоді діло скінчилось, і більше мене не тягали. Результата ж опрeдeлення комісії мені не об'явили. Трошки трудніше пройшла справа Рильського, хоч він і відповідав те саме, що я, але як чоловік більше молодий і нервовий, він гарячився, на грубі виходки одвічав теж грубостю, иноді сарказмами, так що комісія порішила вислати його в Казань, хоча після, даючи загальні суждення про обидва діла разом, змінила свій попередній присуд і порішила оставити нас обох під строгим надзором поліції. Дня через три після першого мого допросу діло все було передано для перегляду губернському маршалкові Горватові, котрий розказував, що він читав подслідственні відповіді і найшов, що люди призналися в усіх своїх учинках, та тільки зробили це так хитро, що причепитись юридично нема до чого.

До цього часу вся діяльність наша велась серед товаришів польської корпорації. Корпорація ця була сильна і добре організована. Статут складав товариш Єніч; в принципі вся корпорація розпадалась на п'ять землячеств (gmin); доволі правильно були зазначені функції землячств, їх виборна система, складки і інші студентські інституції. Та гміна, в котору ми були записані, була гміна українська. Нам здавалось, що ми зуміємо поволі обернути цю гміну в українство. Але прийшлося тієї думки¹⁾ зрeктись. З одного боку ворожнеча з шляхтою ставила нас в дуже трудну позицію, з другого боку, з 1860 року почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготовляла повстання. Очевидячки являлось, що культурний напрям, який ми розвивали, не удержить більшости, і так або инакше може заплутати нас в інсурекційне діло. Зібравшись тісним кружком, ми порішили стати на ясну точку. Всім товаришам свого кружка ми предложили вибрати одно з двох: або зоставатись далі при своїй роботі, і в таким разі виписатись із гміни і засновати свою, справді таки українську громаду, або кому трудно зробити той рішучий крок, зоставатись в гміні і розірвати з нами звязки. На зборі нашого кружка 15 чоловік рішились вийти з польської корпорації. З них пригадаю кілька чоловік, котрі до кінця життя зоставались вірними українській ідеї. Це були: Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький і де-кілька інших, котрі або раніше померли, або я загубив їх сліди.

Догляд поліції в перші годи був доволі невиконаний. За два роки мені прийшлося відповідати про 12 діл, дуже різномастних; все ж таки не проходило 2—3 місяців, щоб мене не кликали для відповіді. Пригадаю собі важніші з цих діл. На першому місці стояли діла, причиною котрих були показання поляків, що вже почали судитись за інсурекційну конспірацію. Хоча до тієї конспірації ми не мали ніяких відносин, але ж судившіїся поляки прийняли метод покривати свої звязки і відносини, заміняючи прозива своїх людей нашими прозивацями. Так, наприклад; у відомому ділі Огриска він показав, неначе б то я приїздив до Петербурга, щоб дати йому адрес літератора Крашевського. Чиста нісенитниця, бо Крашевський тоді видавав дуже розповсюджену газету „Gazeta Polska“, де його адреса друковалась що-дня, і не було ніякої потреби нарочито їздити з Києва до Петербурга, щоб її завезти.

¹⁾ На половині цього слова „дум...“ кінчається відомий текст записок, надрукований в 9-ій книзі Л. Н. В. за 1908 р. (стор. 406). Далі йдуть новознайдени сторінки.

В процесі подольських маршалків, що подавали петицію про те, щоб прилучити подольську губернію до царства Польського, один із обвинувачених маршалків—Ліпковський виявив, що петиція їх мотивується тим, неначе київський уряд протезирує українофільство, що грозить житні польських дворян і т. ин. Були діла зовсім випадкові. В подольській губернії була сім'я поміщиків Ге; із чотирьох братів один відомий, як маляр, другий, Григорій був співробітником „Основи“, третій Йосип нахдився давно в кореспонденції з нашим кружком¹⁾. Загалом усі вони більше або менше українофільствували. Не знаю, з якого powodu, у Йосипа Ге зроблений був трус. Найшли при цьому кілька моїх листів. Правда, нічого ясно неблагонадежного в них не було. Все ж таки були вирази більше або менше сумнівні. Комісія, що допитувала мене про це діло, головним чином старалась в'яснить, для чого мої листи писані по українськи. Прийшлося одповісти, що мова ця не заборонена законом і, на мій погляд єсть одна з самих багатих, хоча малооброблених слав'янських мов. Слідовател-ь замітив мені, що мої пояснення дуже ризиковані і радив мені в моїх інтересах переімінить їх. Я одвічав, що так як пояснення мої правдиві то мінять їх не приходиться.

Затім насунулось діло Познанського. Діло це состояло в тому: Познанський, чоловік дуже щирий, порішив поселитись серед народу, добув собі місце прикажчика у одної пані (Габель, вдови жандармського полковника) і став жити зовсім по народньому, женившись на місцевій селянці. Його добрі відносини до селян і значний вплив, який він встиг виробити собі, звернули увагу сусідніх поміщиків. Посипались доноси, все ж таки про різню. На дуже настирливі домагання сусіднього поміщика Парчевського, канєвський ісправник арештував Познанського і оповістив про це губернатора. Але позаяк ні в доносі Парчевського, ні в рапорті ісправника не було конкретних фактів, але тільки огульні разглагольствованія, то вища адміністрація порішила Познанського випустить, ісправникові же дати виговор за превищення власти, позаяк він власною владою не мав права арештовувати дворян. Тим не менше зроблено було слідство, до котрого притягли всіх приятелів Познанського, названих в доносі. Про відносини до Познанського зостався мені в пам'яті один анекдот. Не знаючи, що над ним висить біда, ми з Рильським поїхали до нього в гостину. Через дві чи три години після цього приїхав становий пристав, потребовав наші паспорти і послав з ними розсильного до ісправника. Тимчасом, так як діло було над вечір, то він остався ночувать з нами. Мені прийшлося забавлять його розмовою, бо в Рильського була пропасниця, і він увесь вечір пролежав, укрившись свиткою і тремтячи од лихорадки. Становий розбалакавшись порадив мені, щоб ми завтра вранці виїзжали на пароход до Київа—„будет спокойнее и вам и мне“.

Справді, на другий день вранці ми поїхали, а становий провів нас до самого парохода. В близькому сусідстві від села, де жив Познанський, був великий маєток Остен-Сакена, у котрого домашнім лікарем служив мій товариш Андрієвський. Через де-кілька місяців після Андрієвський, бувши в Київі, зайшов до мене розказать про свою розмову з тим же становим. Не знаючи про те, що ми з Андрієвським товариші і приятелі, становий розказав йому про наш візит у Познанського. „Иногда,—говорив становий,—правительство предпринимает лишние хлопоты. Так у мене

¹⁾ Йосипа Мик. Ге військовим судом р. 1865 було засуджено на заслання до Сибіру за підготовку до повстання в 1863 році. При трусі в нього одібрано було листи Антоновича і одною з провин Ге було виставлено—„корреспонденцію с подозрительным лицом Владимиром Антоновичем“.

єсть список 16 революціонерів, котрих я повинен стерегти, як приїдуть в мій стан. Недавно два з них приїхали до Познанського. Я зараз же прийняв мери. Розмістив 12 понятих в сусідніх хатах і сам не без страху ввійшов у хату Познанського. Я думав, що революціонери—люди великого росту, ходять, розпоряжаються, кричать і, чого доброго, б'ють по морді. Коли ж прихожу в хату: один лежить в куточку і труситься, другий малого росту, говорить тихо і оброщається ввічливо. Які це у чорта революціонери!“

Те діло, которе найбільше нам коштувало клопотів, це було діло про семілітню школу. Школа ця існувала вже годів два чи три. Ми хтіли з хлопцями пройти курс гімназії, розуміється з своїм напрямком. Але як затяглась поліційна опіка, прийшлося хлопців роскасіровать. Ми їх розібрали по своїх квартирах по два або по три і порішили, не одкладаючи на далі здать їх в гімназію. Тільки що ми встигли це зробити, як на квартиру, де поміщалась школа, явилась поліція з трусом, але застала тільки двох хлопців, а решти в школі вже не було. Почалось слідство. Потягли до одвіту всіх, хто в неї учителював. Ми стояли на тому, що школи в нас не було, бо по закону школою називається таке учебне заведеніє, де єсть не менше семи учнів. У нас же єсть по два, по три учні, которі нам доручені родичами за плату (в сумі було у нас 16 учнів). Слідователі звернули увагу на сочиненія учнів. Але ми цього сподівались і через те забрали з школи всі сочиненія на теми більше або менше патріотичні і zostавили такі, що були на теми або індиферентні, або благонадежні. Серед їх слідователь вибрав сочиненія про Дмитрія Донського і допитовався, із-за чого така тема була дана учням: „Как хотите, говорив він, а это с целью прославления свободы!“ На це я образився за честь Дмитрія Донського і став допитувать у слідователя, чи він бажав би, щоб Росія досі була підвластна монголам. Слідователь неначе-б засоромився і залишив цей сюжет. Як епілог відносин до поліції за цей час пригадаю екзамен, який нам учинив головний наш опекун, пристав Матковський. Він порішив серьезно занятись довіреним йому надзором. Через те закликав нас по одинці і проїздив екзамен благонамеренности. Першим попався йому товариш Давиденко, котрий був завідующий школою. Це був чоловік, котрий зовсім не звертав уваги на свій костюм і обстанову. З нього сміялись, що в його костюмі не було ні одного гудзика, а все шнурочки і ремінці. Після Давиденка черга була за мною. Знавши формальні відносини поліції до людей, я зібрав у знайомих різні частини костюма, котрий в сумі ввійшов доволі шикарний. Затім Матковський, глянувши на мене, не витерпів і сказав: „И как тут угадать людей! У одного драна свита і все ремешки да ремешки, а другой прилично одетый“. Тоді почався самий екзамен. Памятаю, що перше питання було таке: „Что такое, по вашему мнению, Литва?“ Я одвітив, що Литвою називаються губернії Віленська, Ковенська і Гродненська. „Хорошо, сказав він, но кому она должна принадлежать по вашему?“—„Губернии эти принадлежат России, значит, и вопроса об этом быть не может“. В такому тоні пішли і дальші запитання, яких я вже і не памятаю. Кінчилось усе наївною виходкою Матковського: „Скажите мне неофициально, какие вы книжки читали, что можете ответить на всякий вопрос. У меня в будущем году сын поступает в университет, и я б хотел ему посоветовать прочитатъ эти книжки“. Я сказав, що книжок дуже багато, і всіх прочитаних я не пригадаю, але можу йому посоветовать хороший каталог, хоч би книгарні Глазунова і вибратъ звідти все, що йому буде здаватися корисним. Відносини мої до Матковського прийняли зовсім несподіваний характер. В звичайних відносинах я почував, що треба йому дати хабаря,

щоб він легче вів надзор. Але ж грошей у мене зовсім не було. Він сам дав мені вихід з цього становища. Тоді губернатором був у Києві доволі ліберальний чоловік Казнаков. Він мав звичай переглядувати місцеві газети, одмічати усі статті про зловживання влади і робить дослідження з цього приводу. Через те поліція його дуже боялась, а ще більше боялась обличительних статей. Раз до мене явився Матковський і сказав, що я йому можу оказати велику услугу. Діло в тім, що в „Кієвському Телеграфі“ була стаття, де його обличали в якихсь неправильних дінях по шинкам. Він просив одповісти на це оправдательною статтею. „Окажіть мне эту помощь, а моя помощь будет вамъ не лишнею“. Я сказав, що можу написати йому статтю, але тільки під умовою, що я не буду її підписувати. „Это пустяки, сказав він, у меня есть сто человек таких, что подпишут“. Так установились наші відносини. Він давав одобрительні одзиви про мое „поведеніє“, а я раз у два або три місяці писав йому полемічні статті. З відносин до Матковського можу ще згадати доволі характерний факт. „В Кієвському Телеграфі“ якийсь обиватель умістив дуже різку статтю, в котрій жалівся на часті крадіжки в горді і на те, що злодії завжди застаються не розшукані, бо їх покриває своєю опікою либедський Меркурій. Матковський не добре розумів, в чім діло і порішив попросити пояснення. Раз я сів в Архиві працюючи над актами, коли появився квартальний и спитався, де мене можна знайти. Розуміється, всякий допит поліції не робив на мене приємного вражіння. Я спитався квартального, чого йому треба. Він попросив вийти в осібну хату і сказав, що Іван Павлович, т. є. Матковський просить пояснити йому „чѣмъ завѣдывалъ богъ Меркурій“. Побачивши, що діло сміхотворне, я посовітував квартальному спуститися в професорську лекторію і попросити пояснення у професора Драгоманова, котрий в університеті завідує грецькими богами. Квартальний предложив мені таке питання: „а може б і ви могли сказати?“ я одвітив, що дещо можу сказати, але не ручусь, щоб воно було дуже певне. Він достав книжочку і приготувався. Я нарочито, догадуючись в чім діло, став говорити зовсім сторонне, що по словам Гомера Меркурій проводив душі померших на той світ, що греки лічили Меркурія опікуном злодіїв. Квартальний, записавши остане указаніє, сховав книжочку і став мені дякувати. „Да почакайте, сказав я, може я ще що пригадаю!“ „Нет, сказав він, совершенно достаточно“. І з тим пішов.

Початок української громади ¹⁾.

Вертаючись до кружкових наших відносин після розрива з польською корпорацією, ми порішили прилучитися до української громади, котра вже тоді існувала,—але про це буде в иншій частині споминів,—а також завести правильні зносини з редакцією „Основи“. Для цього доручили мені поїхати в Петербург і завести стосунки з редакцією. В редакції Василь Михайлович Білозерський прийняв мене дуже привітно й ознайомившись загалом з тим, що я міг сказати, попросив зайти у вечорі на довшу розмову. Вислухавши загальну характеристику відносин у нашому краї польської суспільности до українства, він предложив мені письменно це виложити. Так як я ждав цього, то у мене була готова стаття Рильського про ці відносини, котру я й оддав Білозерському, зро-

¹⁾ В цьому місці в рукопису стоїть довга риса, яка розділяє текст. До цього розділу ми й відносимо назву останнього розділу, що її було дано самим Антоновичем.

бивши де-які доповнення по його вказівкам.¹⁾ За тим редактор сказав, що журнал буде зовсім одкритий для нас і просив співробітничать в ньому. А за тим просив дрібні біжучі факти вже як інформації присилать в редакцію. Ми з цього дозволу скористувались доволі широко. В „Основі“ появилась друга стаття Рильського вже за його підписом і за тим дві мої статті, теж з підписом. Друга з них моя „Исповѣдь“ викликана полемікою польського літератора Фіша (Подаліца) була остатнім голосним актом розрива з польською суспільністю.²⁾

Зараз після приїзду мого в Київ—це було в 1850 році, я поставив як можна більше познайомитись з українською літературою й джерелами української історії. Доставать ці джерела було доволі трудно. Недавно пройшов процес кирило-мефодієвського братства і через те доставать усе українське було трудно. Так, три роки всі мої розшукування, щоб ознайомитись з творами Шевченка були даремні. Допіро на третій рік я міг достати „Чигиринського Кобзаря“ і то під великим секретом. Джерел до української історії було не багато в ті часи. „История Руссов“ була заборонена. Я достав її в рукописному виді у букініста на Подолі. За тим прочитав Бантиша, Маркевича й Ригельмана, літописи Грабянка і Самовидця й, накінець, літопись Величка, котора дала мені багато знання: розуміння козацької епохи. За тим довелось мені прочитати три томи „Киевлянина“, що видавав Максимович, кілька томів „Молодика“ харківського, та збірники пісень: Максимовича, Метлинського й Срезневського. Цими книжками в той час обмежувались всі джерела для українофільства. Разом з тим став я шукати серед товаришів людей, що більше мене знали й займались українськими ділами, але на нещастя таких людей, здається, зовсім не було. Серед студентів ніхто не говорив по українськи й мої питання про літературні та історичні джерела зустрічали як зайву й ексцентричну вигадку. За три роки я зустрів тільки одного чоловіка, котрий мав хоч слабе; але все ж таки поняття про те, чого я добиваюсь. Це був студент Самусь, котрий дав мені збірники пісень, але далі цього сам він не йшов. Допіро на четвертий год я зустрів доволі оригінально двох людей, котрі більше або менше відчували українську національність. Про одного з них, Николая Сильвестровича Ковалевського, я почув серед товаришів сміхотворне оповідання, що він постійно розказує про українську національність і, як сміялись товариші, хоче бути малоросійським імператором. Я зараз же пішов до його знайомитись. Це був чоловік вже не першої молодости, літ під тридцять, дуже доброго й привітного характеру, з виробленим національним почуттям. Другий чоловік, про которого я зовсім випадково дізнався, був медик Федір Панченко. Про його я прочув, що він чоловік оригінальний. Жив він в общих квартирах казенно-коштних студентів. До його прийшли побачитись його батько і брат, обидва селяне, і він не тільки не соромився, але дуже привітно вітав їх, що привело в удивленіє його товаришів по камері.

Незабаром познайомився я з Панченком. Від його першого почув я про Кирило-Мефодієвське братство, і він мені добув „Чигиринського Кобзаря“. Так склався перший кружок український, з которого потім розвилась „Громада“.

В. Міяковський.

¹⁾ Стаття ця була надрукована в „Основі“ з підписом „Грицько Чорний“. П р и м. в р у к о п.

²⁾ Тут кінчається оригінальний текст і далі йде як в Л. Н. В. кн. 9, ст. 406—407.

ЗАПОВІТ ОЛЕКСАНДРА II І ОКРАЇННА ПОЛІТИКА.

На початку Жовтневої революції мені випадково пощастило перечитати бувше раніш недоступне діло одної з центральних установ колишнього міністерства імператорського двору. В ділі знайшлася копія заповіту Олександра II, якого, як відомо, ніде досі не було оголошено. Копія заповіту була власноручно засвідчена що до вірності з оригіналом Олександром III.

Усякий, кому доводилося мати діло з рукописами Олександра II, відразу міг переконатися, що ця копія є найдокладніша копія з оригіналу: в ній додержано всі характерні особливості рукописів Олександра II: незмінні риски після крапок, яснота нових рядків, підкреслення слів і т. и.

Заповіт було написано в Ливадії 8/20 вересня 1876 р., значить за 4¹/₂ років до події 1 березня 1881 р. З діла видно, що заповіт відносився до 1881 року, цеб-то, що його не було скасовано ніяким пізнішим роспорядженням.

Як читач довідається, заповіт має сімейний і політичний характер. Мало не всі сімейні навчання носять політичний зміст. Що до державного ідеалу, якого заповідав Олександр II своєму синові, то він дуже короткий і цілком визначений. Силу Росії Олександр II вбачав у монархічній устрії й в охороні єдності держави; він навіть визнавав за згубне окремих розвій окремих народностей своєї імперії.

Де-які заповітні вимоги підкреслено такими словами, як „заклинаю“, що 4 рази повторюється в документі.

З окремих частин заповіту звертає на себе увагу посилання на заповіт Миколая I, родинне атестування Олександра III й особливе призначення одного з капіталів, про що написано було власноручного листа до наслідника. Мабуть це останнє роспорядження відносилося до морганатичної сім'ї Олександра II.

Під час розрухи 1917 р. в Петербурзі, архіви державних установ перебували в прикрім становищі, а де-які цілком загинули. Можливо, що в революційнім вогні знищено й заповіта Олександра II. Коли-б це сталося, то нижче подана від мене копія буде єдиним джерелом збереження для історії цього документу.

Значіння він має й для історії України, яко частини бувшої Російської імперії, хоч про Україну в ньому й не згадується. А одна з заповітних вимог одбивалася й на українському питанні—це заборона окремого розвитку народів, яка висловлена в дуже загальній формі й яку автор заповіту ідеологічно мотивує умовами державної єдності й могутності Росії.

Перший у Києві, кому мені довелося показати цей історичний документ, був шановний історіограф небіжчик В. С. Іконніков. Він дуже радив мені як-найшвидче надрукувати заповіта, аби зберегти його для історії та щоб попередити появлення апокрифів і підробки. Відсутність у Києві наукових журналів перешкодила мені це зробити й до цього часу.

Нижче подаю заповіт з захованням усіх особливостей оригіналу й правопису:

Ливадія 8/20 сентября 1876 г.

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа, аминь.

Лучшаго совѣта дѣтямъ моимъ не могу дать, какъ то, что завѣщаль намъ незабвенный Родитель нашъ: Завѣщаю имъ всѣмъ любить и чтить

Родительницу ихъ.—Пещись о ея успокоеніи; предупреждать ея желанія и стараться утѣшать ее нѣжною ихъ попечительностію.—Никогда ничего важнаго, во всю ихъ жизнь, не предпринимать, не испросивъ предварительно ея совѣта и материнскаго благословенія.

Заклинаю ихъ не забывать никогда словъ ихъ Дѣдушки, которыя я имъ часто повторялъ,—что вся ихъ жизнь должна быть посвящена службѣ Россіи и ея Государя, чувство, которое въ сердцахъ ихъ должно быть нераздельно.

Тожє закливаю и всѣмъ прочимъ членамъ нашего семейства.

Я увѣренъ, что сынъ мой, Императоръ Александръ Александровичъ, пойметъ всю важность и трудность высокаго своего призванія и будетъ и впредь, во всѣхъ отношеніяхъ, достоинъ прозванія честнаго человека, которымъ величалъ его покойный старшій братъ его Никса.—Да поможетъ ему Богъ оправдать мои надежды и довершить то, что мнѣ не удалось сдѣлать для упроченія благоденствія дорогаго нашего отечества.

Заклинаю Его, не увлекаясь ложными теоріями, пещись о постоянномъ его развитіи, основанномъ на любви къ Богу и на законѣ.—Онъ не долженъ забывать, что могущество Россіи основано на единствѣ государства, а потому все, что можетъ клониться къ потрясенію сего единства и къ отдѣльному развитію различныхъ народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо.

Благодарю Его въ послѣдній разъ, отъ глубины нѣжно любящаго Его сердца, за Его дружбу, за усердіе, съ которымъ Онъ исполнялъ служебныя свои обязанности и помогаль мнѣ въ Государственныхъ дѣлахъ.

Заклинаю всехъ прочихъ сыновей моихъ и всехъ членовъ нашего многочисленнаго семейства, любить и чтить своего Государя, отъ всей души служить Ему вѣрно, неутомимо, безропотно, до послѣдней капли крови, до послѣдняго издыханія и помнить, что имъ надлежитъ примѣромъ быть другимъ, какъ служить должно вѣрноподданнымъ, изъ которыхъ они первые.

Ставлю имъ въ примѣръ всѣхъ трехъ братьевъ моихъ и благодарю ихъ отъ души за ихъ вѣрную и добросовѣстную службу.—Увѣренъ, что они и Сыну моему будутъ продолжать служить съ тѣмъ же усердіемъ.

Сыну моему Александру принадлежитъ по праву первородства, (Аничковскій) собственный дворець въ Петербургѣ и Гатчинскій съ имѣніемъ и со всѣми принадлежностями, за исключеніемъ тѣхъ вещей, о которыхъ упомянуто будетъ ниже.

Ему же долженъ принадлежать собственный арсеналь мой, находящійся въ одномъ изъ павильоновъ Аничковскаго Дворца, равно и въ Царскомъ Селѣ.

Ему же завѣщаю, подаренное мнѣ покойнымъ Родителемъ, Бородинское имѣніе и желаю, чтобы оно всегда оставалось у старшаго въ родѣ.

Собственный капиталъ мой, хранящійся въ кабинетѣ, раздѣлить поровно между всѣми сыновьями моими, такъ какъ часть, причитавшаяся дочери моей, была уже ей выдана при бракосочетаніи, и съ тѣхъ поръ для нее ежегодно откладывалась только 6-ая часть того, что я могу добавлять въ мой собственный капиталъ, чему и велся особый счетъ въ кабинетѣ.—Часть эту слѣдуетъ ей выдать послѣ моей смерти.

Часть капитала, причитавшагося сыну моему Алексѣю, получила уже особое назначеніе, о чемъ дано было особое приказаніе кабинету, которымъ онъ и долженъ руководствоваться при выдачѣ ему остальнаго капитала.

Другому капиталу моему, въ кабинетѣ же хранящемуся, подъ названіемъ Особаго Собственнаго Капитала, даю особое назначеніе, указанное въ письмѣ моемъ къ сыну Александру, которое должно быть вручено ему послѣ моей смерти.

Благодарю отъ глубины сердца всѣхъ меня любившихъ и мнѣ вѣрно служившихъ. Прошу всѣхъ, кого могъ огорчить неумышленно, меня простить.

Прошу похоронить меня въ Петро-Павловскомъ соборѣ, у ногъ столь нѣжно любимой мною покойной дочери моей Александры, близъ стѣны.—Не могу при этомъ не поблагодарить Бога отъ всей души за счастье, которое онъ намъ даровалъ ее рожденіемъ и во все время короткой ея жизни на этомъ свѣтѣ.—

Нѣжная любовь ея, отъ самой колыбели, была величайшею моею радостью.

Желаю, чтобы меня похоронили въ мундирѣ Л. Г. Преображенскаго полка, въ которомъ я началъ мою дѣйствительную службу.

Образъ Спаса Нерукотвореннаго, который до кончины батюшки всегда возился со мною, долженъ быть повешенъ у моей гробницы.

Крестъ, который получилъ при крещеніи, оставить на мнѣ, равно и всѣ образа и кольца, которые носилъ.

Оставить на мнѣ такъ же браслетъ съ портретомъ Лины, который никогда меня не покидалъ.

Я умираю съ благодарнымъ сердцемъ за все благо, которымъ Богу угодно было меня наградить, съ пламенной любовью къ нашей матушкѣ Россіи, которой служилъ по крайнему моему разумнію, и сожалѣю только что не могъ произвести всего того добра, котораго столь искренно желалъ.

Прошу всѣхъ меня любившихъ молиться за успокоеніе души моей, которую предаю милосердному Богу, съ твердою надеждою на Его благость.

Аминь.

Подлинное писано и подписано собственною рукою въ Бозѣ почившаго Государя Императора Александра Николаевича: „Александръ“.

Съ подлиннымъ вѣрно: Александръ (собственноручная подпись императора Александра III).

М. Корнилович.

НЕВІДОМА ДРАМА ПАНАСА МИРНОГО.

Серед рукописів редакції Літературно-Наукового Вістника знаходилась невідома драма Панаса Мирного (Панаса Рудченка) ¹⁾ під заголовком „Не вгашай духу“, життєві малюнки в п'яти справах (227 сторінок), яка лишилась ненадрукована через те, що видання Літературно-Наукового Вістника було припинено, тепер вона передана до Полтавського Пролетарського музею.

Написана ця драма в 1905 р. Частина її, яка знаходиться в Полтавському Пролетарському музеї (№ 95) має дату 25/ІІІ 1905. Задумана вона-ж була мабуть раніше, бо серед паперів П. Мирного є чернетка адреси

¹⁾ За можливість скористуватися з цієї рукописи приношу свою подяку Н. Д. Романович-Ткаченко.

Заньковецької від 23 грудня 1903 р. (№ 106), а з приводу її 25-річного ювілею кілька поезій (№ 30—32). Таким чином, видно, що діяльність цієї видатної артистки цікавила П. Мирного, наслідком того, крім поезії, явилась і його драма в котрій він, як побачимо нижче, змалював постать Марії Константинівни. Дія відбувається, очевидно, в початку 80 р.р. минулого століття; у п'єсі говориться про заходи ліберальної київської професури, про відкриття В. Ж. Курсів, що було в початку 80 р. XIX ст.

До повітового міста після скінчення гімназії в Києві повертається молода дівчина Харитя Зайчиха. В останні два роки перебування в Києві, Харитя оберталася в гуртку молоді, який склався з гімназисток та студентів і який читав різні книжки, балакав та сперечався про те, що було написано в цих книжках, а нарешті тут співали та танцювали під роялю (42—43). Читала ця молодь більш такого, що сприяло виробити погляд на людське життя. Кожен задумався над тим, чим йому стати, як доведеться школу покінчити... Як своє життя заснувати так, щоб з його більше всього було користі за-для краю й народу. (42—43). Це був звичайний культурно-освітній гурток, який мав на меті виробити у своїх членів певний громадський світогляд. І Харитя гадала після скінчення гімназії поступити на Вищі Жіночі Курси в Києві, про відкриття яких тоді були зроблені заходи ліберальною Київською професурою, і іменно на педагогічні курси, бо, скінчивши їх, зразу можливо, по її словам, братися до діла (45). Крім того, її вабить до себе історія, Тут і про життя людей дізнається, і про тих великих поводарів, що вели їх за собою, допомагали вибитись на волю, заснувати краще життя. Окрім цього, тут може бути особистий виділ про письменників й письменство, що теж її дуже цікавить (45). Одним словом, це звичайна дівчина, яка стремить до широкої освіти, дівчина, яка ще не має певної громадської мети і яка думає, що перш усього треба „набути найбільше знання, а як ним скористуватися, про це вона ще не гадала. Їй здавалося, що це само потім прийде“ (46).

Дома у Хариті є мати—звичайна добра жінка і дядько Петро Петрович Хмара, бувший педагог, який через свої українські погляди мусів вийти в одставку і живе на пенсії. Це тип поступовця з т. з. утопічно-соціалістичними поглядами. Його світогляд ясніше всього проступає в його бесіді з Гунею-радикалом. Петро Петрович каже, що у нас самих, у житті людському є ті перепони, що не дають зразу всього добути. Треба потроху та помалу до всього доходити, камінець на камінець накладати, вивести ту чудову будівлю, що приведе людське життя в царство боже (68). Нам історія показує й доказує, що життя людське простує своїм натоптаним шляхом, і як ти його не спихай з тієї стежки, а воно знов на неї повертає. Усе робиться по черзі, поспіль одно за другим. Коли і лучиться іноді могучим реформаторам збити його з натоптаного шляху, перескочити через чергу, то того нічого доладного не виходе. Візьміть ви першу революцію у французів. Що то за радикальні були заміри! А куди їх знову життя повернуло?“ (69).

Але як конечний ідеал він має соціалістичні думки. Він думає, що життя громадське повинно бути улаштовано на зовсім інших засадах, ніж ті, які він бачив навкруги себе, щоб усі рівні були, усі однаково мали, кожний володів тільки тим, що сам своїми руками спроможеться заробити. А то тепер як завелось? Люде помежувалися так, що в одного, куди-б тільки він не задумав,—всюди доступ,—і до панування, і до служби, і до науки; а в другого—тільки й права, щоб мозолявими руками собі хліб загорювати (152),—і він малює ідеал такого життя, здійснення якого ми бачимо у відомому творі Панаса Мирного

„Сон“. Очевидячки, це були улюблені ідеї самого автора, коли він висловлює їх і від самого себе, і доручає їх висловлювати дієвим особам своїх творів. Між иншим Петро Петрович був якимсь видатним громадським діячем, бо коли Харитя їхала додому, то у Києві їй всі казали: „Щаслива ти, що їдеш додому. Там Петро Петрович живе... багато він знає, дуже освічений чоловік... отого послухати“ (46). Але, як ми вже казали, по своїм поглядам, Петро Петрович належить до типу поступовців, до дрібно-буржуазної інтелігенції, і цій останній надає великого значіння в історії. В бесіді з Гунею він каже, що у нас досі тільки й є два стани—пан та мужик, а до тієї буржуазії, що в Європі так пекувалася про освіту людей та про їх права, нам ще далеко“ (67). Проти такого погляду рішуче повстає Гуня і каже, що нам зовсім не треба тієї химерної буржуазії, з її химерними витівками, коли вона не принесла людям справжнього щастя, ні однакового за-для кожного достатку. Сама набула собі всякого добра, тай верховодить, а про бідноту, та про тих, хто не зміг видратись угору, їй байдуже (67). Повстає Гуня і проти народолюбства в формі українства, проти милування тими одмінами, якими одрізняється одна порода людей від другої і які перечать їм полюбити одно одного, стати братами (70). Гуня каже, що він по породи українець, а по думках чоловік тай годі, любить всіх людей однаково (72). Але такої думці заперечує українець Юрасенко, який каже: „Ото-то й є, що ви, космополіти, зарубили собі на носі, що народолюбство доводить тільки до ворожнечі поміж людьми і не сприяє братерству, а це—брехня“ (70). Всі разом на його думку, любити не можна, і космополітизм із його любов'ю до всіх людей є распутство, яке нагадує распутство тих жінок, що люблять усіх чоловіків (72). Таких же думок відносно національного питання додержується і Петро Петрович, укладаючи в них той соціальний зміст, про який говорилось раніше.

Серед таких обставин, повернувшись додому, опинилась молода дівчина Харитя, яка ще не встигла витворити собі певного світогляду. До її приїзду в будинку матері було дуже сумно, бо через лібералізм Петра Петровича в неї ніхто не бував, боячись себе скомпрометувати. Але, коли приїхала Харитя, то у неї почала бувати молодь, яка і задумала зробити українську виставу з благодійною метою. „Добрий“ справник дозволив таку виставу тільки з тим, щоб про нього не оголошували в газетах, і була поставлена „Наталка Полтавка“. Всі, хто приймав участь у цій виставі, дуже добре грали, і особливо Харитя, так що це зробило дуже велике вражіння на місцеву публіку, і навіть протопоп міста Хведір, захопившись театром від переказів своєї матушки, яка була на виставі, прийшов подякувати Хариті за її гарну гру. Захопився грою Хариті, а ще більше її красою, і місцевий інженір Крушельницький, який теж прийшов до Хариті подякувати їй „за то высокое наслаждение, которое доставила (ему) ее бесподобная игра, так очаровавшая всех“ (104) і крім того попрохати артистів, щоб вони поставили цю саму п'єсу в його залізничних майстернях, щоб дати розумну розвагу робітникам. Артисти погодились, спектакль було поставлено, а на решті Крушельницький закохавсь у Хариті і зробив її пропозицію стати його дружиною. І ось у душі Хариті підіймається страшена боротьба, так що вона навіть заслабла. Автор не малює нам докладно причин цієї боротьби—треба думати, що Харитя закохалась тільки зовнішньою красою Крушельницького, але своїм серцем почувала, що він чоловік не добрий. Мати проти цього шлюбу, бо Крушельницький був поляк, а Петро Петрович радить Хариті тільки тоді виходити за Крушельницького заміж, коли вона відчуває, що дійсно його кохає. Але Крушельницький остаточно привабив до себе Ха-

ритю тим, що обіцяв їй повну волю учитись, грати і взагалі розвивати свої артистичні таланти. Шлюб Хариті з Крушельницьким був нещасливий. Крушельницький виказався чоловіком недобрим, хапуном, ворогом усякого визвольного руху, і коли почалось перше непорозуміння між ним і його жінкою з приводу того, що вона продовжувала свою артистичну діяльність, то він навіть зробив донос на її дядька Петра Петровича, обвинувачуючи його в крамольних ідеях. Про все це дізналась Харитя, і, нарешті, покинула свого чоловіка, щоб не забруднити своєї чистої душі в тих обставинах, в яких вона опинилась. Якраз у цей час її знайомий, який теж приймав участь у виставах, Довбиш, бувший офіцер, який кинув військову службу, щоб бути вільним, одержав від Кропивницького оповістку про те, що Кропивницький закладає свою трупу і має думку удатись до столиці. Кропивницький запрохував і Довбиша в свою трупу і питав, чи не знає він ще кого, хто-б згодивсь до його заміру пристати. Особливо йому жінок та дівчат зовсім бракувало. І Довбиш пропонує Хариті: „Даваймо разом утирати заплакані очі матері Україні“ (215). Харитя кидає свого чоловіка, і цим закінчується п'еса.

Уже із переказу змісту п'еси видно, що вона не має драматичної дії,—це дійсно життєві малюнки, як казав їх автор. Відомо, що Панас Мирний не мав видатного драматичного таланту, не проявив він його і в цій п'есі. Велика п'еса складається із балачок дієвих осіб, які й виявляють свої характери в бесідах ¹⁾. З де-якими особами ми уже познайомились, залишилося сказати де-кілька слів про других.

Це перш усього о. Хведір Гуня, батько того молодого радикала, про якого ми вже казали. Це звичайний піп, який тільки і пеклується про свою кешеню і про те, щоб у нього було побільше парафіян. Як він міг захопитися театром через переказ своєї матушки, це залишається незрозумілим,—це зроблено тільки для того, щоб і цей тип вивести перед очі глядачів.

Досить живий тип, але звичайного обивателя, реготуна, намальовано в постаті старого Сидора Трохимовича Юрасенка, міського скарбника. Останні типи міської інтелігенції, зараховуючи сюди і молодого українця Юрасенка, теж штукаря, дуже бліді і не виразні.

Більш яскравості ми бачимо в народніх типах—бабі Килині і коївці Прісці. Перша являється типом, правда не новим, самовідданої слуги, яка виходила баришню Харитю й до кінця хоче пеклуватись про неї, а друга—Пріська це тип моторної дівки, яка попсована міським життям і може скакати в гречку зі своїм паном.

В основу цієї п'еси, можна думати, лягли дійсні події, а в де-яких образах, намальованих у ній, ми можемо бачити дійсних людей, які навіть живуть і до сього часу.

Так у Довбишу офіцері, якого автор малює, як чоловіка високого росту, з чорними довгими усами, який виглядає дужим козарлюгою,—без усякого сумніву, можна бачити Миколу Карповича Садовського. Якраз у той час, коли відбувається дія у п'есі (в початку 80 р.р.) М. Садовський служив офіцером у Бендерах і грав разом із М. Заньковецькою в аматорських спектаклях: уже тоді вона зробила на нього „страшенне вражіння, як незвичайно талановита людина“. (М. Садовський, Л. Н. В. 1907, кн. VI, 410). У Хариті тоді треба бачити М. К. Заньковецьку, яка теж, як і Харитя, походила з дідицького роду, скінчила гімназію, правда не в Києві, як Харитя, а в Чернігові, де вона ще гімназисткою брала

¹⁾ Чимось штучним показується і те, що Харитя, дочка багатой господині, 5 років вчилась у гімназії в Києві і ні разу за цей час не була дома.

участь у виставах учнів і робила велике вражіння („Україна“ 1907 р. XI—XII). Харитя теж, пробуваючи в Києві, грала Н. Полтавку і, по словам Юрасенка, дуже гарно (57). Покинувши військову службу, М. Садовський, по пропозиції М. Л. Кропивницького, поступив в українську трупу, (ibid. 404), що зробив і Довбиш, а потім, коли Кропивницький склав свою окрему трупу і треба було для неї прем'єрку, то указав йому на Заньковецьку, яка й виступила перший раз у трупі Кропивницького в ролі Н. Полтавки¹).

В особі-ж поважного навчителя, Петра Петровича, який має великий вплив на всіх, хто коло нього обертався, треба бачити відомого Дмитра Павловича Пильчикова, який залишивши урядову посаду в Полтаві, оселився в Харкові, де й жив до кінця свого віку (1893 р.). Останній період його життя в Харкові носив на собі характер миру та супокою без особливих турбот, без особливих хвилювань, каже в своїх посмертних згадках про нього Іван Сердешний („Правда“, 1893 р., 696). До кінця свого віку небіжчик Пильчиков невтомно працював за-для свого ще більшого саморозвитку, хоч він мав уже без того широкий та міцний ґрунт всебічної ерудиції. Хата його була відчинена як для української так і для московської молоді, і кожен міг почути від нього любе та правдиве слово по тому чи іншому питанню, яке-б його зацікавило. Автора спогадів Пильчиков зі сльозами на очах благословив щирим словом на рідну працю на трудному безпросвітному шляху до щастя та волі України (ibid). Про великий вплив Дмитра Павловича на брата М. Садовського—Івана Тобілевича—ми знаходимо дані в спогадах Софії Тобілевич. Іван Тобілевич, познайомившись з Пильчиковим, увесь свій вільний час просижував у надзвичайного вчителя. З цього часу він почув, що наступила нова ера для його духовного розвою, що його сіре, одноманітне життя розцвітає живим цвітом нових питань і інтересів. Самий спогад про Пильчикова й на схилу життя запалавав в душі Івана давній молодий ентузіазм, який будили йому проповіді того справжнього апостола науки й народололюбних ідеалів. Тільки дякуючи його ясному розумові, його силі слова й переконань, що гуртувала біля нього думаючу молодь, Іван став тим, чим він був вже до кінця віку, щирим народолобцем узагалі, а свідомим українцем зокрема (Л. Н. В., 1913 р., III, 531).

Таким чином, великий вплив Пильчикова на одного з сім'ї Тобілевичів—Івана нам відомий. Певне він міг відбиватися через Івана і на других членах цієї славної родини. На жаль, ми не знайшли ніяких даних про родинні звязки М. К. Заньковецької з Пильчиковим (як у Хариті з Петром Петровичем), може їх і не було, письменник може й вільно комбінувати факти дійсности, але тепер нам стає ясным, відкіля й у Тобілевичів і у М. К. Заньковецької явилась така любов до рідного краю й до рідного театру—все це з'ясовується впливом Дмитра Павловича Пильчикова, образ якого й намалював нам Панас Рудченко в постаті Петра Петровича, показавши його значіння для розвою української свідомости серед тих тяжких умовин, в яких тоді приходилось жити.

Все те, що ми сказали про цю п'єсу Мирного, разом з тим, що ми здобуваємо з аналізу другого його твору „Пропаща сила“, кидає де-який світ на процеси творчости нашого письменника. Очевидячки, він належав до так званих поетів-реалістів, які в своїй творчості виходили од дійсности і тільки цю

¹ В бабі Килині—нянці Хариті П. Мирний, очевидно, обмалював відому няню М. К. Заньковецької, стару бабу Сухондиху, від якої Марія Константиновна—як каже її біограф—пройнялася любов'ю широю до простого люду, полюбила українську мову, українську пісню (О. Корольчук, На честь сорокалітньої праці М. К. Заньковецької).

дійсність комбінували, перетворювали в своїй фантазії відповідно своїм художнім завданням.

І ця драма, як і інші твори П. Мирного, перейшла також через цензуру його старшого брата Івана. Яку участь узяв Іван в утворенні цієї п'єси, ми сказати не можемо, бо про це не залишилось, наскільки нам відомо, ніяких слідів у паперах П. Мирного, але в остаточній рукописі 1905 р. є дві вставки Івана, написані його рукою. Одна знаходиться в справі 3 на стор. 105. Сидір Петрович каже о. Хведору між іншим так: „Всі гріхи наші на себе приймаєте... Другий би не видержав такої ваги, а ви слава тобі господи“. Потім він каже, що о. Хведір любить дуже жидів христити—„жидів христите—аж усі кричать! а найбільше по часті женського полу, тоб-то жидівок—преимущество оддає женському полу“. Тут же в цій вставній Іваном сценці о. Хведір дуже пеклується про те, щоб у нього було побільше прихожан, і каже католику Крушельницькому, що йому треба належати до його приходу, бо він усе-таки християнин. Друга вставка зроблена Іваном на стор. 114. Петро Петрович балакає з Крушельницьким про політику, але Крушельницький каже, що він нею не цікавиться й гадає, „що якби в Польщі було менше волі, то вона б існувала і по сей час.“

М. Марковський.

ЛИСТИ Л. УКРАЇНКИ ДО МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО.

I.

Київ, 13 грудня, 1893 року.

Високоповажаний Добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в редакції „Дзвінка“. Товариство Педагогічне у Львові згодилося на те, щоб українські твори надслані до Дзвінка редагувались у Києві і щоб до Львова посилалися звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому Дзвінок має виходити в іншому форматі, але в подвійному об'ємі і через те в ньому могтимуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані ¹⁾ в кількох числах, себ-то який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися теї засади, якої досі трималася Редакція Дзвінка, що приймала тільки такі оповідання, які поміщалися в одно число. З тієї засади вийшов той скруток, що числа стали наповнятися писаннями дуже стислими об'ємом, а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі останнього часу у Львові нікому було зайнятися Дзвінком. Ми одважилися прийняти на себе редакування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редакуватися. Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування Дзвінка. Отож тепера ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали Дзвінкові своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помочі при сій не блискучій але користній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось

¹⁾ В оригіналі помилково: друкові.

отримати від вас, ми прийматимем з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від ймення всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею.

Щиро поважаюча Вас

Леся Українка (Л. Косач).

Прочу писати на адресу: Київ, Стрѣлецкій переулоч № 9, Лариссѣ Косач. Або: Київ, Маріинско-Благовѣщенская № 105, Людмілі Мих. Старицькій.

II.

Чернівці, ул. Новий Свѣт, 61.
11/v (28/iv) 1901⁴;

Високоповажаний Добродію!

Ще перед Великоднем отримала я від п. Чернявського запросини до участі в Вашому Чернигівському Збірнику та через дуже прикрий стан свого здоров'я не могла тоді ні віршів переписати, ні навіть на листа як годиться відповісти. Дуже прошу, нехай п. Чернявський вибачить мені сю негречність, що й тепер не пишу до нього просто, а се тим, що я згубила його адресу, чи може лишила її ненароком вдома.

Тепер я оце від двох тижнів пробуваю в гостині у п. Ольги Кобилянської, отже ми зважили послати наші вкладки літературні вкупі, та ще взяли три вірша від п. Маковея, що теж тут в Чернівцях мешкає. Сподіваємось, що наша посилка прийде ще не занадто пізно.

Як-би до Вашого Збірника мої „Єгипетські фантазії“ не придались, то дуже прошу прислати мені їх назад, бо переписування мені тяжче йде ніж складання віршів, а тим часом треба вже помалу братись до переписування для того видання віршів моїх, що має таки вийти (може я зберу на те енергію!) на Україні російській.

Мій щирий привіт Вам з дружиною, п. Чернявському і всім, хто мене собі пригадує у Чернігові. Панна Ольга Кобилянська теж просить привітати Вас і просить вибачити, що не пише Вам сама через надмір літературної і всякої іншої праці.

З найбільшою повагою (Л. Косач).

III.

10/і. 1904. Тіфліс.
Тер-Гукасовська, 2.

З Новим Роком!
Високошановний пане Товаришу!

Пробачте, що не одразу відповіла я вам на ваш ласкавий лист, але 2 не хотіла посилати відповіді, поки не перепишу і віршів, до неї приналежних. Тим часом через всякі перешкоди (дрібні здебільшого) переписування трохи загаялось та ще я все очікувала одного свого віршика, посланого до одного вченого чоловіка на прелімінарний розгляд (бо там, здавалось мені, треба дещо перевірити з історичного погляду). Я воліла послати вам той вірш ніж оці, що тепер посилаю, бо на мою думку, той мені більше вдався, та що-ж коли він все не вертається до мене ні з коментаріями, ні без коментаріїв... То вже прийміть хоч се, не хочу вас далі затримувати з друком, тай неподоба-ж було-б мені і „взяти назад“ свою обіцянку, бо я-ж її дала щиро, а не „для годиться“.

Вірші сі ніде ще не були друковані, тай написані зовсім недавно. Якби тепер були ліпші для мене часи, я-б може вам що ліпшого по-слала (і давно вже!), а так—вибачайте й на сьому!

Мій щирий привіт вашій дружині. З правдивою пошаною до Вас.

Ваша товаришка Л. Косач.

Подані тут три листи взято з дуже цінного і не вповні ще розібраного архіву М. М. Коцюбинського, що зберігається в І-ому Чернігівському Музеї (б. В. В. Тарновського). Ними й обмежуються поки-що всі сліди листування Л. Українки з Коцюбинським.

Перший з листів (13 грудня 1893 р.) стосується до відомої уже справи з організацією в Києві помічної редакції „Дзвінка“ і доповнює кількома рисами оповідання Л. М. Старицької-Черняхівської.

„На першу чергу задумано було з літературних справ піднести „Зорю“ і „Дзвінок“. Заложено було навіть у Києві так зване „Літературне бюро“. На молодших упав обов'язок прийняти на себе редагування „Дзвінка“.

„Леся захопилася всім серцем цією справою. Ми уложили вже кілька номерів з оповіданнями, з науковими розправами, з віршами і навіть із загадками і віршованими загадками для менших дітей. Як зараз пам'ятаю, ці шаради Лесині були дуже влучні і веселі, і ми самі з охотою розгадували їх. Але праця наша тривала недовго: вийшло якесь негорозуміння з львівською редакцією, і ми залишили нашу працю. „Дзвінок“ лишився при старій редакції і старій програмі.“ („Старицька-Черняхівська, Л. Хвилини життя Лесі Укр., Літ-Наук. Вістн. 1913, X, стор. 17).

Другий лист становить відповідь Лесі Українки на запросини взяти участь у присвяченому пам'яті Куліша Збірникові „Дубове листя“, в редагуванні якого, поруч Б. В. Грінченка, брали участь М. Ф. Чернявський і Коцюбинський.

„Єгипетські фантазії“ (1. Сфінкс, 2. Ра-Менеїс), що їх прислала Леся У., під тою-ж загальною назвою і видрукувані (Дуб. Л., стор. 67—72). Вкладка Кобилянської — блискуче оповідання „Битва“ (там же, стор. 158—175). Із вкладки О. Маковея уміщено нарис „Самота“ і вірші „Думка“ та „Коли умрем і заростем квітками“ (там же, стор. 176—185).

Третій лист, — Тифліський, з. 10. І. 1904, — є відповіддю на циркулярного листа Коцюбинського і Чернявського до українських письменників з проханнями взяти участь в альманаху, яким би „задовольнялись потреби інтелігентного читача“ і який би містив твори „на теми соціальні, психологічні, історичні і инш.“ Лист цей був розісланий на початку 1903 р., — принаймні, відомий з друку лист до П. Мирного („Черв. Шлях“ 1923, кн. 9, стор. 198—199) має датою 28. І. 1903. Альманах мав спочатку називатися „На новий шлях“, але потім назву з пропозиції Коцюбинського було змінено на иншу: „З потоку життя“ (вийшов у Херсоні р. 1905).

Зіма 1903—1904 р. в творчості Л. У. була мало продуктивна; цим, певно, треба пояснити в передостанньому абзаці листа: „Як-би були ліпші часи“... і т. д.

— Вірш, пересланий на прелімінарний розгляд до одного вченого чоловіка, поема „Одно Слово“, яку Л. У. справді посилала на розгляд проф. А. Ю. Кримському. — Вірш, присланий до альманаху („Було це за часів Святої Германдади“) видрукуваний в ньому („З потоку життя“ Херсон 1905, стор. 157). Його рукопис в Архіві Коцюбинського зберігається.

Подав М. Зеров.

ДУМА ПРО СОРОЧИНСЬКІ ПОДІЇ.

(1905 р.)

Мало не кожен випадок у громадському житті м. Полтави на протязі послідніх десятиліть відбивався в рукописній літературі на російській та українській мовах. Українською мовою, найбільше віршами, озивався анонімно Панас Мирний. Згадаймо постанову земства про різки для селян (1895 р.), про шукання місця для пам'ятника Котляревському і т. и. Чернетки всіх цих віршів і знайшлися в автографах Мирного, що зберігаються в Полтавському музеєві.

Але дивно, що в тих автографах нема ніякісенького відгому на відомі сорочинські події 1905 р., котрі почались кривавими розправами в Сорочинцях, а закінчились у Полтаві, де забито було совітника Філонова, що був на чолі „карательного отряда“¹⁾.

До останнього часу можна було думати, що ці події відбилися тільки в полтавській пресі того часу, а рукописної літератури так і не було.

Алеж от, бувши в Миргороді, я одержав від вп. Оп. Ю. Сластьона для Полтавського музею рукопис, на аркуші білого паперу, досить залялозеною, на котрім, на перших двох сторінках, рукою В. Г. Короленка, досить чітко, з невеличкими поправками написана дума, під назвою „Чорна неділя у Сорочинцяхъ (про Барабаша)“.

Передаючи думу, д. Сластьон додав такі згадки про походження її.

В часи сорочинських подій, коли помічник справника Барабаш та совітник Філонов „усмиряли“ сорочан, загального знущання зазнав і відомий, тепер уже покійний, кобзар Михайло Кравченко. Над ним і його сім'єю теж знущались.

Коли все утішилось, Кравченко, скористувавшись тими думами що знав, склав про ці події компілятивну думу, досить довгу, співав її. Дума ця, на жаль, не була записана. В. Г. Короленко, коли був у Сорочинцях, теж слухав цю думу, алеж вона йому не подобалась. Одного разу він приніс Кравченкові аркуш паперу з написаною думою і казав вивчити її і співати замість тієї, що зложив Кравченко. Алеж і Кравченко зі свого боку не вподобав думи, що дав Короленко. „Ні, каже, це щось не так. Чому це:

Ой Барабаше, Барабаше,
Лихо твоє й наше...

яке його лихо? Наше то справді. „Ні, — каже, — не буду її співати. Мені, — каже, — скільки разів її проказували, але мені вона не сподобалась“.

„Дума“ справді написана в примиренному тоні, тому і не могла сподобатись роздратованим подіями людям.

Д. Сластьон не міг з певністю сказати, чи „Думу“ цю скомпонував Короленко, чи тільки переписав для Кравченка.

Дякуючи вп. Є. Я. Рудинській, розшукано в архіві родини В. Г. Короленка й передано до музею чернетку цієї „Думи“.

Це два аркушики паперу в 4^о, очевидно з великого блокноту, писані теж рукою Короленка і теж досить чітко, з невеличкими поправками його-ж рукою.

На першому, на двох сторінках, написана вся „Дума“ з такими незначними відмінами в тексті:

¹⁾ Подробиці див.: В. Г. Короленко — Сорочинская трагедія. СПб. 1907.

стор. 4замітає... залітає?...	34 Рани й...
7 А нумо (закр. донци)...	37 рештувати, царського
шынка закривати,
14 Вірш виправлено так як
і в чистому спискові.	39воля, сынамъ та унукам...
15 ... вичной...	40 Та ой,....
16 (закр. субсту) неділю у
вечірць...	41 та яснее....
17 (закр. у неділю) въ поне-
ділокъ...	44 лютой....
22 ...зачыныцькывъ...	45 вкрыла...
24 Та ой, ... не гайтесь!	52 Ніякой жалосты...
26покоряйся!	55 ... Та шей мали диточки
27 ...було вамъ... „новый“ теж
приписано.	58 Та на...
20 Жинкамъ.....	60 і 61 В одному рядкові.
31 Ой якъ крыкне....	65 Ой Барабаше, Барабаше!
Муже - покойнику, Бара-
баше!
33 топчить...	68 Та донцівъ-черкесівъ... й
у народа...

Збоку на першій сторінці написано:

Въ Сорочинцяхъ славныхъ
Посередъ базару
Красне поломья палае

На другому аркушикові написано тільки на одній сторінці. Попе-
реду написано 4 вірші, очевидно варіант початку:

Ой у полі заверюха плаче якъ дытына,
Наступае зъ Миргороду та лыха година...
Въ понеділок въ Сорочинцяхъ у дзвінъ задзвоннылы
Наступае зъ Миргороду зъ Барабашемъ сыла.

Потім написано 13 віршів початку, такого-ж як і в першому руко-
писові, з такими невеличкими одмінами:

стр. 6. Донцівъ-козаківъ съ собою клыче-выкыкае
О-ой, о-ой выкыкае

7. А нумо жъ донці,....

7 і 8 рядки—в одному рядкові.

Після 10 рядка закреслено:

Щоб намъ, чыновныкамъ, по викъ на (слово не розібр.)
тіи паны панувалы та й по викъ вичный
пануваты

12. ... та зачыныцькывъ....

13. Та намъ чыновныкамъ, якъ тіи паны панувалы, такъ и
намъ пануваты.

Чий твір—оця „Дума?“ Чи записав її Короленко з уст якого Кобзаря,
чи переписав з якого іншого рукопису; чи зложив її якийсь письменник,
наприклад П. Мирний, чи сам В. Г. Короленко?

Добре видержаний розмір, а також і злажений, не дуже гострий
зміст не дають змоги думати, що вона творчість народня, тим більше,
що в ті часи в цій місцевості другого кобзаря, окрім Михайла Кравченко,
здається, не було, а Кравченкові, як запевняє д. Сластьон, вона не
належить.

З другого боку—як перший рукопис так і чернетки не мають на собі ознак творчості, а роблять враження, наче-б Короленко переписував „Думу“ з якогось оригіналу і потім трохи поправив. Це теж не дозволяє з певністю сказати, що належить вона Короленкові. Так само ніяких нема вказівок і на П. Мирного. Взагалі на питання про автора „Думи“ з тими відомостями, що тепер маємо, відповіді немає змоги. Хіба що якийсь щасливий випадок дасть нові якісь дані.

На першому аркушикові чернетки стоїть дата рукою Короленка „(іюль 1906)“, котра повинна визначити чи час складання, чи час записування з уст кобзаря.

Нижче приводиться „Дума“ з рукопису, що передав д. Сластьон зі збереженням усіх ознак оригіналу. Як бачимо вона написана ярижкою, але не скрізь додержаною.

В. І. Станиславський.

Чорна неділя у Сорочинцях.

(Про Барабаша).

1. А чы то чорна хмара та сынее небо вкрывае,
Та сынее небо вкрывае, навкругы облягае,
Снигомъ-заверюхою дориженьки у полі замитае,
О-ой замитае, та ой, замитае...
5. А тожъ зъ Мыргорода ¹⁾, славного города Барабаш выизджае,
Донцивъ та черкесивъ за собою выклькае:
А нумо жъ черкеси й донци, славныи молодци,
Нумо у Сорочынци у госты!
Нумо у госты гостюваты, прыстава вызволяты
10. Та царськый маныхвествъ у народа одбыраты...
Та ой! одбыраты...
Та маныхвествъ одбыраты, зачыньщыкивъ у кайданы коваты
³⁾ Щобъ намъ, чыновныкам, по викъ вичный пануваты,
Ніякого нового ⁴⁾ закону незнаты ⁵⁾,
15. Народъ у вічної ⁶⁾ темноти держаты.
Ой у суботу ⁷⁾ вечір в Сорочынцяхъ у дзвоны задзвонили,
А у неділю рано козаки зъ Барабашем до волосты прыступылы,
Та й ⁸⁾ народу говорылы:
А нуте сорочане нашой сыли покоряйтесь,
20. Та на маныхвествъ надіи не покладайте,
Прыстава видпускайте,
Зачыньщыкивъ покирно отдавайте...
Та нуте й поспишайте,
Та о-ой, поспишайте, не гайтесь...
25. Ой Барабаше, Барабаше! Ты й самъ не пышайся,
Самъ не пышайся, царському маныхвесту покоряйся...
На що жъ було й вамъ той новый ⁹⁾ законъ ломаты,
Та нашихъ людей безвынно та безсудно у тюрму забыраты,
Та жинкамъ, та малымъ диткамъ жалю завдаваты,

¹⁾ Було „Миргороду“ ²⁾ було „городу“ ³⁾ Закр. „Та“ ⁴⁾ „нового“ приписано ⁵⁾ Далі закр.: „тільки жъ свою волю сповняты!“ ⁶⁾ „вічної“ приписано. ⁷⁾ Закр. „у“ ⁸⁾ „й“ приписано ⁹⁾ „новый“ приписано.

ЛИСТИ А. А. ШАХМАТОВА ДО І. М. СТЕШЕНКА.

З ласкавого дозволу родини небіжчика І. М. Стешенка я розібрав весь архив небіжчика, де одшукалося чимало цікавого матеріалу. Склавши докладний інвентар усієї літературної спадщини, я передав його для друку редакції „Україна“. Але, поки ця стаття („З архива І. М. Стешенка“) буде надрукована в цілості, шановна Редакція побажала з 32 листів ріжних осіб до І. М. Стешенка зараз надрукувати 4 листи до нього покійного академ. А. А. Шахматова (вмер 16 серпня 1920 року) з огляду на наукову вартість третього з цих листів.

О. Тулуб.

I.

Милостивый Государь Иванъ Матвѣвичъ.—Обращаюсь къ Вамъ по уполномоченію редакції изданія „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“ съ предложеніемъ приготовить для этого изданія очеркъ украинской литературы за XIV—XVIII в. (до Котляревскаго). Въ этомъ очеркѣ должны быть сжато изложены всѣ главнейшія явленія в области письменности за этотъ періодъ. Размеръ въ 2 листа (листъ въ 40 т. буквъ). Гонораръ 100 р. за листъ. Срокъ 1—15 Сентября, но въ крайнемъ случаѣ можно задержать и до 15 Октября. Отвѣтъ прошу Васъ адресовать по адресу: Саратов. губ. Саратов. уѣзда почт. ст. Вязовка, Алексѣю Александровичу Шахматову, приписавъ въ письмѣ „спѣшно“ или „весьма нужно“, для того, чтобы это письмо переслали мнѣ, въ случаѣ я выѣду на нѣкоторое время изъ деревни.—Съ искреннимъ уваженіемъ остаюсь А. Шахматовъ.—20 Іюня 1911.

II.

Глубокоуважаемый Иванъ Матвѣвичъ. — Не откажитесь, прошу Васъ, сообщить мнѣ, въ какомъ положеніи Ваша работа для Украинской Энциклопедии. Я не тороплю Васъ, но мнѣ необходимо точно знать, когда именно я могу рассчитывать на получение Вашего очерка укр. литературы XIV—XVIII в.—Весьма обяжете отвѣтомъ.—Искренне Васъ уважающій А. Шахматовъ.—Адрес: С. Петербургъ, В. О., Имп. Ак. Наукъ у Дворцова моста.

III.

Глубокоуважаемый Иванъ Матвѣвичъ. Ф. Е. Коршъ и я, мы прочли Вашъ очеркъ. Весьма признательны Вамъ за присылку его. Считаемъ себя обязанными сообщить Вамъ свои замѣчанія.—Необходимо дать библиографію въ концѣ очерка. Замѣчается нѣсколько механическое распределение матеріала по столѣтіямъ и даже полустолѣтіямъ. Быть можетъ, это можно устранить вставкой нѣсколькихъ фразъ и опущеніемъ двухъ-трехъ мѣсть.—Едва-ли правильно относить Цамвлака и Фотія къ дѣятелямъ югозападной письменности.—Недостаточно освещены условія, въ которыхъ находилась Украина въ концѣ XIII в., послѣдствія паденія Кіева, истребленія верховъ общества, быть можетъ, почти всего интеллигентнаго слоя.—Недостаточно освѣщены отношенія Южной Руси къ Западной и не проведена граница между литературами Юга и Запада; ср. напр. отнесеніе къ числу памятниковъ, подлежащихъ Вашему разсмотрѣнію, Смоленской лѣтописи, Похвалы Витовту. Разумѣется, связь между Кіевомъ и Вильной была тѣсная, но историку литературы ясно а priori, что связь эта создавалась только обмѣномъ культурныхъ цѣнностей, между тѣмъ, какъ мѣ-

стня условия были совершенно отличныя. Повидимому, югозападная Русь (Львовъ, Кіевъ) задавали тонъ сѣверозападной; съ юго-запада пошло и южнослав. вліяніе, оттуда шли и тѣ или иные приемы письма.—В частности можно-бы сдѣлать еще нѣсколько замѣчаній. Ограничусь указаніемъ на Ваше молчаніе по поводу жидовствующихъ; между тѣмъ въ Новгородѣ они попали, повидимому, изъ Кіева, изъ югозападной Руси. Многое указываетъ на то, что Толковая Палея проникла въ Псковъ изъ югозападной Руси (Креховскую Палею, изданную Франком).—Вы не упоминаете о крупномъ литературномъ явленіи XV в.—составленіи обѣихъ Кассіановскихъ редакцій Кіевопечерскаго патерика (кстати, только что вышло изданіе Патерика подъ ред. Д. І. Абрамовича въ серіи изданій Археогр. Комиссіи).—Вы умалчиваете объ югозападномъ хронографѣ (см. о Пат. у Попова и у Петрика въ его Александріи).

Если-бы Вы пожелали воспользоваться нашими замѣчаніями и вообще пересмотрѣть еще разъ свой очеркъ, напишите мнѣ, и я немедленно же вышлю его Вамъ.—Съ искреннимъ уваженіемъ остаюсь А. Шахматовъ.—16 Декабря, 1911 г.

IV.

Многоуважаемый Иванъ Матвѣевичъ. Рукопись Вашу я отослалъ въ Москву въ Товарищество Гранатъ и К-о.—Благодарю. Искренне Васъ уважающій А. Шахматовъ.

25 Марта 1912 г.

УКРАЇНСЬКА ПРОКЛАМАЦІЯ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ.

(В десятиліття світової війни).

Світова імперіалістична війна 1914 р. почалася, як відомо, під гаслами визволення. Обидві ворожі сторони не просто зводили давні рахунки та захожувались нові закладати, а конче „визволяли“ когось од супротивної сторони, забуваючи звичайно про тих, кого треба було од них самих визволяти. Попереду, ніж заговорила зброя, зняли галас—офіційні і продажні—пера і такого туману були напустили, що довгий час трудящі маси, навіть більш свідомі проводирі їхні не могли скинути з себе того чаду й слухняно йшли на страту, несучи й иншим чорне поневолення під гаслом визволення. Лицемерство й гіпноз тісно з'єдналися були на початку цієї облудно-визвольної різни, цього суцільного божевілья, що раптом прорвалося й увесь світ було охопило.

Надто було багато цього лицемерства й гіпнозу в тодішній царській Росії.

Темна сама—вона устами офіційних заступників оповістила боротьбу за світло. Поневолена—бралася инших визволяти. Укрита мов коростою старими і новими болячками—вона витикала ними своїм ворогам... Це було щось таке надприродне, що лиш загіпнотизована темнота й вимірковане лицемерство могли датися на підману, могли вірити облудним вигадкам і ще облуднішим обіцянкам. Але така була поєднана сила гіпнозу, темноти й лицемерства, що справді багато вірили тоді в те, що царська Росія може когось визволяти.

На початку війни виросла була ціла література відозв, прокламацій, зазивних листів, адресованих до людей, що перебували у ворожому таборі. Здебільшого цю офіційну літературу містила тодішня преса, органи

її на перебіг подавали „сенсації“ та силкувались випередити одного в „патріотизмі“. Але бувала й „потаєнна“ література, що її незручно було подавати всім—вона не потрапляла на газетні листи й лишалася тільки в прокламаційній формі, а тому швидко й загибала, не кидаючи жодних слідів по собі.

У мене заціліла колекція таких відозв з перших днів війни. Надруковано їх у великій таємниці з тим, щоб розкидати з аеропланів на ворожій території,—чи розкидувано справді, тепер звичайно перевірити не можна—добути ж їх мені пощастило тільки через звязки з друкарями. Ці листки, звичайно, не датовані, не підписані (лиш одна „Аустроугарским народим“ має підпис „Верховни војвода Царске војске генерал-адјутант Николај“ і дату „Аугуст, 1914“, не позначено навіть друкарень—усі типові ознаки „нелегальної“ літератури в наявності. Ріжними мовами вони силкуються втолкувати слов'янським народам Австро-Угорщини, який то ворог для них Австрія і який приятель та доброчинця з Росії. І—характерна річ—серед прокламацій російською, чеською та сербською мовами знаходимо одну й українську. Офіційна Росія, що військові дії почала власне з Києва, знищивши тут усеньку українську пресу, в перших днях, видимо, що не була певна перемоги і тому оберталася до галицьких українців тією мовою, яку заборонила тут у Києві, а потім і у Львові, коли на часину „визволила“ була його з під Австрії.

Подаючи тут автотипічну репродукцію цієї надзвичайної рідкої прокламації (в оригіналі вона має 18×26 сант.) скажу кілька слів на пояснення. Український текст, видно, це просто переклад з російського (в такій редакції прокламація єсть російською та чеською мовами). Мова українського тексту показує, що переклад робив хтось із галичан мабуть із тих, що „випадково“ знайшлися тоді в Києві, склали зараз „Карпато-Рускій Освободительный Комитетъ“ і вже 10 серпня ст. ст. випустили перше число „Прикарпатской Руси“, під редакцією С. Лабенського. Але коректу зроблено неохайно, і через те сила характерних помилок („бобнети“ зам. багнети, „обцинки“—обціянки і т. и.). Про зміст цієї прокламації багато говорити не доводиться: офіційні публіцисти нічого не знайшли кращого, як спокушати „Галичан“—„свободою независимій чеський держави“ та об'єднанням „всіх Сербів в Королевство“ та ще запечуванням „Богемської“ губернії... Видко, навіть під час вагання й непевності царська Росія не мала що обіцяти галицьким українцям, і цей своєрідний нігілізм незабаром уповні себе виявив—під час окупації російським військом Галичини. Розпочавши одразу-ж шалену русифікацію, серед оргій її окупаційна власть забула, що ще недавно сама-ж пробувала з окупованими принаймні їх мовою говорити.

Акад. Сергій Єфремов.

Наші закордонні брати.

Наступив великий час,—час борби славянства за свою будучність.

Кожний, в кім пливе кров славянства, в тую святаю для нас минуту, повинен оказати ділу борби щирую поміч в зависимости від свого положеня—щоб доказати всю духову силу нашого великого племена.

Австрія начала війну против славянства в рядах своєї армії поведе против славян тих же братів славян

Австрійській русини і чехи мають підняти оружје против своїх братів?

Вспомніт брата цілу історію борби Росії на Балканьскім півострові.

На вістрях руских бобнетів була принесена свобода Болгарии

Великою для нас буде нагородою, если тіже бобнети въ теперешній борбі принесуть свободу незовисимій чешській державі і зєднають всіх Сербів в Королество

Беручись за оружје в війні не Росією початій. Росія бере велике історичное діло славянства і кождий славянин в икий би армії не був не ворог нам, а брат і друг.

Австрія в моменті теперешнім не поскупить для Вас брата заманчиві обцинкі і буде обцицатв Галичанам і Чехам то, чоґо Ви безуспіху домогались в мирній и правильній борбі.

Щоби перетягнути на свою сторону Австрія говорить Вам, що при успіху Росія зробить для Вас тільки то що заложить Богемскую губернію.

Лож—лож—лож!

Братя славяне як тільки зйдуть ея-армії руская и австрійская. Кидайте оружје і ідіть до нас зяднатисья в тій великій борбі славянства против германизму!

Критика, звідомлення, обговорення¹⁾.

Wilhelm Wundt, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, B. VII, VIII, IX, X, 1917—1920.

Творець психофізики, один з коріфеїв німецької наукової мислі—Вільгельм Вундт, мав рідке щастя—вже старечими руками довершити філософічно-соціологічну систему, над котрою працював все своє довге і незвичайно плідне життя. 2-го жовтня 1920 року, на 89 році свого життя він спочив, випустивши останній, X том своєї „Народньої Психології“, котру обробляв протягом останніх двадцяти літ.

З великих соціологів XIX в. йому одному судилось розгорнути повну систему своїх думок про еволюцію людського громадянства, підданих студіями людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряду людського усупільнення.

Лікар по освіті, він вибрав своєю ученою спеціальністю фізіологію, і сей предмет почав викладати ще в 1850 р., як доцент. Від фізіології одначе скоро перейшов до психології, виступивши сміливим новатором і началоположником експериментальної психології, котра ставила своїм завданням прослідити, дорогою досвіду, взаємовідносини між фізіологічними вібраціями людини та психологічними змінами в ній. Розвиваючи тим чином стару тезу Спінози, що в основнім вияві духовного існування—мишленню, і в основнім вияві фізичного існування—просторонности добачав паралельні прикмети тої же самої субстанції, Вундт виясняв, що психічні і фізичні процеси являються двома формами того же самого буття, і ставив проблему дослідження психології на фізіологічнім ґрунті. Але при тім, не вдовольняючись, як звичайно, індивідуальною психологією сучасної культурної людини, він застановлюється, з одного боку, над психологічною еволюцією від звіриного ества до людського (капітальна праця: *Vorlesungen über die Menschen-und Tierseele*, 1863), а з другого—над взаємовідносинами психології індивідуальної і колективної. Поруч великих праць, присвячених законам людської мислі, морального і інтелектуального життя (*Grundzüge der physiologischen Psychologie* 1874. *Logik* 1880, *Ethik* 1886, *System der Philosophie* 1889), все більше займають його фактори колективної або соціальної психології, і перед усім людська мова. Він прилучається тут до напряму, зазначеного від 1860 р. звисним видавництвом *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, заснованим Ляцарусом і Штайнталем, котрого потім глибшим і впливовим представником у нас став покійний Потебня, на три роки молодший від Вундта, але так давно уже страчений наукою!

Начеркнувши взаємовідносини психології індивідуальної і колективної в своїм *Grundriss der Psychologie* (1896) Вундт приступив до детального вивчення тих психологічних продуктів людського спільного життя і заразом—мо-

¹⁾ В сім відділі, в найблизших книжках, обговорюватимуться публікації з 1918—1923 р.р., а в де-яких випадках сягатимемо і до раніших видань, не обговорених в нашій науковій літературі, через брак наукової часописі.

гутніх факторів суспільнення: мови, міту, етичних і релігійних понять. 1900 вийшла перша частина цієї соціальної психології, котру він за прикладом Ляцаруса і Штайнталя назвав „Психологією Народів“, або „Народньою Психологією“ (Völkerpsychologie.) В р. р. 1905—6 з'явилася друга—присвячена мітові і релігії. Праця викликала велику увагу силою влучних і оригінальних гадок, а також масою етнологічного матеріалу, використаного автором. Вона все розросталась при нових виданнях. В останнім, випущенім за життя автора сі дві часті вийшли в шести томах (том перший і другий—мова, третій—мистецтво, четвертий, пятий і шостий—міт і релігія). Мабуть це розростання спонукало Вундта перервати публікування дальших частей, щоб подати коротший і судильніший перегляд еволюції суспільности з свого становища,—уже не в системі певних явищ суспільного життя, а по хронологічним верствам матеріальної та духовної культури. Се він і зробив в книзі, котру назвав „Елементами народньої психології“, додавши до того підтитул, який краще характеризує зміст: „Основні лінії історії психологічного розвитку людства“. Вийшов дуже цінний підручник, добре придатний для ознайомлення з системою Вундта і високо корисний багатим матеріалом і влучними спостереженнями.

Випустивши в 1912 р. сей компендіум, Вундт вернувся до головної праці і докінчив її в 4-х томах, випущених в р. р. 1917—1920. Томи 7 і 8 Völkerpsychologie містять в собі огляд соціального розвою людства в трьох стадіях його: життя первісного (перед-племінного роздроблення) (Urgesellschaft) и життя племінного (Stammesgesellschaft) і життя державного або „політичного“—politische Gesellschaft. Том 9-й затитулований „Правом“ присвячений психології юридичних відносин. Нарешті том 10—„Культура й історія“, випущений за кілька місяців до смерти автора, подає огляд розвою матеріальної і духовної культури та їх відносин до соціального розвитку. Ним Вундт закінчив свою систему „соціальної психології“, чи соціальної еволюції взятої з психологічного становища,— третю з ряду, по Конту і Спенсеру, велику соціологічну систему, так само як і ті взяту з становища ідеалістичного: розвою людської мислі—будівничої життя.

Хоча автор свідомо вводить певні критерії матеріальної культури в означенню стадій соціального розвою, але економічна база соціальної еволюції в його викладі все таки лишається на далекім плані, часом ледве зазначена, часом зовсім ні. Психологія індивідуальна і колективна се властиво той фактор, що досліджується автором в ріжнородних соціальних функціях, на ріжних степенях культури і усупільнення. Побудовання соціологічної системи з відповідними корективами історичного матеріалізму зістається завданням ХХ в., тим часом, як велична система Вундта являється завершенням психологічних концепцій ХІХ століття. Треба одначе признати, що при всіх високих прикметах Вундтового методу, останні томи його системи вже мають познаки і старечого упадку мислі. Викладові часто бракує ясности, він многословний, ростягнений, не досить докладний. „Елементи“ з сього погляду стоять значно вище, і не-спеціалістові можуть заступити доволі таки тяжке читання opus majus покійного мислителя.

М. Грушевський.

Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'histoire*. Paris. Librairie E. Ghampion, 1923 (Collection de manuels publiée par l'Institut d'études des slaves, I), ст. VIII + 246.

Після одержання свого державного признання в 1919 р. Чесько-Словацька Республіка, з участю також і Югославії, фундувала при пари-

зьким університеті інститут словянських студій відкритий зимою 1919/20 р. На чолі його поставлено історика словянських народів, професора паризького університету Ернеста Дені. Був се акт вдячності з боку чеського уряду і чеського народу своєму приятелю й коли хочете—протекторові, що під час війни всім своїм науковим авторитетом пропагандував ідею чеського визволення від Австрії, чеської незалежності й державности. Дені одначе скоро вмер і місце його заступив проф. Люї Ейзенман—по предметам історії. Фільольогічні дисципліни поручені були визначнішому з французьких славистів і лінгвістів взагалі Антуану Мейе. Завданням Інституту крім провадження семінара з молодими чеськими та юго-слов'янськими стипендіятами було поставлено видавання наукового журналу славістики се—*Revue des études slaves*, від 1921 р., трьохмісячник—звичайно виходить подвійними книжками, два рази на рік; за смертю Дені на чолі його стали Мейе і Поль Бойе, директор *Ecole des langues orientales vivantes*, властиву редакцію поручено Андре Мазону, спеціалісту від нової російської літератури, тепер професору нового страсбурського університету (колись був доцентом французької мови в харківському університеті, ученик П. Бойє). Друге завдання—видання підручників по славистиці—тут бачимо граматики словянських мов (вийшла польська й чеська, мала вийти сербо-хорватська) і компендії по основним питанням: про спільну словянську мову А. Мейе, про старословянську мову Кульбакіна, кирило-методіївське питання Ф. Пастернока, вступ до історії словянського права К. Кадлеца. Як перший том сеї серії вийшов компендій проф. Нідерле, котрий хочу коротко обговорити.

Автор хоче подати світовим кругам в короткій формі результати своїх праць над „Слов'янськими Старинностями“. Тридцять літ тому поставив він собі завданням поновити клясичну працю Шафарика „Слов'янські Старожитности“ на підставі нових даних і новими методами. Приступом була книжка „Про походження Слов'ян“ (*O původu Slovanů*, 1896), за нею „Старинні відомості про географію східної Європи“ (*Starověké zprávy o zeměpise východní Evropy*, 1899). Від 1902 р. стали виходити *Slovanské Starožitnosti*—перший том про прасловянську добу, другий—про розселення полудневих Слов'ян (1906—1910), потім виходили паралельно томи присвячені розселенню і культурі: серія: *Život starých Slovanů* т. I, 1912—культура матеріальна, 1916, т. II, перша половина—релігійні вірування, 1921, т. III—ремесла, і серед них 1919 р. вийшов т. III першої серії—про розселення західного словянства. Тепер по французьки вийшла в скороченню вся перша серія: огляд доби прасловянської і розселення словянства полудневого, західного й східного. За сим має піти другий том—огляд словянської культури „при кінці поганства“. В передмові автор попереджує, що се французьке видання не просте скорочення чеського: де-які части перероблені, доповнені, а інші такі і вперше в нім з'являються.

Се правда, і до сього я додав би, що французьке видання в порівнянню з чеськими визначається більшою прозорістю і переглядністю, більшою пропорціональністю в розподілі матеріалу і уваги, тому читається значно легше й приємніше ніж видання чеське. Але з другого боку воно настільки коротке, що дає тільки дуже загальні вказівки по головнішим питанням, тим більше, що хоч я й сказав, що трактування сих питань більш рівномірне, ніж в чеськім, але все таки й ся рівномірність—тільки релятивна.

Перша частина на 41 сторінках обговорює „прасловянську одність“: відокремлення словянства, прасловянську територію, найстарші назви, під котрими Слов'яне виступають, та диференціацію галузей чи „народів“

словянських. Автор признається, що його давніші зусилля—уставити прасловянський антропологічний тип (довгоголовий, ясний, як він доводив), не привели до позитивного результату, і приходиться, навпаки, вважати словянський антропологічний тип одвічно мішаним. До такого погляду прийшов я в Історії України - Русі доволі давно, коли ще проф. Нідерле обстоював свій словянський тип. Тепер і він приходиться до переконання, що прото-арійці не були чистою расою, і прото-словяне, мешкаючи на пограниччі північної раси—ясних доліхокефалів і раси центрально-європейської—темних брахікафалів, були їх мішанцями, тільки тисячу літ тому серед Словян переважали прикмети першої раси, а тепер мають перевагу прикмети другої, наслідком її більшої життєздатности (с. 12).

Так само признає він безрезультатними всі зусилля, положені на те, щоб уставити словянський похоронний тип перед V в. по Хр. і на тій підставі визначити межі словянського розселення. Свого часу він пожив багато праці для устанвлення словянської приналежности піль з урнами між Одрою й Лабою, але тепер переконався, що се даремна праця, тому що звязок з історичними похоронами пізнішими, безсумнівно словянськими не може бути виказаний (там же).

Натомість обстоєє словянські елементи в подунайській хорографії II—IV в.в., як доказ переселення дрібних словянських груп, почавши від I—II в.в. (с. 59).

Далі на північ він зараховує до прасловянської території (перед розселенням) не тільки поріччя Березини, Сожу й Іпуті, але й Київщину з Подесенням (долішнім), Волинь і навіть Поділля (с. 24). Але zarazом розтягає до „північної частини басейну Припяти“ розселення литовське (с. 186), не вважаючи потрібним пояснити, як се погодити з попереднім означенням прасловянського осідку. Поняття прасловянської території зістається доволі хитким і неясним.

З трьох розділів дальшого розселення, присвячених Слов'янам полудневим, західним і східним, нам, розуміється, найбільш інтересний сей останній, не тільки тим, що він присвячений питанням нам ближчим, але й тому, що се вперше автор висловлює в суцільній формі свої погляди на історію східної Європи приблизно до кінця першого тисячоліття по Хр., як се він сам означає.

Розділ цей займає 64 сторінки—приблизно стільки ж, скільки займає і кожний з двох попередніх, а поділяється на 4 глави. Перша по вступних замітках про язикове відокремлення східно-словянської групи, займається сусідами східних Словян, методом виключення їх території виясняючи територію східно-словянського розселення. Друга маленька на 9 стор. говорить про східних Словян перед приходом Русі з Скандинавії: державу Антів і находи Готів, Аварів і Хозарів. Третя на 10 стор. говорить про ту „Скандинавську Русь“. Остання, розмірно найбільша дає перегляд поодиноких східно-словянських племен і побіжно говорить про значіння сього племенного поділу та його відносини до витворення трьох головних східно-словянських розгалужень. Таку силу матеріалу в таких тісних рамках можна було скільки небудь ясно й прозоро освітити тільки при великій економії слова, прецизії гадки й влучнім виборі головного й суцього з по-між другорядних подробиць. Але сим талантом не володіє автор взагалі, а в сім розділі особливо почувується, що він пише не як хазяїн сеї теми, котру опанував вповні, але як референт, який старається орієнтуватись в мало звісній йому області за поміччю авторів, котрим довіряє, на котрих спускається, а не має власних, самостійною працею здобутих поглядів. Тому спеціалістові ця частина не дає майже нічого. Він не знаходить тут наукових здобутків, з котрих міг би чогось навчитись,

або з котрими мусів би рахуватись. Стрічає перечислення різних, давно вже звісних йому, раніше висловлених поглядів, і більш менш суб'єктивно зазначені позиції, котрі займає супроти них автор: йому те то „здається“, він з тим то „охоче погожується“, з тим то „не погожується“,—не виявляючи мотивів, не входячи в перегляд аргументів за і против, не оцінюючи вказівок джерел.

При тім література, котрою розпоряжає автор, дуже випадково дібрана й в значній мірі перестаріла. Він, напр., дуже багато цитує Шахматова: то йде за його поглядами, то з ними полемізує, противоставляючи їм голоси його критиків. Але се далеко не весь Шахматов; напр. вся величезна праця пророблена пок. дослідником над джерелами, над літописанням, не тільки не цитується, але й взагалі не відчувається в праці. Так само в питаннях історичної географії оракулом її зістається книга Барсова, а вся пізніша історично-географічна література майже не відчувається: навіть такі праці, скажیم, як монографії пок. Голубовського про кочовників, про Смоленську землю і под. За те автор дуже рахується з „добре звісною книгою по старій історії Русі—Івана Филевича“ (с. 169), чимало уваги присвячує поглядам Самоквасова (с. 208 і на инш. місцях), ділетанта-Флорінського (не київського), і под.

Просто таки прикре вражіння роблять традиційні дати старої літописи, давно передані до архиву: скажیم 882 р. Олег здобуває Київ, 885 він підбиває Радимичів (с. 216, 222) і под.—все се зовсім серйозно і без застережень. Рюрик, Сінеус і Трувор, Аскольд, Рогволод, Тур творять цілком історичну галерею „перших князів“ варязьких (с. 207). *Annales de Nikon (en 914) et celles de Novgorod (en 922)* цитуються, як джерела для історії Уличів (с. 216), так як се можна було робити тільки 30 літ тому, і под.

З другого боку, неприємно відчуваються певні наперед повзяті тези, від котрих автор видимо не вважає можливим відступити. Скрізь у його в подіях IX—X в.в., „руські племена“, *Russie, nation russe*, навіть *є purs Russes* (224)—в розуміння Русі словянської, хоче автор заравом виступає правовірним норманістом, „без страху й сумнівів“. Кінцеві фрази книги заявляють урочисто (с. 231), що „Біла, Велика й Мала Русь зістались і до наших днів зістаються частинами єдиної нації—хоча з сеї одности виключають український нарід, навіть ідуть до тверджень, що він не руського походження“... „Русь Біла, Україна і Велика Русь, навіть коли-б кожній з них удалося досягнути політичну незалежність, не можуть стати инакше, як тільки частинами єдиної нації, і дай то Боже—єдиної Руської держави, зложеної з елементів свобідних і братерсько об'єднаних“.

В світлі такої декларації не можна вважати просто випадковим і се підчеркування єдиного руського терміну, включно до того, що цитуються завсіди тільки „руські учені“, „руські історики“, „руські філологи“. Та й се мабуть не випадково, коли взагалі так рідко й крадькома згадуються взагалі українські наукові праці (навіть коли й використовуються), й учені не „чисто руські“, як, напр., історики так званої київської школи, або львівські. Страх автора перед яким небудь „захитанням руського єдинства“ може ілюструвати, напр., отсе остереження в справі Антів. Висловивши свій погляд, що „Антський нарід, або краще—Антська група складалася з великого числа споріднених племен *de la Russie du sud*“, він спішить додати: „одначе се не був окремиий нарід, малоруський або український, як то доводять де-які нові теорії, бо між IV і IX віком ще не було українського народу. Се були тільки де-які полудневі племена, що мало що відрізнялись мовою від північних, а були зібрані в одну переходову політичну одність“ (с. 191—2).

Як підручник для широкого світу книга має також великі хиби. В такім маленькім компендіумі, що хоче дати першу інформацію по такому складному комплексу питань, не повинно бути нічого зайвого, як найменше суб'єктивного, як найбільше провіреного й певного, все ясно й координовано. Тим часом тут дуже багато зайвого, а часто по найважливішим питанням не дається ясної відповіді, або тільки суб'єктивні міркування й не обґрунтовані твердження. Автор дуже любить полемізувати з поглядами, котрі не мають ніякої ваги в науці, і тим часом легко переходить над серйозними і нерозв'язаними проблемами, не втаємничуючи читача в істоту контрверсій. Так, напр., зовсім залізано кімерійське питання; питання норманське загнане в нотку, і тут переказуються нікому не потрібні погляди Тредьяковського, Ломоносова й Морошкіна, але зовсім не пояснюється, в чім лежить сучасна контрверсія норманістів і не-норманістів. Читачеві полишається доходити своїм розумом, як погодити історичну ролю варязької Русі, котрій судилось об'єднати весь словянський схід в одно державне тіло й національну одність" (с. 198), з тим, що се „старі Поляне були фундаторами Руської держави, руської культури і літератури“ (с. 229).

Багато ріжних питань, дуже цікавих з становища культурної й політичної еволюції, поминено зовсім. Виклад хоч кращий, ніж в чеськім виданні, все таки не прозорий і не систематичний; про одно й те саме говориться по кілька разів, а ні разу повно й ясно, і под. Все се значно обнижає вартість книги, як компендіума.

М. Грушевський.

Max Vasmer. *Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat, 1921 cm. 16. C. Eesti Vabariigi Fartu ülikodi Toimelused. Acta et commentationes universitatis Dar patensis.* В. Humaniara, I, Fartu, 1921),

Відомий мовознавець Макс Фасмер присвятив свою працю про східноєвропейські місцеві назви Леонардові Мазінгові з приводу 75 дня його народження. За для українських істориків ця студія, чи ліпше мовити,—збірка з 12 окремих розвідок, є безперечно цікава, бо рівно половина з поміж цих 12 студій присвячена дослідженню українських топографічних назв. Я не маю на меті сперечатися з шановним автором з приводу його тлумачень наших назв. Обмежу свою замітку лише інформацією про цю працю та її висновки.

Першу студію він присвятив назві Чорного моря. Він підкреслює незрозумілість грецьких назв його—Πόντος Ἐξέτινος—море доброгогостинне, та Πόντος Ἀξέτινος—море негостинне. Першу назву він відкидає цілком, а зупиняється на другій назві. Підкресливши ту рису в назвах Чорного моря на всіх мовах, що вони завжди визначають темнобарвистість цього моря, д. М. Фасмер висловлює гадку, що грецьке слово Ἀξέτινος становить т. зв. народню етимологію. Не розуміючи іранського слова ахшаена темнобарвий, греки замінили його через свое подібнорозвучне слово Ἀξέτινος доброгогостинний. В даному разі греки так переінакшили скитську назву Чорного моря, що вони іменували також Скитським морем. Варто зазначити, що автор не знав досліду д. В. Смоліна про те-ж саме питання¹⁾. Але й що-до методу, й що-до висновків, обидва автори цілком подібні один до одного. Тому що тут не було й не могло бути жадного запозичення з боку пізнішого дослідника, думаю, що їхні висновки можна визнати за цілком доведені з наукового боку.

У другій студії автор тлумачить назви волинських річок: Горинь та Іква. Він відкидає слово, „гора“, бо воно не може бути за коріння—цієї

¹⁾ Къ вопросу о названии Чорного моря (Извѣстия Таврической ученой Архивной Комиссії. № 53, Симферополь. 1916).

назви річки. Тому він пропонує витлумачити цю назву з групи готських слів: *garunjo*—повідь водопілля, хвиля; *garinnan*—спливатися. На користь своєї думки він наводить знахідку готського спису в Ковелі та германські місцеві назви на Галичині та на Волині. Безперечно, така думка, з наукового боку, є досить ймовірна. Але слов'янські мови мають ще деякі коріння, що на них автор зовсім не звернув уваги. Залишаючи на боці слова, що вони мають спільне коріння з дієсловом „горѣть“, бо до назви річки воно не має жадного відношення, мушу згадати про слово „горе“ та про *patronimicum* Змія в московських білінах „Горинич“. Останнє слово є дуже близьке до нашої назви. Тому готське походження назви „Горинь“ поки-що доводиться залишити серед сумнівних теорій. Цілоком інша річ що до назви Ікви. Автор думає, що вона повсталала з германського *aiko*—дуб. Він підкреслює, що на цій річці ми бачимо: м. Дубно, Дубовець, Семидуби, Рідкодуби. Безумовно, така кількість назв, що походять од слова „дуб“, не є випадкова й свідчить на користь думок автора.

Третю студію він присвятив назві місцевості Єрель, „его же Русь зовуть Угол“. Він відкидає, як фантастичну, теорію акад. Соболевського про скитське походження цієї назви й визнає її за турецько-татарську. В османській та адзербейджанській мовах є *äiri*—кривий, косий; *äirilik*—кривість, косість. Слово *äiri* стривається по місцевих назвах, прикладом, Арарат, Айрібучак то-що. Турецько-татарські мови мають слова—*aiyu*—ріг=угол та *aiyulu*—ріжкатий=угловатий, угольчатий. Ці слова лунають подібно до нашої назви й мають те саме розуміння, що його надає їй літопис. Але автор зазначає лінгвистичні перешкоди за для зближення цих слів з нашою назвою.

У п'ятій студії автор зупиняється на назві міста *Karrodunon*, що отожднюють звичайно з сучасним Кам'янцем на Поділлі. Визначаючи назву Кам'янця за польську автор тлумачить назву Кародунон з кельтських мов. Він думає, що вона склалася зі слів: *d ün*—місто, фортеця, та *capn*—купа каміння.

Деяту студію автор присвятив питанню, що має вже чималу літературу, а саме—назві міста Тмуторокань. Він визнає, що назви Тмуторокань та Тамань мають теж саме розуміння. До того місце, що займала раніш Фанагорія, зайняли ступнево Тмуторокань та Тамань. Усі ці назви він визнає за турецько-татарські. Тому назву Тмуторокань автор тлумачить двома словами: Таман=означення одного стану, ті тархан-рейментар, зверхник. Безперечно, таке тлумачення цієї назви є найімовірніше й відповідає всім історичним відомостям про те місто. Не можна суперечити й про турецько-татарське походження полтавських назв річок Сага, бо наше слово „Сага“ не є словянське. Решту студій д. М. Фасмер віддав неукраїнським місцевим назвам, а саме: Карнія (4), Мурса, Мурсія (6), Панонія (7), Сісція (8), Чудське озеро (10), Селігер (12). Не зупиняючися на цих назвах, зазначу лише, що шановний автор забув про розвідку акад. Соболевського, присвячену назві Селігер. ¹⁾

Проф. В. Данилевич.

Н. Мірза-Авакянц. *Читанка з історії України*, частина I, вип. I. Харків, 1922, ст. IV. 218.

Читанка Н. Мірзи-Авакянц складається з передмови редактора читанки акад. Д. І. Багалія, передмови та 2-х вступних статей упорядчиці читанки (одна вступна стаття говорить про часи Київської держави, друга

¹⁾ Названіе озера Селігера въ связи съ вопросомъ о праславянской родинѣ (Русскій Филологическій Вѣстникъ, т. XIV. Варшава 1910, 3-тя 4, ст. 96—100.

Галицько-Волинської держави); решта—це витяги з джерел, які вибрала упорядчиця для характеристики життя згаданих періодів історії України.

З передмови видно, що при укладанню читанки упорядчицею керували дві провідні думки: „дати розвиток народного життя й укласти це життя в цілком конкретні, побутові форми. Відповідно першій ідеї брався такий матеріал, що дає яскравий нарис життя народного в різні його моменти, а не малює лише діяльність окремих осіб. Друга ідея—дати історичний процес у формах конкретних—живої та детальної картини минулого, щоб-то, не задовольняючися явищами політичними, соціально-економічними та культурними ввести типові факти щоденного життя і звернути увагу на побут“ (ст. 5—6).

Матеріал для читанки упорядчиця поділила на три такі доби: 1) староруська, 2) литовсько-польська, 3) Україна під Москвою. Такий поділ на доби не вповні охоплює історію України; ми не знаємо, наприклад, чи має на меті упорядчиця читанки спинятися на історії України XIX ст. гадаємо, що дальші випуски читанки внесуть ясність в згаданий поділ на доби, особливо неповний відносно історії України пізніх часів.

Джерельний матеріал кожної доби упорядчиця укладає не хронологічно, а по змісту, в такому порядку: 1) економічні відносини, 2) політичний устрій, 3) суспільний лад, 4) культурний стан, 5) побут, 6) відносини до сусідів (ст. 7). Такий порядок джерельного матеріалу маємо в випуску читанки про староруську добу, що це вийшов. В ній найбільше відомостей з джерел подано про життя Київської держави (ст. 28—173), менше про Галицько-Волинську державу (181—209 ст.). Для освітлення життя Київської держави упорядчиця використала чимало матеріалу; у Читанці є уривки з літописів (тут між иншим використовуються видання А. А. Шахматова „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ СПб 1916 р.), є уривки з оповідань чужинців, використовується етнографічний матеріал різних збірочок, юридичні пам'ятки, твори літературні на історичні теми та инший матеріал. Можна признати, що матеріал у читанці використовується широко і різноманітно. Найбільше відомостей подано про політичний устрій та відносини до сусідів.

Про Галицько-Волинську державу далеко менше. Певне значіння тут має менша кількість джерел в порівнянні з джерелами Київської держави. Уривки з джерел для характеристики життя Галицько-Волинської держави упорядчиця взяла тільки з Галицько-Волинського літопису; це розуміється, найважливіше джерело, але не єдине для історії Галицько-Волинської держави. В читанці бракує відомостей про економічні відносини та побут. При широкому використуванні джерел, яке ми бачили в розділі про Київську державу, можна сподіватися було, що будуть у читанці відомості про економічні відносини та побут Галичини і Волині, тим більше, що у вступній статті упорядчиця підкреслює розвиток економічного життя в XIII ст., вказує на зріст міст — „в першій половині XIII ст. їх було до 50“ (ст. 175), зазначає також відомості про побут (ст. 180). Таким чином, гадаємо, що потрібно розділ про Галицько-Волинську державу поширити.

Опублікований випуск закінчується другою половиною XIII століття. Матеріал з джерел подано з потрібними поясненнями в примітках, дві вступні статті дають потрібні відомості для характеристики життя Київської та Галицько-Волинської держав. По типу читанка Н. Мірзи-Авакянц трохи нагадує стару російську читанку проф. Н. Л. Аристова¹⁾, але значно і різниться. В читанці звернуто увагу на економічні відносини, є

¹⁾ Хрестоматія по русской истории Н. А. Аристова. Варшава 1870.

вступні статті загального характеру, яких не було в читанці Аристова, є окремі розділи про часи Київської держави та Галицько-Волинської. Це все корисні відміни. Як слабшу сторону можна визнати поруч з великими уривками з джерел чимале число дрібних уривків, які іноді надзвичайно вже коротко характеризують певне питання (напр. ст. 64).

Взагалі перший випуск читанки Н. Мірзи-Авакянц можна визнати корисним для мети, яку поставила упорядчиця читанки: дати підручник вчителів. Тільки помилково авторка називає свою читанку першою спробою хрестоматії по історії України (передмова автора ст. 8),—бо ж мали вже ми „Віймки з джерел для історії Русі-України“ М. С. Грушевського (1895 р.), як це зазначив в своїй передмові і ак. Багалій.

М. Ткаченко.

О. Колесса. *Південно-волинське Городище і Городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в.* (Наук. зб. Укр. універс. в Празі т. I, 1923, 23—65).

Відзначивши культурну вагу Волині в нашій історії і зокрема Городища над Богом недалеко Белза і Сокаля, пр. Колесса зазначає, що так званий Христинопольський Апостол XII в. і Бучацька євангелія XII—XIII в. належали до Городиського монастиря. Згадуючи бібліотеку заложеного в 1767 р. монастиря в Христинополі, недалеко Городища, проф. Колесса перелічує тамешні пам'ятки з XV—XVII вв. з палеографічними до них увагами й докладніше спиняється: на Городиському, себ-то Христинопольському Апостолі XII в., даючи критичний огляд видання Калужняцького та палеографічних дослідів над цією пам'яткою, та на уривках Євангелії XII—XIII в.

Проф. Колесса зазначає, як дуже побіжну, характеристику мови „Апостола“ у Калужняцького й ще побіжнішу в замітках С. Маслова про Київський фрагмент цієї пам'ятки (8 арк.) і доповнює їх своїми спостереженнями, а власне вказує на сполучення *ѵіе, ѵіа*, зам. ц. сл. *иіе, иіа*; на появу *и* або *ѵ* перед енклітичн. займенником *и* (*ји*); *ѣ* церк. слов. підкладу удержується згідно з укр. фонемою *ѣ—і* в льокативі одн. м. р. на *ѣмь* (а не *омь*): *вѣторѣмь* (30), *семѣмь* (223) і дат. та льокат. одн. ж. р. прикметників *ѣи*, а не *ои* або *еи*: под *нѣсцѣи* (205) *вселенѣи* (66) і т. ин.; *ѣ* в ген. ж. р. одн. *тѣмницѣ* (8а); у замість *в*: *опрауди*, *доулѣть* і ин.; *х* замість *к*: *хрещенѣи*, і багато інших примет живої тогочасної укр. мови.

Давши палеографічний опис Городиських пергаментових листків Євангелії XII—XIII в., проф. Колесса, характеризуючи язык пам'ятки, зазначає уповнозвучення *ѣ* і *ѵ* взагалі і зокрема в сполученнях *ѣр, ѵр, ѣл; тѣ* в 3-й ос. одн. дієслів, і *ѣ* на місці здовженого *е*: *лишѣнѣи*, *прошѣнѣи* і ин. Автор на останнім з'явищі докладніше спиняється над історією цього питання і обіцяє вернутися до його аналізу пізніше, звучи його „спірним“. Гадаю, що в сучаснім стані науки це питання засадничо не „спірне“, „спірність“ його вже пережитий в науці момент; заперечення фонетичного значіння цієї дуже важної прикмети в історії нашої мови від одного А. Кримського не знайшло співчуття в науці, і в дослідях А. Шахматова (Оч. древн. періода ист. рус. яз. § 455, 456), Розова і ин. та й самого Колесси остаточно вже зліквідовано, і графічні невідповідності між колишнім *ѣ* та сучасним *і*, що наче-б-то підпірали думку А. Кримського знайшли належне висвітлення в працях названих учених, і можемо тільки вітати ще один гарний далеко не зайвий причинок до цього самого Колесси в розгляданій праці. Вага ж праці Кримського втім, що вона показала потребу докладнішого означення фонетичних і графічних умов цього з'явища.

На-прикінці проф. О. Колесса приточує текст Городиських фрагментів Єв. XII—XIII в. в порівнянні з текстами кількох стародавніх евангель.

Є. Тимченко.

Іван Каманін та Олександра Вітвіцька *Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566—1651)* К. 1923, 4^о ст. 1 + 01—029 + 1—144 таблиці. Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. № 11.

Книжка, що її заголовки наведено на горі, є почасти посмертне видання, бо головний складач її, І. Каманін, помер, не склавши обіцяної передмови до неї. Замість тієї передмови надруковано коротеньку передмову проф. С. Маслова (ст. 01—03). Після неї в книжці уміщено показчик до таблиць (ст. 05—029), що поділяється на такі розділи: 1) чергові №№ водяних знаків; 2) роки, під якими водяні знаки зустрічаються; 3) №№ тих актових книг Центрального Архіву, що з них знаки взято; 4) листи тих книг, де знаки знаходяться. На самих таблицях жодних написів чи пояснень нема.

Безперечно, поява першої української філігранографічної праці дуже втішна річ. Але головний складач не встиг закінчити своєї праці, а інші його співробітники теж не dokonали її. Таким чином, книжку видано в незакінченому стані. Завдяки тому й наукова користь од цієї праці значно зменшилася. Перш за все тих відомостей, що подані в показчику, аж надто замало. Філігранографічні збірники та досліді мають завданням перш за все допомогти в датованні тих актів та рукописів, що на них нема років ні інших хронологічних вказівок. Але другий розділ показчика, що мусить задовольнити ту потребу, лише почасти задовольняє її. Де-які тавра стріваються на актах досить довгий час—яких 10—18 років (№№ 473, 486, 490, 499, 514 і т. ин.); Тому треба було подати й інші відомости про папір, порівнявши надруковані паперові тавра до паперових тавр в інших країнах. Таке порівняння дало-б змогу зазначити де, на якій фабриці та коли зроблено той папір. Досить подивитися на таблиці, щоб зробити висновок, що папір по актових книжках є дуже різноманітного походження. Окрім польських гербів, на ньому можна спостерігти: Бурбонські лілеї (таб. 29—30 та 69—71), двохголові орли (таб. 71—85), негеральдичні тавра (таб. 97, 101, 109, 110—112, 123, 129, 130, 134—140 і т. ин.) то-що. Докладніші відомости про папер необхідні перш за все задля хронологічних висновків. Але філігранографічні праці мусять допомагати також історично-економічним студіям. Тим часом, відомости про походження паперу обмежуються тільки загальним реченням проф. С. Маслова, „ніби для актових книг бравсь переважно той папір, який вироблявсь по польських паперових млинах“ (ст. 03). Безумовно, таке твердження є цілком безпідставне. Польські герби запозичали й західно-українські та білоруські шляхетські родини. В такому разі треба було визначити, які саме паперові тавра належать до польських паперових млинів. Так саме двохголові орли треба було порівняти до московських філігранів, а лілеї—до французьких. Тим часом, історик української промисловости та українського торгу марно шукатиме потрібних йому відомостей в цій книжці. Він мусить самостійно проробити ту роботу, що її не виконали ні складачі, ні видавці цієї збірки, бо тих цілком канцелярських відомостей, що вони подали, буде замало навіть за для хронологічних висновків. Не можу теж погодитися з твердженням проф. С. Маслова, ніби „в альбомі, що тут подається, знаки росташовано систематичним розпорядком“ (ст. 03). На превеликий жаль, складачі не додержали повної систематичности й де-коли надто розкидали цілком тотожні чи

подібні тавра (порів. таб. 1—15 та таб. 43—46; таб. 16—20 та таб. 49; таб. 29—30 та таб. 69—71 то що).

Зверхній вигляд книжки відбиває на собі скрутні умови друку: її текст надруковано на дуже лихому папері, а таблиці на чудесному. Звичайно, ціни на книжці не визначено.

Проф. В. Данилевич.

350 років Українського друку. Бібліологічні Вісти, часопис присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924 р., 1—3; Київ, ст. 177.

Чергове число „Бібліологічних Вістей“, що його оглядаємо ми в оцій рецензії, являється приемним сюрпризом для всіх, хто любить і шанує українську книжку.

„Бібліологічні Вісти“—орган Українського Наукового Інституту Книгознавства у Києві, почав виходити спочатку друкований на ручній машинці і розмножуваний в дуже обмеженому числі, тоді перейшов до друкарського способу, побільшивши свій розмір, але все одно не сягаючи до розміру більшої чи навіть середньої книжки, остаючись невеличкою брошурою.

Останнє число має цілком новий вигляд. Це—добре з технічного боку видана книжка, на доброму папері, з багатьома репродукціями з наших стародруків XVI та XVII ст., з заставками, кінцівками та іншими друкарськими прикрасами. Збірник присвячено важливій під зглядом історико-культурним даті—350-ти літтю видання першої на Україні друкованої книжки. Цей знаменний ювілей було одзначено і на Україні Радянській і на Україні Закордонній. В збірнику, що ми його рецензуємо, знаходимо інформації про святкування ювілею в Полтаві, Чернигові, Винниці, Лохвиці, а за кордоном—у Львові, в Празі чеській. До виявлень ювілейної пошани до книжки в Києві треба зарахувати як раз і наше видання.

Статті, в ньому надруковані, трактують про українську книжку переважно XVI та XVII ст. ст., хоч де-які автори і виходять за ці, очевидно, редакцією поставлені межі.

Редакція не ставила перед собою науково-дослідницької мети; її, як це помітно з огляду самих назв статей, хотілось подати перегляд відомостей про перші часи друкарства на Україні.

Вступом до тих численних оглядового змісту статей служить огляд Гр. Тисяченка: „Триста п'ятдесят літ тому і тепер“. Автор поставив собі завдання подати побіжний перегляд тої еволюції, що її перейшла продукція української книжки за 350 років свого існування. Особливо інтересним являється те, що автор наш хоче дати цей огляд на тлі розвитку соціально-економічних відносин на Україні. Висловлені тут загальні погляди автора на класову боротьбу в XVI—XVII ст. ст. на Україні українського міщанства з польським землевласництвом—шляхтою вірні, але на жаль надibuємо у нього і непотрібну, плутану модернізацію означень для соціальних груп на Україні XVII та XVIII ст. Саме у нього йде мова про „буржуазію українську“ alias „заможне козацтво“ до Хмельниччини і після неї, на початку XVIII ст. в Мазепину епоху. Ми маємо, розуміється підстави говорити про міщанський (або як вперше вжив цього в прикладанню до козаків терміну Н. Покровський—буржуазний) характер українського козацтва, як це і роблять дослідники козаччини, але трактувати так само козацьку старшину другої половини XVII та XVIII ст. се глибока, нічим не оправдана помилка, бо та соціальна група є виразно землевласницькою, а не міщанською (буржуазною). Автор кінчає свою статтю зазначенням, що він занадто побіжно зробив свій огляд, а „що-ж до економічно-соціальних умов початкового друкарства, то це нами зроблено

в статті, що має бути надрукована в іншому виданні“. Шкода що Редакція не подбала про уміщення такої ширшої статті про епоху зародження у нас друкарства. В збірнику призначеному не для учених спеціалістів, але й для ширшого читача, така стаття про ту інтересну епоху, коли перетворювались економічні підвалини життя, йшла завзята відпорна боротьба під прапором національно релігійної ідеології та формувалась козаччина,—була інтересним і потрібним нагадуванням нашого минулого.

Слідуючі статті носять більш вузький характер і розвивають вони одну тему — початки друкарства і його первісне по Україні розширення. Так П. Попов дає огляд початків друкарства у Слов'ян, С. Маслов в більшій статті говорить про друкарство на Україні в XVI—XVIII ст., оглядаючи окремо друкарні галицькі, волинські, київські, чернігівські і в останньому розділі статті, даючи інтересний фактичний огляд відомостей про друкарні в XVIII ст. в Лисаветграді, Кременчуці, Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Могильові та Кам'янці. Більш докладно розвивають трактовані вже С. Масловим питання—В. Романовський („Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст.“), К. Копержинський „Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської Унії“ та М. Михайленко „Про Київські стародруки XVII і початку XVIII ст.“.

В цих статтях, розуміється, зустрічається неминуче повторення, проте прикрого вражіння воно не робить, бо автори досить вдало розмежували матеріал своїх статей. Про зовнішній, мистецький бік книжки—говорять статті: коротенька М. Макаренка „Мистецтво книжки“ та докладніша і спеціально-дослідницького змісту Д. Щербаківського „Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні“. Остання стаття прочитається з особливим інтересом любителем старовинної книжки, бо подає багато інтересного матеріалу з історії нашого „інтролігаторства“.

Споріднені по змісту з двома названими статтями — стаття П. Клименка „Українські ритодруки“ та коротенька і занадто вже популярна для поважного збірника писана стаття В. Кульженка, „Минула та сучасна техніка друкарська“.

Цінні з погляду наукового та для наукових справок огляд стародруків київських бібліотек В. Барвінка, огляд слов'янських інкунабул київських бібліотек поданий П. Поповим та відомості про українські стародруки в бібліотеках Самари та в бібліотеці Ленінградського університету, що їх подав ак. В. Перетц, і про стародруки Кам'янецького історико-археологічного музею, подані Є. Сіцинським. Як бачимо з перегляду змісту, збірника складено різноманітно і так, що шляхи початкового розвитку українського друкарства представлені досить повно.

В передмові до збірника директор У. Н. Інст. Книгознавства Ю. Меженко подає звістку, що випуском цього збірника не вичерпує інститут свого обов'язку означити дату 1574 року. Ладиться до друку на 20-ти друкованих аркушах суто-науковий збірник, присвячений історії української книжки. Отже привітаємо і цю першу, гарно видану і, загалом кажучи, добре скомпоновану книгу, і чекатимемо на заповіджену другу книжку, сподіваючись і там побачити і поважний зміст і художній вигляд.

О. Гермайзе.

А. С. Грушевский. Города В. Княжества Литовского в XIV—XVI вв. Старина і боротьба за старину. К. 1918. ст. 240.

Наша історична література не дуже багата на монографічні студії по соціальній історії. З окрема історія городів становила тему для спеціальних студій В. Антоновича та М. Владимірського-Буданова („Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ“). Що торкається до першої праці, то

була вона занадто сумарною, закреслювала дуже велику для досліду епоху, і натурально, що в наші часи робота В. Антоновича не зможе в цілому задовольнити вимог сучасного історика; праця ж Вл. Буданова і не ставила перед собою задачі, так би сказати, історико-соціологічної, вона досліджувала більше відносини юридичні, а не соціальні, а до того ж і вивчала саме німецьке право, а не взагалі устрій городів.

Заповнити прогалину в нашій історіографії взяв на себе проф. Ол. С. Грушевський. Це друга його велика робота, взята як раз з епохи XIV—XVI вв. Перша була присвячена Пинському Поліссю в цю епоху і досліджувала відносини землевласницькі та економічну організацію шляхецького і селянського господарства. По 15-ти роках праці, що виявлялась в численних розвідках та статтях, автор вертається знову до вже досліджуваної ним епохи, ставлячи ширші рямці для дослідження, не обмежуючи себе вузькою територією. Роботу присвячено мало розробленій темі—історії організації—городів в Вел. Кн. Литовському. З методологічного боку до такої теми можна підійти ріжно. Можна еволюцію города розглядати на тлі загальної суспільної еволюції і подати перед аналізом і збиранням фактів загальне уявлення про організацію суспільства, економічних та соціальних відносин у ньому, а тоді установити в тій загальній картині місце і значіння досліджуваного з'явища—в даному разі—міста. Можна іти шляхом аналітичним, власне з пильного збирання фактів та їхнього аналізу і освітлення починаючи, і потім в кінцевому результаті приходячи до соціологічного висновку. Автор „Городів“ як раз іде другим шляхом. Свою студію починає він з аналітичного досліджування побуту та організації города Литовської доби в його історичній еволюції. Отже маємо перед собою шість розділів студії. Перший розділ присвячується науковому описові побуту великих городів в Кн. Литовського XIV—XV ст. ст. Увагу свою автор спинає, головним чином, на „старині“ городів, на становищі їх в пору, коли давня звичаєва норма права стає признаною і санкціонованою центральним урядом дістаючи підтверження і в земських уставних грамотах і в різних господарських листах. Автор підкреслює стародавні відносини—зв'язанність города з волостю, аналізує вияви політичного життя городів і спеціально студіює інститут в цю епоху, його компетенцію та його функції.

Весь час автор веде мову про „великі городи“ Литовської держави. Бракує, на жаль, тут виразної дефініції, що саме творить для автора поняття великого города. Наскільки можна догадуватись, автор виходить для свого означення не з розміру міста, не з числа його населення, а скоріше кладе критерієм для свого розподілу історичні традиції даного міста та його колишнє політичне значіння. Радію такого поділу не можна не визнати, бо роля города в переходову по формах соціальної будови добу XIV—XV ст. залежала саме від остатків давніх традицій, від тої „старини“, яка ще не „рушилась“ владою, але яка вже мусіла незабаром замінитися „новинами“. Але цю категорію варто було б виразніш намитити, щоб не оставляти місце для сумнівів і неясностей.

В другому розділі, присвяченому розглядові боротьби принципів—старини й новин в „малих“ городах тої-ж доби, автор вже більш докладно вясняє поняття, „малого“ города. Як і треба було сподіватись, характерними рисами для їх означення являються моменти юридичного значіння. До малих городів зараховується, всамперед, ті із старих (з давніми традиціями). городів, що не встигли в свій час добитись грамот на вольності і привілегії, і їх „старина“ не була легально визнана, далі—города, що виникли вже в Литовську добу з причин військової оборони,

пограничні замки, нарешті, городи, що виникли біля господарських дворців в силу економічних (головним чином, торговельних) причин.

Установлення походження цієї категорії городів дає змогу відразу установити і причини слабости оборони „старини“ в них. Город, що виникає біля господарського дворця, від самого свого початку зв'язаний залежністю від господарської адміністрації,—такий город не мав в собі відпорних сил для боротьби за ту „старину“, традиції якої в ньому не відчувалось. З другого боку, вплив такого города на волость, від якої він не був відокремленим, зводився до minimum'а або й зовсім не позначався. Намісник-державець, що осідав в такому городі, діставав мало чим обмежену змогу панувати, не зустрічаючи протесту, над усім життям города. Велика частина цього розділу й присвячена з'ясованню функцій в городі намісника-державця і при тім установлюється залежність їх від пунктів устави та від місцевого звичаю („старини“).

Починаючи з наступного (III-го) розділу, автор переходить до слідуєчої епохи—XV—XVI ст.ст. Свій аналіз автор починає від намісників-державців, вивчаючи способи і форми діставання держання, детально розбирає обов'язки намісників-державців, їх відношення до населення городів, і з-окрема докладно аналізує зміст господарських устав, що давались намісникам-державцям. IV розділ продовжує зміст попереднього, розбираючи пункт за пунктом статті прибутків державців. Тут принагідно подається читачеві і картина економічної організації города Литовської доби, тільки що та картина не об'єднена в ціле, а складається з окремих фрагментів.

Два останні розділи праці присвячені студіюванню міщанського побуту XV—XVI ст.ст. Побут цей розглядається на тлі боротьби міщанства з урядом за свою стародавню вольність.

Такий в загальних рисах зміст цієї студії проф. Ол. С. Грушевського. До неї додано коротеньку передмову, з якої дізнаємося, що праця була виготована ще в 1914 році, але, друкарські та інші труднощі, з'язані з війною, завадили вчасно її випустити, а після війни нові технічні труднощі дали змогу випустити тільки оці шість розділів, а не всю студію.

Розуміється трудно давати повну оцінку праці, що ще не вповні опублікована. Але те, що ми маємо, становить само по собі закінчену цінність. Характеристика міського життя, особливо, його зовнішніх проявів, його укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми об'єднуємо спільним поняттям „побут“, дана цілною і вичерпуючою, кожне твердження, кожен висновок ґрунтується на фактах, прикладах. Проте хотіли-б ми де-що зауважити.

Епоха, що її студіює автор, безперечно, переходова. На XVI ст. припадає ломка життя, міняються підвалини економічні, фіксуються нові соціальні відносини, в иншу стадію переходять і політичні умови існування В. Кн. Литовського. Процес переродження старого руського города перед заведенням німецького (магдебурського) права варт було-б ввести в схему загального соціального процесу, що пройшов по території держави. Метод добросовісного, і детального аналізу життя, яким орудує—автор, дає багато цінного, але тратить від недостачі соціологічних узагальнень, до яких безперечно простує сам автор, відомий в нашій історіографії, як дослідник соціального життя передусім.

Далі, ми дозволили-б собі вказати на те, що знайомство з устроєм города це знайомство з торговельним життям держави, і тому хотілось би бачити в студії, присвяченій городам, розділ, де-б вивчалося стан торгу, її розвій та умовини його розвитку.

Статистичний метод дослідження соціальних з'явищ все більше і

більше шириться в науці, тому хотілось би бачити в праці про городи обчислення бодай приблизні населення городів, його змін в різні епохи, так само, як і аналіз економічного становища городів та міщанства хотілось би бачити в цифрах.

Що-до класифікації городів, то, як ми це вже зазначили, поділ городів на „великі“ та „малі“ являється не цілком повним; на увагу варто було-б взяти момент географічний. Адже ми знаємо, яка глибока різниця в соціальній структурі була на території властивої Литви і Західної Білоруси, з одного боку, і в волостях таких, напр., як білоруська Наддніпрянина, або на козацько-українських степах. Тому здавалось би потрібним розрізняти, з одного боку, Витебськ, Ковно, Полоцьк, а, з другого—Київ, Брацлав, Черкаси, Мозирь і ин. Так само варто виразніш провести класифікацію городів по характеру їх організації (город—замок) В тіні залишив шановний автор міста приватно-власницькі, на еволюції яких лежить печать певної своєрідності.

Наші зауваження являються не так констатуванням неповноти досліді, як висловом нашого бажання та надії побачити в неопублікованих ще розділах студії відповідь на все те, що в зв'язку з данною студією виступає, як прогалина, в історичній літературі.

В слідуючих розділах сподіваємось ми побачити і історіографічний огляд дослідів над городами, якого бракує як предмови, опублікованій частині.

Але і при тій, не від автора залежній неповноті, шість опублікованих розділів являються цінним вкладом в наукову літературу, що дає підсумки, систематизує наші розкидані відомості, освітлюючи той неясний процес життя наших городів, який йшов в епоху до введення німецького права.

Праця Ол. С. Грушевського ставить і освітлює важливу в науці проблему городів і служитеме імпульсом та вихідною працею для дослідників історії міста Білоруси та України.

О. Гермайзе.

Dr. Leon Bialkowski, Podole w XVII wieku. Bysy społeczne i gospodarcze. Варшава, 1920, ст. 229.

На основі, головним чином, земських книг воеводства Подільського автор дає нариси селянського і шляхетського культурного й економічного побуту. Його праця є ніби корективом і доповненням відомої праці Яблоновського, пам'яті якого і присвячується. З архівних книг насамперед вибрані автором факти з нашої матеріальної культури і досить самостійного правного становища подільського селянства XVI в., але автор не підійшов до вирішення, економічної проблеми, обмежившись побутовими рисами. Те саме можна сказати і про дотичні відомості шляхетської культури; тут дається проте порівняння посагів, відносна оцінка економічного становища польської й руської шляхти, менш заможної. Це основні категорії суспільства, яким автор присвячує найбільше уваги. Інші категорії з'ясовуються остільки, оскільки вони зв'язані з шляхетством. Духівництво руське оглянуто дуже побіжно; устанавлюються дві його категорії: близька до шляхти і близька до селянства. Останні й за відхід з села мали платити, як звичайні селяне, вихідне і взагалі трактувалися шляхтою, як піддані. Матеріальне становище попівства було високе, хоч градацій у йому автор не визначає. Католицькому духовенству автор присвячує найбільше уваги, як православному, і культурної ролі його не вияснює. Судячи по тому, що уже в середині XVI ст. верхній шар православного духовенства тягнеться до шляхетсько-католицької верстви через одружіння, можна припускати принаймні зовнішню імпазантність ка-

толицько-культурної культури. Не спиняючись над цією досить важною проблемою, автор дуже побіжно трактує питання про матеріальне забезпечення культурної організації та її зв'язок з шляхетською стихією. Він тільки відзначає незначність грошових допомог від шляхти кляшторам до часів запровадження на Поділлі єзуїтів. Судячи з того, що автор не припускає можливості існування шкіл для шляхти в той час, очевидно, до єзуїтської освіти на Поділлі, католицьке духовенство не провадило шкільної роботи. Автор присвячує кілька уваги й Подільському іудейству. Насамперед він зменшує загальну їх кількість установлену Яблоновським (бо той вважав несправильно поголовщину не з членів, а з голів родини), а далі визначає економічні функції іудеїв: торгівлю, ремісництво, лікування. Торгували іудеї волами (на вивіз) і предметами розкошів (довіз).

Підсумками праці автора можна вважати в списку шляхетських родин наведених в кінці праці. Автор ніби розрішає проблему числового підрахунку подільського шляхетства у XVI в. і стверджує, що польський елемент і кількостно і економічно переважав. Все-ж це твердження не є доведеним, поки не буде проаналізоване східне Поділля. Так само й не можна вважати цілком вірним твердження автора, що шляхта переважно вела економічну роботу, а не військово охорону. Для західного Поділля це вірно, але для східного—ні. Ми маємо рацію гадати, що руська шляхта або боярство росташована в східній Поділлі яка дала пізніше у XII в. Нечаїв, Богунів etc., вела в XVI в. військово-охоронну службу в той час, як її західні, переважно, польські спільники, економічно-організаційну. Не вияснює зовсім автор участі шляхти в будові замків, фортецій. Земські книги певно мало матеріалу давали, але з других джерел треба-б було це відзначити. Взагалі, основний дефект праці той, що автор дуже міцно тримався матеріалу, мало виходячи по за межі його. Це ніби надавало характеру точності в його роботі, але-ж разом спричинялося до таких прогалявин, які не дають можливості не то що розкрити, але й намітити процес розвою подільського життя XVI в. Цьому ще сприяє й те, що автор зовсім не використовує розміщення в хронологічному порядку досліджених фактів. Він рядом ставить факти різних дат, початку, середини, кінця XVI в., як рівнозначні, а іноді (стор. 66) зовсім не датує факторів. Тому то поруч з невизначеністю районної констеляції Поділля в XVI ст., не з'ясовується й еволюція суспільно економічна Поділля протягом XVI в. Селяне, наприклад, ніби-то мали однакове становище, тоді як ясно, що в кінці становище їх змінилося, бо викуп за втікачів шляхтичі правили в кінці XVI в. значно вищий, як в середині. Зовсім мало освітлене автором містечкове життя. Серед додатків їм поводить локаційний привілей 1561 року м-ку Сатанову, який в тексті роботи не аналізується детально. Те саме можна сказати відносно всіх додатків, які дають значно більше, чим авторів текст. Робота дослідження не окремих явищ і процесів історичних, а цілої території може тільки бути виконана в формі видання матеріалів. Особливо коли ця територія в досліджений момент не була міцно з'язана політично, адміністративно й економічно як Поділля в XVI в. Dr. Bialkowski був би дав ціннішу роботу, коли-б наслідував і в методі Яблоновського, а не тільки в завданнях. А про те робота дає цінний матеріал, хоч і фрагментарно й тематично не зовсім гармонійно систематизований. Немає в її творчій реставрації, але жодний реставратор не може обминути цю роботу, що подає значну кількість різноманітних деталей з Подільського життя XVI віку.

П. Клименко.

В. М. Отроковський, *Тарасий Земка, южно-русский литературный деятель XVII века, 1921.* (Сборн. отд. русск. яз. и слов. Рос. Ак. Наук т. ХСVI № 2, 122).

Праця пок. В. Отроковського подає повний та закінчений нарис життя та літературної діяльності одного з освічених ченців Київо-Печерської Лаври XVII ст. Тарасія Земки. У I розд. ми знаходимо біографію Т. Земки, складену на підставі уважного розгляду літературних пам'яток та документів того часу, комбінації нових даних, витягнутих з цих пам'яток, та цілком ґрунтовних догадок і припущень. Переходячи у II р. до аналізу літературної діяльності Т. Земки, В. Отроковський передовсім зупиняється на його віршованих творах, що мають здебільшого панеґіричний характер; він вивчає їх з боку розміру, рими, язика, мотивів та прийомів творчості, при чому розгляд прийомів та мотивів зроблено на фоні аналогічних творів того часу. Зроблений аналіз виявив у панеґіричних віршах Т. Земки „правильний размер и гладкую рифму“, (кількість дієслівних рим у Т. Земки невелика), прикладення і уживання традиційних засобів панеґіризма і, зокрема, герботолковника, а також де-яку своєрідність поетичного стилю; що до особливостей останнього повинно одмітити ще багатство у віршах Т. Земки мотивів реального змісту... Як висновок можна сказати, що Т. Земка для свого часу знав науку віршування в достатній мірі, та що такого роду літературну звичку він найлегше міг набути в школі (50—51). Зроблений аналіз панеґіричних віршів Т. Земки має характер вичерпуючий, подає ясну уяву про зміст і, головне, про форму цих творів, але ж тут, на наш погляд, потрібно-б було розглянути й три невеликих вірші Т. Земки (віршованій підпис і два двостиха до ікон), що до панеґіричної літератури не належать, а сказано тільки, що вони мало помітні, та що підпис виділяється своїм розміром. Однімо, що для В. Отроковського залишились невідомі ще два вірші Т. Земки, що знаходяться в „Акафисті“ 1625 року, а саме молитовна відозва (заклик) до Христа від імени читачів—15 двохрядкових віршів та напис до ікони богородиці (Успення)—2 два двохрядкові вірші. В III розд. розглянено реліґійно-теологічні твори Т. Земки, а саме: три вступних слова до друкованих видань, що по суті є трактати історичного та канонічного змісту з полемічними нападами на католиків. В. Отроковський вивчає джерела, що з них користувався Т. Земка, спосіб як використовував він джерела, мову, традиційні мотиви, стилістичні засоби, виділяючи їх особливості у Т. Земки. З боку язика розглянено також і Синаксарі Каліста, що Т. Земка переклав на „просту мову“. В кінці праці зроблено висновок, що „діяльність Т. Земки, яка проходила переважно в Лаврських стінах, була в значній мірі многобічна, але переслідувала одну реліґійно-освітню мету спільну для всього українського духівництва, брацтвам та монастирям. Служачи безупинно за коректора та за друкаря лаврського видавництва, будучи церковним казнодієм, а пізніше справляючи обов'язки ігумена Богоявленського монастиря і соборного старця, Т. Земка залишив багату літературну спадщину панеґіричних віршів, низку вчено-богословських передмов, переклада Синаксарів Каліста на „просту мову“, де виявився характер його шкільної освіти, знання мови латинської, грецької та церковно-слов'янської, велика начитанність у творах свят. отців та істориків церкви. Серед тогочасних літературних діячів Т. Земці належить почесне, вповні заслужене, та варте його скромного талану з небагатома, але виразними рисами самобутности (78). В додатку надруковано невидані вірші та передмови Т. Земки.

С. Щеглова.

Cte M. Tyszkiewicz, *La littérature ukrainienne (d'après m. Serge Efremof, m-me O. Efimenko, le prof. M. Hrouchevsky et d'autres écrivains)*. Avec de nombreuses illustrations. Berne. 1919 p., 157 стор. in 4.

Це популярне видання, яке має на меті, познайомити закордонного читача з історією українського письменства, починаючи з його заснування до останніх часів. Але навряд чи воно може виповнити своє завдання, бо написана ця книжка дуже поверхово і має досить значних помилок, так що західний читач не придбає собі з неї досить значних познаний, що таке українська література, і яку вартість мають її письменники. З цієї книжечки західний читач тільки дізнається, що були в українській літературі такі-то і такі твори або такі-то і такі-то письменники, але яку особливу цінність вони мають, я не кажу вже для всесвітньої скарбниці поезії, але навіть для свого народу, цього він не зрозуміє, бо автор побільшості тільки називає твори або письменників, а нічого путнього про них не каже. Про „Слово о Полку Ігореві“ д. Тишкевич каже тільки кілька незначних фраз (14 рядків), причому зазначає, що ми знаємо його тільки в копії „russe (московській XVIII в.), probablement assez défectueuse“ (11). Можна подумати, на підставі цих неясних слів, ніби „Слово о полку Ігореві“ дійшло до нас в рукопису XVIII в. (автор, мабуть, розуміє тут видання Мусіна-Пушкіна, зроблене з копії, яку склали в кінці XVIII в. він сам та Малиновський з Бантиш-Каменським, або ту копію, яка була подана цариці Катерині, і яка тепер відома і надрукована кілька разів, тоді як для ясності треба було сказати хоч кілька слів про дійсний оригінал цієї поеми і розказати про працю над ним перших видавців); крім того, зовсім не зрозумілим являється це „probablement assez défectueuse“, коли всім відомо, що копії зроблені Мусінім-Пушкіним та його товаришами, були дуже дефектні, бо вони не знали читати старих рукописів і поробили багато помилок, через що в тексті, „Слова о полку Ігореві“ і досі є багато темних виразів. Далі в цьому відділі про письменство доби Київської держави Тишкевич ні одного слова не каже про нашу стару проповідь, напр., про славнозвісне „Слово“ Іларіона, про яке треба було сказати хоч кілька слів навіть в такому популярному виданні, яким являється книжка Тишкевича. Також і про стару українську драму автор кидає тільки кілька незначних фраз, не згадуючи навіть про такі її блискучі, особливо як на той час, зразки, як „Милость Божія“, „Воскресеніє мертвих“ Г. Кониського; нічого не каже і про наш відомий вертеп, ні про старі вірші різних видів, ні про таких попередників І. П. Котляревського, як Климентій, Некрашевич і др. Якого-небудь розуміння історичного розвою старої української літератури, того довгого тяжкого шляху, яким вона нарешті в кінці XVIII в. дійшла до творів І. П. Котляревського, Тишкевич не дає, і через це його книжка може вважатися навіть не популярним виданням, а скоріше сухим конспектом, який навіть не повно каже про ті явища, які були в нашому старому письменстві.

Теж треба сказати і про той відділ, який присвячений новій і новішій українській літературі. Про які-небудь напрямки в українському письменстві XIX в., про зміну різних течій в новому—автор нічого не каже, він тут тільки перераховує головніших письменників та подає коротенькі невиразні їх характеристики, уживаючи часто однакових виразів. Драгоманив *extremement cultivé* (110), Куліш *très cultivé* (85), Леся Українка *très cultivée* (144), Іван Франко *poète de très grande valeur* (123), Bohdan Lerpku *poète elegique de grande valeur* (133), М. Коцюбинський *est un écrivain de tout premier ordre* (134), Алчевська *poète lirique de premier ordre* (145), Олена Пчілка *patriote ardente* (118), Іван Вишенський *теж був ardent patriote* (20)—такими загальними фразами користується Тишкевич, коли

йому приходиться характеризувати якого-небудь письменника. Називаючи М. Коцюбинського генієм українського письменства, але не зазначаючи, в чому-ж проявився цей геній, Тишкевич в другому місці своєї книжки каже, що Коцюбинський „s'impregne de la littérature moderne des Scandinaves et des Belges, des Ibsen, Knut Hamsun, Mäterlinch et Rodenbach (138)—і читачеві застається тільки дивуватися, за що-ж називають генієм того поета, твори якого перейняті впливами різних письменників. Даючи і тут, як і скрізь, загальну характеристику М. Коцюбинському, Тишкевич зовсім не змалював читачеві постать цього видатного українського письменника.

Не зупиняючись більше на хибках цієї книжки, скажемо, що в ній є і досить фактичних помилок, яких не слідвало-би робити в тій праці, яка іде перед очі, можна сказати, усій Європі. „Ізборника Святослава“ 1075 р. (10) ми не знаємо, а є, як відомо, два збірники Святослава один—1073, а другий 1076 р. Та школа, яку заснував Петро Могила, називалась Київо-Могилянський колеґіум, а не „Akademie de Kiev“ (25), яку назву вона одержала тільки в XVIII в. при цареві Петрі I, Квітка народився зовсім не „dans la même sphère aristocratique“, що граф Куракін або князь Репнін, як каже д. Тишкевич (61). Вважати „Марусю“ найкращим твором серед поезій Марка Вовчка також якось дивно: „Maroussia“ est un petit chef d'oeuvre“, каже Тишкевич (86), тоді як Маруся—це тільки переклад не надрукованого українського оповідання, який вийшов в Петербурзі в 1873 р. (див. Огоновський, Історія літератури русскої, т. III, I в. Львів 1891, стор. 280). Драгоманів покинув Україну не „dans les dernières années de sa vie (110), а росцвіті свого таланту, Котляревський не був „fils d'un „diak“ ou desservant d'église (50) і т. інше. З зовнішнього боку книжка видана гарно, на крейдяному папері, в ній є чимало малюнків і портретів наших письменників, але через зазначені хибки вона не дасть змоги західному читачеві познайомитися з нашим письменством і зрозуміти його оригінальну вартість і красу, які так приваблюють до себе всяку культурну людину.

М. Марковський.

I. Polivka, „Čichám člověčinu—ruskij dech, ruskou „kost“. (Narodopisny Věstnik XVII). Praha 1924. 3—19.

Невеличка на розмір, але дуже цінна розвідка шановного автора вводить нас в коло розумінь самих, здавалось би, звичайнісіньких виразів, як „rusky dech, ruska kost“, що так часто зустрічаються в етнографічних матеріалах східно-слов'янського фольклору, зібраного до цього часу.

Справді, можна сказати, що процес збирання етнографічних матеріалів дійшов вже до тої точки, коли час зайнятися не тільки збиранням, але й студіями як окремих сюжетів оповідань, так і самих найдрібніших виразів, висловів, що характеризують світогляд народу і його поетичний стиль.

Усна східно-слов'янська народня словесність дає до того найцінніший матеріал. Автор, напр., звертає в цій статті увагу на певну скількість місць в різних оповіданнях про народні потвори, як баба-яга, змії, герої (Іван Царевич та інші) з їх словами і виразами: руський дух, руська кість, кістка, та варіантами до них, як „прісна кість“, „прісна душа“, „чоловічеський дух (людський дух)“, „християнський дух“, „чужий дух“ і т. и. Базуючись на величезнім апараті порівнянь і паралелей та приводячи силу цитат з російських, українських та білоруських оповідань про фантастичні народні потвори, автор докладно та ґрунтовно пояснює окремо кожне слово виразу: „руський“, „дух“, „кість“ і доходить розуміння цього виразу в цілому. Вислід такий. Антропоморфізовані істоти баба-яга, змії,

герої й др., коли до їх житла попадає звичайна людина, завжди гостро почувають та обурюються чужим, запахом, що вносить з собою людина, називаючи його „руським духом“ або „руською кісткою“. Дух, або просто запах, що його секреціонує (виділяє) шкіра кожної живої істоти і чоловіка зокрема, відчували люди за давніх доб далеко краще ніж зараз. Нам, людям сучасним, що майже втратили здібність розрізнення запаху, це буде зрозуміло, коли пригадаємо теперішніх дикунів з дуже розвиненою цією здібністю. Автор і вказує на цю здібність, котрої пам'ятки залишилися лише в народній словесності, як пережиток давніх доб. Характеристично, що вираз „руський дух“ зустрічається переважно у великоруських оповіданнях, дуже мало в українських (наддніпрянських) і тільки один раз у білоруських. Паралелі такого розуміння „дух“ автор наводить і в Зах. Європейській літературі (Rich. Andrée. Ethnograph. Parallelen N F. 213). Цілий ряд варіантів—синонімів слова „руський“ (дух)—чужий, людський, прісний і др. тільки підносять висловлену думку автора.

Що-до виразу „руська кість“ (кістка), то він з'являється певним варіантом виразу „руський дух“, тільки що тут центр уваги покладено не на самий запах, а на кість, як на причину, що творить цей запах. Багатими паралелями автор доводить, що саме слово „кість“ не можна розуміти окремо—відповідно німецькому „Wein, Gebein“, а „Knochen“ себ-то кість з м'ясом, що обростає кісті. Таке розуміння слова „кість“ зустрічається в літературі художній—„старі кісті“, „чортова кістка“—автор і підкріплює це відповідними прикладами.

Пояснюючи слово „Русь“—руський, автор вияснює значіння цього слова в розумінні повної окремішності світу, де живуть народні потвори, від руських у власнім розумінні. Руський—Русь це „реальний світ в відріженні від світу, в котрім живуть істоти надлюдські“ (ст. 15); тільки іноді це протиставлення іншим народам, та іншим землям. В українських (наддніпрянських) оповіданнях слово „руський“ прикладається до чужих, не місцевих людей, але це риса явно новішого походження. Подавши загальне значіння русь—ський, автор наводить багато синонімів цього слова з додатками, як „свято—русь“ й інші, а також думку пок. проф. Потебні, що до історичного та географічного пристосування цього слова.

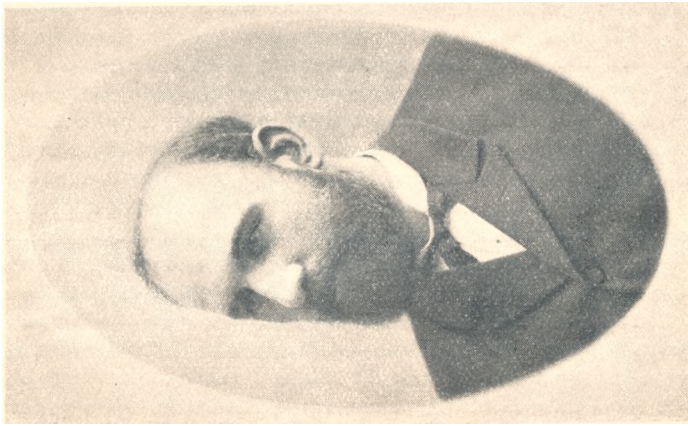
Констатуючи певну усталеність вказаних речень та вияснивши місце кожного з них, автор про те не наважується вирішати питання про час і місце походження цих виразів, тільки висловлює думку, що в той час як перший вираз (руський дух) характерний для Великої Росії, другий (руська кість) для України і менше для півночі та Сибіру. Дізнатися-ж, які з них і де повстали—немає даних, тому що оба вирази однаково зустрічаються в „оповіданнях про конфлікти з істотами над-людськими в світі надземнім і підземнім“ (ст. 16).

Що-ж до давности походження цих виразів, то на думку автора, тут треба добачати прикмету дуже стару (16 стр.), а в виразі: „šichat človečiju“ автор вбачає наслідки, вірніше, відгуки колишнього канібалізму.

Закінчуючи се звідомлення мусимо піднести, що стаття шан. академіка дає справжній вірець для дослідження типових виразів фольклору, важливих з культурно-історичного погляду. Бажано було-б тільки більше паралелей що-до розуміння та пояснення подібних виразів не тільки в східно-слов'янській фольклористиці, а й в західно-європейській та взагалі в світовій,—без порівняння з якою розуміння всякого фольклорного або етнографічного явища, буде неповним і недовершеним.¹⁾

П. Глядківський.

¹⁾ Щоб не переступити призначених для сеї книги розмірів, решта рецензій відкладається до III книги.

Фотографії Ореста Левитського з 30-х і 60-х років життя.

НЕКРОЛОГІ.

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.

9 травня 1922 року, на 74 році життя відійшов від нас Орест Іванович Левицький, найстарший з українських істориків і один з найсимпатичніших представників нашого старшого покоління.

Потомок одвічного священничого роду Носів-Левицьких, що під час Руїни вийшов з Правобережжя й осівши в новоселій слободі Маячці, попував тут незмінно протягом майже двох століть, переживаючи разом з своєю парафією великі й малі події сього краю¹⁾. Праправнук славного українського гравера XVIII в. Григорія Левицького²⁾, правнук в перших блискучого маляра—Його сина, Дмитра. Вихованець духовної школи з її знанням і любованням в співі, в народній пісні, в обряді церковнім і народнім, — покійний Орест Іванович був з самого походження, з дитячого і молодечого виховання овіяний і перейнятий традицією українського життя і культури і мистецтва, відчував їх красу і багатство надзвичайно глибоко і тонко, упивався їх змістом, і в сім любованню — в любованню навіть більш ніж в відтворенню — знаходив мету, красу і зміст свого життя. Вихований в церковній обстанові, призначений батьками для духовної кар'єри, він хоч потім і збочив з сеї дороги, але заховав до кінця своїх днів живу любов і цікавість до церкви, богослуження, обряду, до всієї її естетично-декоративної сторони української церкви; тільки в останніх роках життя, як певний півсвідомий прояв протесту проти старих умов життя, позначилося в нім розочарованне і знеохоченне до сеї церковности та обрядовости. Перед тим, після тридцяти літ наукової праці, цівільної служби і пожиття серед поступового українського громадянства, він все зіставався типовим представником старо-української духовної верстви в своїм розумінню традицій та інтересів українського життя.

Припадкою зложились обставин, які звели талановитого семінариста з університетськими людьми й замість духовної академії потягло його до Київського Університету, саме коли на катедру його вступав великий майстер української історії Володимир Антонович. Орест Іванович, рішившись піти світською дорогою, найбільш інтересу почував до природничих наук — віддаючи свою дань радикалізмові 1860-х рр. Але міркування матеріального характеру: перспектива учительської стипендії, далі кращої учительської посади звернули його на історично-фільольогічний факультет, тоді досить сірий бідний науковими силами³⁾. Отже стрічі з Антоновичем головно завдячував він, що ся історично-фільольогічна наука не зісталась для нього „студією для хліба“, а наповнила новим

¹⁾ Покійний оповідав мені одного разу свою родинну традицію, що один з його предків, сучасник „шведчини“ був повішений на царських воротах своєї церкви, якоюсь заблудящою шведською ватагою.

²⁾ Від нього йде фамілія Левицьких в сім роді: Григорій Ніс, оженившись з шляхтянкою Левицькою, прийняв її ім'я.

³⁾ Знаємо се з листування Ореста Івановича, переданого по смерті його до зборів академії і використаного М П. Василенком в студії про покійного, що має вийти в Записках III-го відділу; воно кидає багато світла на досі мало звісне внутрішнє життя покійного сторика.

змістом його житте. Орест Іванович став одним з найпильніших слухачів нового доцента, один з найперших в хронологічному порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найблизше підійшов до його наукових, архівних інтересів. Антонович не тільки кермував його науковими зайняттями в Університеті, але й зробив своїм ближшим товаришом по археографічній комісії, де він був тоді редактором видань, себ-то фактичним науковим керманічем, а Орестові Івановичу виробив посаду секретаря-діловода. Обставини складались ніби саме так, щоб зробити його Антоновичем товаришем по катедрі, продовжателем його археографічної й історичної праці та його історичної ідеології. В своїй першій науковій студії („Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.“) він іде за звісною студією Антоновича про початки козаччини: за його теоріями українського народоправства. В Центральному Архіві заповідливо працює над волинськими актовими книгами XVI в., вибираючи матеріяли по історії релігійного руху, до висвітлення родинного права і побуту. Поки набирался сей матеріял, він випускає, в 1878 р., нове видання літописи Самовидця, разом з де-якими іншими пам'ятками українського літописання, і тим здобуває собі вже тверду наукову репутацію. Слідами Антоновича, тою-ж археографічною дорогою, він сподівався перейти до професури. Але цілий ряд несприятливих обставин розбив ці плани.

Перед усім проходила близька знайомість з закулісовою стороною університетського життя. Київським університетом правила група професорів-„дільців“, ворожо настроєних до українського руху, і впливи її скріплялись. Орест Іванович, заманіфестувавши себе українським спеціалістом, „українофілом“, гарячим учнем Антоновича, відразу попав на проскрипційний реєстр. Вповні про се довідався він згодом, але де-які передчуття тої боротьби, яку прийшлося би йому витримати, перебиваючись до професури, він дістав дуже скоро, і вони дуже ослабили його енергію. Орест Іванович, з одного боку, був натурою поетичною, „развлекающею“, по його виразу, котрій довга, постійна, систематична праця взагалі давалася тяжко, завдяки лише сильному імперативу; з другої сторони—він органічно не здатний був до боротьби, до тяжких спроб життя. До сього ще треба додати, що взявши урядову учительську стипендію підчас свого студентства він мусів зараз же відслужувати її в середній школі, а рано оженившись і ставши батьком родини, мусів чимало часу віддавати на заробоквання. З цих причин, не вважаючи на заохоту деяких членів університетської колегії, він не пішов на тяжку і непевну університетську дорогу, не приступив до магістерських іспитів, не подбав про приват-доцентуру і на все життя зіставсь учителем середньої школи, латинської та російської мови, і це було одною з тих трагедій його життя, котрі він відчував прикро і глибоко.

Не вважаючи на се, і де-які інші тяжкі удари життя (утрату гарячо любленої жінки по п'яти роках пожиття), сі 15—16 літ, від скінчення семінарії і до політичної пригоди 1885 р., до котрої я зараз повернуся, були найбільш ясною, світлою, щасливою порою життя Ореста Івановича. Він всіма силами своєї багатой природи віддавався вражінням тодішнього українського життя, був діяльним членом української громади, захоплювався тодішнім українським музичним і літературним рухом (виступав в перших виставах „Рідзвяної Ночи“, разом з Ол. Ол. Русовим), і разом „з залассям“ копався в архівних матеріялі, друкував описи актових книг, волюмінозні збірки актів по історії релігійного життя і родинного побуту (перша з них вийшла тоді-ж в 1883 р., друга значно пізніше), дав ряд незвичайно інтересних тимчасових звідомлень-студій по сим питанням, став одним з ближших співробітників „Київської Старини“,

коли вона заснувалась. Се було житте повне змісту, руху і сорозмірного свобідного пориву—оскільки він був можливим під пятою тодішнього режіму.

Аж раптом в серпні 1885 р., з нагоди сподіваного царського приїзду до Києва, Орестові Івановичу довелось довідатись, що він пробуває „під негласним доглядом поліції“, і тому на час царського побуту мусить виїхати з Києва. Беручи сю звістку, холодно не було чого нею непокоїтись: коли досі жилось під сим „наглядом“ досить свобідно; і служилось, і їздилося, і працювалось, значить сей нагляд не був нічим страшним. Але на Ореста Івановича вона вплинула просто катастрофічно—так наче земля розверзлась під його ногами, і треба було хаятись розпучливих способів рятунку. Він стрівоживсь так, що нервово захорував. Відійшов від української громади, перестав писати по українськи—навіть до найближшої рідні, розписав рідним і близьким, щоб писали до нього теж „по руски“, а не „по-малоруски“,—заборонив користуватись його адресою і т. под. Просто неймовірно, щоб така багата, незалежна в своїй ідеології, зовсім не жадна світових роскошів людина могла так жахливо прийняти сей факт. Для мене, як историка українського життя, се одна з незвичайно проречистих ілюстрацій того психологічного процесу, котрий переходило українське громадянство під російським режімом протягом кількох століть, того глибокого каліцтва, яке вражає нас не раз навіть в найбільш світлих і благородних людях, і, очевидно, довго ще тяжитиме над нашим життям. Стрівшия вперше з Орестом Івановичем скоро після сеї катастрофи,—знавши його до того з праць, як одного з визначніших представників української историчної науки, спілника ідеології Костомарова і Антоновича,—я і інші мої товариші з української студентської молоді немало були збентежені його відчуженням від українського життя, товаришуваннем з людьми завідомо благодійними, казьного напрямку. Психологічну розгадку дав згаданий трагічний епізод багато-багато пізніше. Таке під'яремне існування Орест Іванович вів майже до самої першої революції. Він багато працював, багато писав (виключно по російськи), був одним з найбільш діяльних співробітників „Кіевской Старини“ за весь час її існування, але без сумніву незвичайно тяжко відчував ту гнітючу атмосферу старого режіму, яка давила його, паралізувала його потягі і атрофіровала найкращі здібности його душі, найбільш інтимні наукові, артистичні і громадські інтереси. Він дав багато, але дав би, напевно, далеко більше в умовах більш сприятливих, свобідних від сього нагніту. Постійний огляд на аргусове око многоликого начальства впливав і на добір тем, і на освітлення фактів, і на саму манеру писання. Він відчувається на найкращих творах його сеї доби—исторично-побутових художніх образках з минувшини Волини XVI в. і Полтавщини XVII. (Очерки старинного быта Волини, 1888—1891, Очерки народной жизни в Малороссии во 2-й половинѣ XVII ст., 1901). Недурно, для нового, українського видання небіжчик уважав потрібним їх не тільки перекласти, але й переробити.

Сей тяжкий під'яремний стан душі Ореста Івановича став слабнути з тим, як захитався царський режім в часи „довіря“, Японської війни і першої революції. Якраз ще кінчив він і свою учительську службу і солодко мріяв про те, щоб спекавшия сих немилых обовязків і менш оглядаючися на начальство, остаток днів і сил своїх віддати художньо-историчній праці, вже на українській мові, що потроху переставала бути познакою сепаратизму і набірала права горожанства. З відкриттем українського клубу в Києві, перенесенням до Києва „Літературно-Наукового Вістника“, заснованнем Українського Наукового Товариства початком „За-

писок“ його, Орест Іванович став частим і дорогим гостем і співробітником сих українських організацій і видань. Він часто виступав на їх засіданнях з своїми творами, багато в них друкує—і я маю вражінне, яке мабуть мають інші,—що сама мисль його, сам художній малюнок його став инакше укладатись в українській формі—і в нових, свобідніших умовах українського життя. Сама вдача його змінилась, відійшла та насторожена обережність, офіційальна холодність і відчуженість, яка вражала в нім давніше людей, які не належали до небагатьох інтимних його приятелів. Його товариська, поетична, тепла натура стала відкриватися знову. Яким приємним товаришем, блискучим оповідачем, повним юмору, іронії і поезії він знову став в сіх роках. Яка незмірна жалість, що він не знайшов часу і охоти в сіх часах записати свої спомини про те, що він бачив, чув і переживав.

Але вповні розгорнутись побитій морозом українського лихоліття душі небіжчика не судилось. Від часу до часу різким холодом потягало від нової реакції, що йшла з півночі, і приходилось знову тулитись і стягатись. Все таки Орест Іванович зіставався на державній службі, як секретар „Временной Комиссии для издания древних актов при генерал-губернаторѣ“ і мусив рахуватись з інструкціями сього начальства. Характерний приклад був звязаний з „Україною“. Коли перша книжка її вийшла весною 1914 р., з зазначеннем на обгортці: „при близшій участі Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова“, в „Новім Времені“, з'явилася телеграма кївського клубу націоналістів, що „кївське руське громадянство глибоко обурене виступом секретаря археологічної Комісії Левицького спільно з звісним австрофілом М. Грушевським в виданнях українського наукового товариства сепаратистів“. Тоді генерал-губернатор Трепов формально наказав Орестові Івановичеві на далі не ставити свого імени в таких небезпечних виданнях, і він кілька місяців потім (до нового притиснення українських видань) підписував свої статті псевдонімом—О. Орленко.

Потім прийшла війна, з проектами ґрунтового винищення українства, які змусили українців знову стулитись і зібгатись, а після коротких днів надій і уповань революції—тяжкі і грізні роки горожанської війни, голоду, пошестей. Розцвівши на короткий час в загальній атмосфері радісних сподівань, Орест Іванович, як оповідають його ближні приятелі з останніх літ, раптом знемощів, змарнів, збайдужнів до всього. По інерції ще пробував працювати, носився з планами ріжних робіт—але життєва енергія відірвалася і прийшла смерть, і забрала невисловлені слова, недокінчені образи, невітлені гадки, незмірно багатий скарб знання, ерудиції і творчої сили.

Останній том, видрукований покійним ще в 1917—1918 рр., зістався не випущений, без вступної розвідки, і пішов разом з іншими не випущеними томами видань археографічної Комісії на паперову фабрику. Тяжкі часи обірвали низку наукової праці і художньої творчости великого майстра.

М. Грушевський.

Проф. Гр. Гр. Павлуцький.

Проф. ГР. ПАВЛУЦЬКИЙ.

Помер 15 березня 1924 року.

Григорій Григорієвич Павлуцький народився у Києві 1861 р. Середню освіту одержав у Київській третій гімназії, а вищу—на історично-філологічному факультеті Київського університету, який скінчив 1886 р. кандидатом. Ще за час свого студентства, в 1885 р., він надрукував у „Києвських Університетських Извѣстіяхъ“ свою першу працю про автора „Dialogus de oratoribus“.

Відносно тодішнього університету він сам звертав увагу на те¹⁾, що „в течение университетского курса не имел руководителя в Киеве и вовсе не слушал истории искусств, ибо ее не было: проф. Павлов, русский историк, полу-развалина, после ссылки в Сибирь, фиктивно занимал кафедру и на лекциях, на которые студенты ходили по очереди, потешал слушателей рассказами об оперных артистках и балеринах. Учителем Павлуцкого был проф. Кулаковский, не в области классической филологии“.

Зараз же після скінчення університетського курсу, Павлуцький поїхав за кордон, до Берліну й Парижу, де студіював музеї та займався по бібліотеках. Повернувшись до Києва, він, в 1888 р., прочитав дві пробні лекції: „О началах искусства в Греции. Сkenография у греков“ і одержав звання приват-доцента. Від Київського університету він був, на цей раз вже на державний кошт, командирований на два роки за кордон. Там, у Сорбоні, він слухав лекції відомого знавця античного мистецтва, проф. Максима Коліньяка й брав участь у його семінарі. Працював він тоді теж і в Італії, головним чином у Римі. Не раз і після того мав Павлуцький наукові командировання за кордон,—студіював пам'ятники готичкої та романської архітектури у Франції, працював по музеях Германії, Швейцарії та Австрії, а 1909 р. був у Костянтинополі, в Атенах і в Єгипті. В 1897 р., за дисертацію „О жанровых сюжетах в греческом искусстве“, він одержав від Юр'євського університету ступінь доктора історії та теорії мистецтв, після чого київський університет обрав його на екстра-ординарного професора по кафедрі історії мистецтв, в 1906 р.—на ординарного, а в 1913 р. він був по самий час смерті заслуженим професором того-ж таки університету.

Ще перед XI-м Археологічним з'їздом, який відбувся у Києві, Московське Археологічне товариство вирішило видавати пам'ятки української старовини, призначило на це кошти, а саме збирання потрібного на те матеріалу доручило окремій комісії при Київському Історичному Товаристві Нестора Літописця. Незабаром між цією комісією й Московським Товариством виникло непорозуміння. В 1902 р., комісія прислала в Москву зібрані нею фотографії з дорожніми записками де-яких з екскурсантів. Московське Товариство відповіло на те, що воно сподівалося одержати не самі тільки фотографії, але разом з цим і плани на обміри церков і інших пам'яток, а також і дослідження пам'яток з історичного боку на оцінку їхнього мистецько-археологічного значіння. Комісія з свого боку відповіла, що вона ще раніше звертала увагу Товариства на те, що в Києві важко знайти вчених архітектів, а що між тими, які займаються українською старовиною, нема фахівців; але тоді Товариство одказало, щоб комісія надсилала матеріал, а для обробки його знайдуться фахівці й

¹⁾ Рукописний матеріал, що було мені доставлено для відзиву про його наукову діяльність, котру я писав у квітні 1923 р. по дорученню „Комісії по додатковому забезпеченню вчених“. О. Н.

по-за Київом. Нарешті закінчилося постановою, щоб особи, які подають матеріал, обов'язково разом з тим подавали-б історичні пояснення, а до загальної обробки зібраних матеріалів узявся Г. Г. Павлуцький. З такою постановою цілком згодилося й московське Товариство, тільки застерегло за собою право остаточної редакції обробки матеріалу. В 1905 р. вийшов перший випуск „Древностей Украины“, хоч члени комісії по охороні пам'яток при Товаристві поставилися до цієї праці негативно.

Ще до виходу цієї книжки, Г. Г. Павлуцький зробив у Товаристві Нестора Літописця доклади: „Деревяная церковная архитектура в юго-западном крае в XVII—XVIII веках“, „О деревянных резных изображениях пугтов в южно-русских церквах XVII—XVIII веках“, „Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа“ та „Изображение храмов на древнейших южно-русских миниатюрах“. Ці реферати він і звів до купи у цьому виданні під назвою: „Древнее деревянное церковное зодчество въ юго-западном краѣ“. Ця праця, можна сказати, була головніша між усіма працями Павлуцького, тому-то я особливо спиняюся на ній. Після вступного слова, де стриваються такі зауваження, як: „Малорусские храмы лишены фасадов, т. е. того, что в других христианских храмах составляет красу архитектуры; рассматривая малорусский храм, не видишь, где его лицо, или передний фасад“, автор переходить до характеристики українського будівництва. Пануючим типом він рахує трьохбашну церкву та її, головним чином, і розглядає. Він описує способи будування таких церков, звертає увагу на ріжноманітність композиції, характеризує де-які окремі деталі. Кілька слів присвячено іншим типам церков і дзвіницям, зроблені порівняння наших церков з північними, доведено давність такого типу, на підставі Павла Алепського, Кальнофойського та малюнків стародавніх рукописів; в кінці дано порівняння наших церков з західними. Висновок такий: „Малорусское деревянное церковное зодчество, так же, как и деревянная архитектура северных окраин России, является искусством национальным, искусством, сохранившим свой национальный характер благодаря тому, что оно самостоятельно переработало и совершенно поглотило все чужие элементы, византийские или западные, которые к нему притекали“. Не всі типи церков розглянув автор: церков таких типів, як хатній, двохбаштовий, чотирьохбаштовий і трьохбаштовий з дзвіницею замість західної башти він зовсім не торкається. Західній Україні Павлуцький присвячує лише кілька рядків; от вони: „Чехия, Моравия, Галиция (западная и восточная, особенно ее нагорная часть), Буковина и северная часть Венгрии богаты деревянными храмами. Как самый способ постройки славянских храмов, так и внешний их вид ничем не отличается от силезских деревянных церквей. И общая форма, и план, и самый способ постройки одни и те же. Только в Галиции доселе сохранились древние деревянные церкви, тип которых родствен типу южно-русских церквей. Но Галиция и Малороссия населены одним и тем же народом, малорусским; и Галиция и Малороссия в эпоху польского владычества, т. е. до конца XVIII в., жили одной общей политической и религиозной жизнью; они разделились только со времени разделов Польши. Архитектура в них необходимо должна быть общая“. От і все, з чим не можна погодитись: коли можна прирівняти до силезських церков церкви лемків, які дійсно відокремлюються від інших усіх українських церков, бо замість того, як у нас завше найвища башта буває середня, а дзвіниця стоїть окремо, в них дзвіниця займає західну башту й вона вища за дві останніх, за те й гуцули, й бойки мають той же самий тип церков, що й на східній Україні. Дійсно, на перший погляд бойківські церкви роблять інше вражіння, ніж наші,

так що дали навіть привід проф. Соколовському порівняти них з індійськими пагодами, але вони відрізняються від наших тільки тим, що там більша кількість восьмериків і менша їхня високість. Проминув нарешті Павлуцький питання, як саме розвивався тип деревляних церков з часом, і як він міняється територіяльно.

Крім вишезгаданих праць, як найбільше значні з праць Г. Г. Павлуцького зазначимо: „Древне-греческие расписанные вазы“ (Київ, 1889); „Фидій“ (Київ, 1890); „Коринфській Архитектурный орденъ“ (Київ, 1891); „Храмъ Зевса Олимпійского въ Афинахъ“ (Київ, 1892); „Кіевские храмы домонгольскаго періода и ихъ отношение къ византійскому зодчеству“ (Труды XIV-го Археологическаго съѣзда); „О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества“ (ibid); „О церковныхъ постройкахъ въ стилѣ египте в Полтавской губ.“ (ibid); „Творчество Растрелли въ области церковнаго зодчества“ (Київ, 1912); „Къ вопросу о взаимномъ вліяніи византійскаго и итальянскаго искусства. Богоматерь въ византійском и русскомъ искусствѣ и Мадонна ренесанса“ (Київ, 1912); „Краткій очерк исторіи новгородской и московской архитектуры“ (Київ, 1912); „О происхожденіи древне-русской иконописи“ (Київ, 1914); „О мозаикахъ мечети Кахроэ-Джамме в Константинополѣ“ (Київ); „Древнѣйшіе храмы Кіева и Чернигова“ (в „Исторіи русскаго искусства“ И. Грабаря); „Деревяннае и каменное церковное зодчество Украины“ (ibid); „Старинные деревянные синагоги въ Малороссіи“ (ibid); „О происхожденіи и развитіи византійскаго искусства“ (Київ, 1914).

В 1916–1917 р.р., по дорученню Московського Археологічного Товариства, Г. Г. Павлуцький зробив експедицію по ріках Волзі і Молозі та у Псков, щоб зібрати матеріал по історії псковської, новгородської й московської архітектури.

Останньою його працею була „Історія українського орнаменту“, що почав друкувати на двох мовах, українській та російській „Трест-Печать“.

Г. Г. Павлуцький був дійсним членом Московського Археологічного Товариства Нестора Літописця й почесним головою секції мистецтв Українського Наукового Товариства.

Ол. Новицький.

До цього некрологу додамо кілька слів про деякі сторони науково-громадської діяльності Гр. Гр. Павлуцького в останніх роках.

В науковій діяльності та професорській практиці Г. Г. Павлуцького можна зауважити перелом десь наприкінці 1890-их років. До того П. обмежувався у своїм викладанню звичайними темами університетських курсів. Наприкінці 1890-их років в Києві почалась інтенсивна праця підготовки чергового археологічного з'їзду в Києві. Намічено було обслідування пам'ятників мистецтва України і П., як знавець історії був втягнений в цю підготовчу працю. Сталось зближення університетських кругів з місцевими українськими науковими силами, які звичайно перед тим тримались з'окрема. Оця підготовча до з'їзду праця дала П. ознайомлення з місцевими пам'ятниками українського мистецтва, зблизила з українськими вченими та українським студентством. З того часу починаються реферати і статті П., присвячені пам'ятникам українського мистецтва. Темі були нові, дослідження матеріалів тільки починалось і через те перші узагальнення П. не були вільні від помилок. Тоді-ж починає П. підготовляти і свої університетські курси з історії українського мистецтва. Зближення з молодими артистами--малярами (П. і сам трохи малював і свої малюнки іноді виставляв на Київських виставках, в організації яких брав діяльну участь) ввело П. в тодішні розмови і суперечки про місцевий елемент, про напрями в місцевім мистецтві; про потребу утворення в

Київі мистецького осередка, академії мистецтва, галереї. В 1917 р. вперше з'явився ґрунт для цих планів, з утворенням секції мистецтва, яка мала отримати ініціативні та контрольні завдання. Пригадується, як П. завзято переводив потребу надання українського характера знакам на офіційних печатках, на бланках асигновок та інших офіційних бланках. Тоді-ж брав П. велику участь (осінь 1917 р.) у виробленні планів Українського Державного Університету, програми Української Академії Мистецтв, в обговоренні справи Галереї, багато часу присвячував проектам перероблення помешкання під Галерею та ин. Во всіх таких обговореннях П. рішуче виступав против еклетизму та обстоював український характер і напрям. Так само було і в нараді про реорганізацію Археологічного Інститута. Зазначу ще участь П. в роботах з'їзду діячів пластичного мистецтва (літо 1918 р.); Комісії й реставрації Софії, де жваво обговорювали плани надання Софії одноцільного стильного вигляду і П. заняв оригінальну позицію. Ці виступи та постійна участь в екскурсіях по Київу з ріжними групами екскурсантів зближала П. з українським студентством та вчительством: над курсами історії українського мистецтва П. постійно працював, доповнюючи та освіжаючи. З кінця 1920 р. П. крім викладів вів у Київськiм Інституті Вищ. Освіти ще адміністративну та господарчу працю, яка чим далі, тим більш забирала часу, не даючи вже місця для наукових дослідчих праць, між якими важне значіння мали обслідування Київських пам'яток по певному плану з участю студентів. Лише побіжно виступав тепер П. з своїми поясненнями та характеристиками, наприкл. з приводу работ в Софії Моргилевського, на засіданні в пам'ять О. Лазаревського, на юбілеї В. Кричевського. До останього часу П. обдумував плани нових работ та видань і його важка хвороба та смерть була сумною несподіванкою для всіх, хто стояв ближче до покійного і мав змогу слідкувати за його роботою.

Ол. Г.

Зміст¹⁾

	стор.
Присвята Орестові Левицькому	3
Від Редакції	5

РОЗВІДКИ і ЗАМІТКИ:

Микола Макаренко , Найдавніша стінопись княжої України (з ілюстраціями)	7
Акад. Володимир Перетц , Найдавніша згадка про театр на Україні	14
Акад. Олексій Новицький , Муміфіковані тіла в Седневі (з ілюстраціями)	16
Осип Гермайзе , Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів (з знімками автографів)	19
Проф. Олександр Грушевський , Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в.	82
Акад. Сергій Єфремов , Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методіївського братства	88
Академ. Михайло Грушевський , Пятдесят літ „Исторических п'сен малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова	97
Акад. Павло Тутковський , Здобутки природничого обслідування України за останні десять років (1914—1924)	110

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО і ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX і ПОЧАТКІВ XX СТ.:

З нових матеріалів до історії Кирило-Методіївського братства: I. Записка Білозерського про сільські школи. II. Записка Костомарова про панславізм. III. Уривок з оповідання Костомарова „Панич Наталич“. IV. Малюнок Куліша. Под. <i>В. Міяковський</i>	121
Бальзак на Україні, под. <i>Ф. Савченко</i>	134
Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича: Дворянський суд над хлопоманами. Політичні процеси і догляди поліції. Початок української громади. Под. <i>В. Міяковський</i>	151
Заповіт Олександра II і українна політика, под. <i>В. Корнилович</i>	161

¹⁾ **Зміст попередніх книжок „України“. 1914 р. Кн. I.** Від редакції. Олексій Шахматов: До питання про початок української мови. Мих. Грушевський: Український рух на Сході: Розселення за московською границею до 1648 р. Мих. Возняк: Початки української комедії. Олександр Грушевський: З настроїв і думок Кирило-Методіївців. З ідеології Кирило-Методіївців—записка Василя Білозерського. Замітки й матеріали: Ор. Левицький: Великодні „кукли“. Вол. Перетц: Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів Ів. Франко: До історії розміру коломийкового. Вол. Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка.

1914 р. Кн. II. Олександр Шахматов: До питання про початок української мови. Мих. Грушевський: Український рух на Сході: Розселення за московською границею до 1648 р. Мих. Возняк: Початки української комедії. Олександр Грушевський: З настроїв і думок Кирило-Методіївців. З ідеології Кирило-Методіївців—записка Василя Білозерського. Замітки й матеріали: Ор. Левицький: Великодні „кукли“. Вол. Перетц: Де-кілька етнографічних даних з старих рукописів Ів. Франко: До історії розміру коломийкового. Вол. Дорошенко: Український науковий рух в 1913 р. Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка.

1914 р. Кн. III. Хв. Корш: Де-що про
В. Степовий: До історії Задунайської Січі
М. Возняк: Українське „Savoir vivre“
записки й матеріали. Л. Орленко: Книжні
наприкінці XVII в. Г. Ілїнський: Українське

Невідома драма Панаса Мирного, подав <i>М. Марківський</i>	163
Листи Л. Українки до М. Коцюбинського, под. <i>М. Зеров</i>	168
Дума про Сорочинські події, под. <i>В. Станіславський</i>	171
Листи А. А. Шахматова до І. М. Стешенко, под. <i>О. Тулуб</i>	175
Українська прокламація царської Росії, под. <i>С. Єфремов</i> (з факсиміле)	176

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

Wilhelm Wundt—Völkerpsychologie. 1920. <i>М. Грушевського</i>	179
Lubor Niederle—Manuel de l'antiquite slave. 1922. <i>М. Грушевського</i> .	
Max Vasmer—Osteuropäische Ortsnamen. 1921. <i>В. Данилевича</i> .	
Н. Мірза-Авакянц—„Читанка з історії України“, ч. I, вип. I 1922. <i>М. Ткаченка</i> .	
О. Колесса—Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в. 1923. <i>Є. Тимченка</i> .	
І. Каманін і О. Вітвіцька—Водяні знаки на папері. 1923. <i>В. Данилевича</i> .	
350 років українського друку. Бібліологічні вісти. 1924. <i>О. Гермайзе</i> .	
О. С. Грушевський—Города В. Княжества Литовського в XIV—XVI в. 1918. <i>О. Гермайзе</i> .	
Bialkovski—Podole w XVII wieku. 1920. <i>П. Клименка</i> .	
В. М. Отроковский—Тарасій Земка, Южно-русский литературний діятель XVII в. 1921. <i>С. Щеголової</i> .	
М. Tyszkiewicz.—La literature ukrainienne. 1919. <i>М. Марікаського</i> .	
J. Polivka—Čicham člověčinou—ruský dech, ruskou „kost“. 1924. <i>П. Глядківського</i> .	

НЕКРОЛОГИ:

<i>Орест Іванович Левицький</i> (з двома портретами)	199
<i>Григорій Григорієвич Павлуцький</i> (з портретом)	203

про аренду шинків у Коропівській сотні 1706 р.: *М. Возняк*: Три документи до історії Руїни. Критика, звідомлення й обговорення.

1914 р. Кн. 4. *М. Грушевський*: Новий хозарський текст про війни Олега. *Л. Горленко*: Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. *Мик. Василенко*: *О. М. Бодянский* і його поетична творчість. *Ол. Грушевський*: Економічного життя українських монастирів XVII—XVIII в. *В. Козловська*: Пам'яті *В. В. Хвойки*. *Ан. Ніковський*: *Ф. П. Фортунатов* (некролог). Матеріали і замітки: *Мих. Возняк*: Польська вірша про битву под Полтавою. *В. А.*: Матеріали архива Імператорського російського Географічного Т-ства з українознавства. *Г. І.*: Українське „зайвий“. Критика, рецензії й обговорення. Наукова хроніка. Бібліографія.

1917 р. Кн. 1—2. Від редакції: *М. Грушевський*: „Велика, Мала і Біла Русь“. *Орест Левицький*: Український шляхтич *Прокіп Верещак* і його пригода підчас Хмельниччини. *Ол. Грушевський*: З міського життя в полудневих замках у XVI в. *М. Мочульський*: Українська школа. *Евг. Онацький*: Походження *Полетик*. *О. Соловій*: До історії української живописи на початку XVIII в. *Ол. Грушевський*: Шевченківська література за останні роки. Матеріали і замітки. *К. Широцький*: Про публікацію *Солнцева* „Кієвській Софі 1887“. *В. Шепотъев*: на приїзд його до Києва *тославлячука Ольгова*

о в новійшій літературі, критичні за-
Українськ. Наукового Т-ства у Києві

вм. 29 червня 1918 р. *М. Грушевський*:
ра *Печерського*. *Ол. Грушевський*:
й українські твори *Шевченка* в їх порів-
Адама Кисля, подав *І. Каманін*; справа за
каз про хрестне дерево, подав *В. Перетц*.

Поправка: на ст. 184 р. 25—26 зверху треба хвивознавство. Критика, рецензії і обго-

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Громадянська війна на Україні.

ЗОЛОТАРЕВ, А. Из истории Центральной Украинской Рады (1917 г.).
36 стр., ц. 10 коп.

КУЛИК. Огляд революції на Україні. Частина I. 1917—19 р. 40 стор.,
ціна 5 коп.

МАЙОРОВ, М. Из истории революционной борьбы на Украине.
(1914—1919 г.). 108 стр., ц. 1 р.

„Особо ценным являются главы, охватывающие период подпольной работы партии большевиков в военные годы. Автор был сам членом Киевского Комитета Партии и описывает этот период с большой любовью. Перед читателем проходит борьба в профсоюзах между оборонцам и большевиками, борьба вокруг военно-промышленных комитетов за и против участия и т. д. Историческую ценность имеют сообщения автора о моментах Октябрьского переворота в Киеве. Впервые в литературе освещается геройская борьба самих киевских рабочих, ту же ценность имеют сообщения из периода господства Гетманщины“.
(Журн. „Печать и Революция“).

ЭРДЕ. Годы бури и натиска. Часть первая. На Левобережьи 1917 г.
117 стр., ц. 55 к.

„Достоинство книги—живость и образность изложения“.
(Журн. „Печать и Революция“).

ЯВОРСЬКИЙ, М. Революція на Україні в її головніших етапах.
82 стор., ціна 50 коп.

Е к о н о м і к а.

АЛЬТЕРМАН, А. Я. Хлебные ресурсы Украины, 177 стр., цена
1 р. 50 коп.

В настоящей работе прослежены вопросы влияния мирового рынка на эволюцию хлебной продукции Украины, насколько органический характер носила эволюция урожайности, какие изменения война и революция внесли в характер хлебной продукции. Несмотря однако, на теоретический, по преимуществу, характер работы, предлагаемая книга окажется полезной и для практического работника, так как в ней приведены, по возможности исчерпывающие данные, о довоенном и современном положении производства хлеба, об избытках-недостатках, потреблении и вывозе отдельно по каждому району и каждой губернии, на которые Украина распадалась раньше и распадается ныне.

ПОНЬКО, К. В. Минеральные ископаемые правобережной Украины. Графит. Минеральные краски. Фосфориты. Жерновые и точильные камни. Известняки. Янтарь. Бурый уголь. Торф. Каолин. Марганцевая руда. Литографский камень. Марганец. Железная руда. Медная руда. Серебро. Свинцовая руда и друг. 22 стр., цена 10 коп.

СУХОВ, А. А., проф., Економична географія України. Авторизований переклад з російського другого видання, переробленого й поповненого М. Козловським. З мапами. 208 стор., ціна 1 крб. 35 к.

Цю книгу призначено для подвійної мети: 1) бути підручником економічної географії України в Інст. Народн. Господарства, Народн. Освіти та в інших шкільних закладах, 2) бути показником в різних галузях Народн. Господарства УРСР, для лекторів та інших осіб, що цими питаннями цікавляться. (З передмови автора).

СЛАБЧЕНКО, М., проф. Організація народного господарства України, від Хмельниччини до світової війни. Том I-й. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII—VIII століття, ц. 1 р. 25 коп.

„Труд проф. Слабченко — первая большая работа в Украинской историко-экономической литературе. Обилие фактического материала, цитат из актов и пр., метод исследования делают ее чрезвычайно ценной в научном отношении. Проф. Слабченко марксистским методом революционизирует украинскую историческую науку и делает вклад в подлинное украиноведение“.

(Журн. „Червоний Шлях“).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

ХАРКІВ, 2-й Радянський пр. № 2.

Філії, торговельні контори та крамниці по всіх губерніяльних та
окружних містах У. Р. С. Р.

Ціна 2 крб

№ 19271.

